

**АЖИБ ДУНЁ ЭКАН
БУ ИШҚ ДУНЁСИ, АЁ ДЎСТЛАР...**

Чўлпон

❄️ ❄️
Ҳар бир севги ўзича чин ва гўзалдир. Фақат ишқ бошда эмас, юракда бўлиши керак.

В.Белинский

Нафратни яшириш осон, муҳаббатни яшириш амри маҳол. Бундай пайтда ўзингни беғамликка солиш эса янада мушкул.

Л.Берне

Чинакам севмаган одамгина ўз муҳаббатини изоҳлаб (тушунтириб) бера олади.

Петрарка

Муҳаббат йўлидаги ҳар қандай тўсиқ уни баттар аланга олдиради, холос.

В.Шекспир

Ёр кетди, кўзим булоқи қолди,
Сийнамда тирик фироқи қолди.
Ишқ хотираси каби сочимнинг
Ёшлиқда кўпайган оқи қолди.

Ҳар лаҳза дилу хаёл паришон,
Бир хўрсинишимда дардлар уммон.
Юлдуз каби тунда ярқирар жон,
Тундек сочи иштиёқи қолди.

Ойбек

❄️ ❄️
Азиз журнал мухлислари!

Биз икки фаслни бирлаштирмақчи эмасдик. Аммо иқтисодий шароитга кўра шунга мажбур бўлиб қолдик.

Келгуси йилда журнал ҳар қачонги тартибда нашр этилади. Насиб этса, журнални олти сон чиқариш ниятимиз ҳам бор. Ҳозир эса узримизни қабул қилинг.

Таҳририят

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2004

*Учинчи ва тўртинчи
фасллар*

73-йил чиқиши

**Бош муҳаррир
Омон Мухтор**

**ТАХРИРИЯТ ВА
ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ**

Абдулла Орипов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Тўлапберган Қаипбергенов
Холмуҳаммад Нуруллаев
Ўткир Хошимов
Ботир Парпиев
Мурод Шарифхўжаев
Тўлан Низом
Олимжон Холдор
Фармон Худойбердиев
Рустам Қосимов
Ислом Шоғуломо
Муртазо Султонов
Ихтиёр Ризо

Бахтиёр Карим
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Юсуф Файзулло
(Масъул котиб)
Икром Отамурод
**(Назм ва адабиётшунослик
бўлими мудир)**
Баҳодир Мурод Али
**(Наср ва мақоланавислик
бўлими мудир)**

Ушбу сонда:

*Аҳмад Юғнакий
«Ҳибатул
ҳақойиқ»*

Исм ҳақида

*Элчин. Озарча-
дан таржима
қилинган қисса*

*«Нафосат»
журнали
меҳмонимиз*

*Янги ҳикоялар
Янги роман*

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
РЕСПУБЛИКА «МАТБУОТ ТАРҚАТУВЧИ»
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ**

ИСМИ ШАРИФИНГИЗ...

Поезд Қўқонга яқинлашганида, купедан икки киши тушиб, унда мен билан ёши етмишдан ошган онахон қолган эдик. Йўлда ҳамроҳлар барчамиз онахонга ҳурмат кўрсатиб, суҳбатини олишга ҳаракат қилган эдик. У ҳам «укалар» деб мурожаат қилиб, бутун онгли ҳаёти асосан, Тошкент туманларидан бирида маориф соҳасида ишлаб ўтганини, мамлакатда танилиб обрў қозонган шогирдлари кўплигини йўл бўйи гапириб келди. Поезд бекатга ана-мана кириб борадиган эди. Тушишга тарадудланаётиб, шунча бирга йўл босгандан кейин, онахон негадир мендан исмиمنى сўради. Айтдим.

— Исмингиз яхши экан, — деди у.

Шу пайт мухбирлигим «тутиб», мен ҳам у кишидан исмини сўрадим.

— Э, менинг исмим яхши эмас. Кулфат! — деди у. — Нима учун бунақа от қўйишган, билмайман...

Бир оз саросималаниб қолдим. Онахон изза бўлмасинлар, деб гапни тез бошқа ёққа бурдим:

— Қўқонда яқинлар борми?!

— Бир синглиمنى шу ёққа узатган эдик. Меҳмонга...

Хайрлашдик. Лекин онахон билан суҳбат узоқ йилларга, хотирамда муҳрланди.

Халқимиз катта бир тарихни бошидан кечирган, юксак маданиятга эришган халқ. Дунёдаги бирон-бир халқни камситмаслик керак. Бунга ҳеч кимнинг ҳаққи ҳам йўқ. Шунинг баробарида, бизнинг тупроғимиз олтин бир тупроқ эканини айтмай ҳам бўлмайди. Минглаб буюк бобокалонларимиз, момоларимиз билан фахрлан-маслигимиз мумкин эмас.

Бу аниқ гап.

Мен фақат, шундай тарих, шундай маданиятга эга халқ фарзанди бўлган одамларимиз йиллар бўйи нега баъзан жой номига, баъзан қўйиладиган исмга лоқайд қарашганига тушунмайман. Сотқиной, Сарсонбой, Қорёғди, Гадокул каби исмларни эшитганман. Хунук исм инсонни камситади (хунук жой номи ҳам бундан фарқ қилмайди.)

Ота-боболаримиз шаҳарлар, работлар, боғларга ўйлаб-танлаб чиройли номлар қўйишган. Буюк Амир Темур Фориш, Бағдод деган номларни бекорга танламаган бўлса керак.

Аждодларимиз отанинг бурчи, деганда уч шартни келтиришган. Болага яхши исм қўйиш, унинг қўлини ҳалоллаш, уйлантириш.

Умуман, исмларнинг келиб чиқиш ва тарқалиш тарихи бўлади. Бизда эски замонлардан ҳозиргача етиб келган исмларни одатда, шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиб ўрганилади. Дейлик, Оллоҳ (таборак ва таоло) исмига бағишлаб қўйилган Оллоҳқул, Оллоҳмурод, Худойберди, Тангриберди, Худойназар сингарилар учрайди. Бевосита арабчадан келган Абдулла, Абдуқаҳҳор, Абдусамад, Абдурахим, Абдурахмон сингарилар ҳам шу сирага киради. Пайғамбарлар ва шахсан Муҳаммад алайҳиссалом (салаллоҳи алайҳи васаллам) муборак исмларидан келиб чиққан исмлар ҳам то ҳозир кенг тadbик этиб келинади. Иброҳим, Исмоил, Яъқуб, Юнус, Юсуф, Абдураул, Ҳабибулло, Абдусайд кабилар.

Касби-кордан келиб чиққан содда исмлар ҳам бор. Қилич, Теша, Болта, Пўлат... Устоз Ойбек Дилбар исмини

достонда келтиргач, бу исм кенг тарқалди, дейишади. Шундайми, йўқми, қиз болани эркалаб ёки унга сифат бериб қўйилган исмлар кўп. Дилкаш, Зебо, Малоҳат, Шаҳло, Саодат, Башорат, Каромат ва ҳоказо.

Турли салтанатлар давридан қолган исмлар ҳам топилади. Бегали, Мирзо, Вазира, Шаҳзода...

Буюк инсонлар номи билан гоҳо олдинги хислатлар бирга келади. Алишер, Улуғбек, Бобур...

Мен олим эмасман ва бу мавзуда илм яратиш ниятим йўқ. Мени бу кунги ИСМЛАР (ёки турли жойлар номи) ҲОЛАТИ қизиқтиради, холос.

Кечаги давр даҳрий бўлиб, ҳар томонлама динга қарши курашилганди. Аммо у ўзига мос янгича исмларни майдонга чиқарган (Мэлс, Марат, Жонрид, Фрунзе) бўлса-да, исм қўйиш тарзига қаттиқ таъсир кўрсатолмаган, умумманзарани буткул ўзгартириб юборолмаган. Бу борада баъзан ҳатто кулгили ҳолатлар рўй берар эди. (Устозимиз ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўст бир суҳбатда эскича ўзбекча исмлар йўқолиб кетаётганидан қайғурган эди, Мустафо, Зайнаб, Қундуз, Тўмарис деб ном қўйиш мумкин. Зубайда, Хадича, Робия каби номлар борлигини унутмаслик керак). Бир киши ўзини нуқул ЗАМОНАВИЙ қилиб кўрсатишга уринади, исми эса Фарзиддин ёки Суннатулла. Биров кўкрагига уриб, ҳар қадамда (наузамбиллоҳ) ўзининг худосизлигини таъкидлайди, исми Худойберган. Бошқаси ота-боболарим камбағал-деҳқон ўтган, дейди, исми Султонали...

ИСМЛАР ҲОЛАТИни ҳеч қачон, ҳеч ким таг-туғи билан ўзгартиролмаган. Ўзгартиролмайдди.

ИСМЛАР — бутун тарихни акс эттиради.

«Абду» (Худонинг қули) деган сўзни исмдан олиб ташлаш гуноҳ. Раззоқ, Карим, Гаффор эмас, Абдураззоқ, Абдукарим, Абдугаффор деб аташ тўғри бўлади. Бу «қисқартиш» ҳам аслида кечаги давр мевасидир.

ИСМЛАР — халқнинг урф-одатлари, дунёқарашини ўзида мужассамлаштирган.

Исмлар — миллат тарихи.

ИСМЛАРда ҳар кимнинг насл-насаби кўринади.

Ота-боболари қайси доирадан экани, қайси табақага мансублиги ИСМЛАР РҲИХАТИда жонланади.

ИСМЛАР — халқнинг бу кунги ҳаёти.

Кулфат, Инкор деб исм қўйиш, эҳтимолки, тасодиф кўринган нодонликдир. Лекин учраб турган нодонликдир.

Юртимизда жойлар номи ва одамлар исми — юртимиз, халқимизга муносиб, гўзал бўлиши керак.

Азиз журналхон!

Мен ИСМ ОЛАМИга шунчаки, юзакироқ саёҳат қилдим. Бизда БУ ОЛАМни яхши биладиганлар кўп. Ўйларингиз, мулоҳазаларингиз, кузатувларингизни ёзиб юборсангиз, суюнамиз. Улар ҳар биримизнинг фикримиз кенгайишига хизмат қилиши, шубҳасиз.

Бахтиёр Карим

Аҳмаджон Мелибоев

ТАДБИРКОР МАЪНАВИЯТИ

Тадбиркорлик халқимизнинг асли қонида бор. Олис аждодларимиз ҳаётига назар ташласак, бизда ҳамма вақт, ҳар қандай ҳолатларда ҳам етти ўлчаб бир қесилгани, тадбиркорлик билан иш тутилгани, айти шу фазилат сабаб не-не ёғийлар енгилиб, не-не офатларнинг олди олингани маълум бўлади. Бутун дунёга машҳур Буюк Ипак йўлининг ўзиёқ қадим Туронзаминда тадбиркорликка нечоғли аҳамият берилганидан далолатдир.

Соҳибқирон Амир Темур даврида ҳам бу ишга жиддий эътибор берилган. Буюк салтанатни барпо этиш, ўз маҳобати билан бани башарни ҳамон ҳайратга солиб турган нодир биноларни қуришнинг ўзи тадбиркорлик эмасми? Соҳибқироннинг Оврўпо қироллари билан ёзишмаларида мамлакатлар ўртасида савдо-сотик ишларини йўлга қўйиш, тожирлар учун керакли шароитларни яратиб бериш лозимлиги алоҳида таъкидланади. «Энди ул Амири Кабирдан илтимосимиз ва умидимиз шулки, — деб таъкидлайди Амир Темур Фарангистон қироли Карл VI га йўллаган номасида, — бизга муборак мактубларини ҳаминиша йўллаб турсалар, токи улар бизни Амири Кабирнинг саломатликларидан хабардор этиб, бу соҳада хотиримизни жам қилгай. Яна, ҳазратлари ўз тожирларини биз томон юборсалар ва биз уларнинг ҳурмат-эътиборларини бажо келтирсак, уларнинг ҳурмат-иззатлари сақланса, уларга ҳеч ким зўрлик кўрсатмаса, зиён етказмаса. Чунки дунё тожирлар билан ободдир...»

Соҳибқироннинг Карл VI га йўллаган бошқа бир номасида шундай сатрлар бор: «Бизнинг истагимиз — сизнинг саломатлигингиз устивор бўлсин: сизнинг ва бизнинг одамларимиз бу икки эътиборли мамлакат ўртасида ўзаро бориш-келиш қилсинлар, токи сизнинг ва бизнинг улугворлигимиз ҳамма ерда мақтовга лойиқ бўлсин. Тижорат ишларининг фойдали бўлувига ҳам эришайлик...»

* * *

Петербургда Октябр тўнтариши содир бўлиб, ҳамма нарса болшавойларнинг изн-ихтиёрига ўтганида қанчадан-қанча одам, асосан мулкдорлар, зиёлилар, ватан ва миллат фидойилари, топган-тутганларидан мусово бўлиб, хорижий юртларга бош олиб кетишган. Чор армияси Туркистонни забт этганида бизда ҳам шундай бўлган. Кетиш осон бўлмаган, аммо улар ўша кезларидея «инқилоб бешиги»дан эсаётган коммунистик «шабада»нинг оқибат натижалари нималарга олиб келишини равшан тасаввур этишган. Ватанни сева-сева тарк этишган.

Ушанда, инқилобчи бир йигит отасидан сўраган экан:

— Нега кетаяпсиз, ота? Биз ғалаба қозондик. Ҳокимият болшевиклар қўлига ўтди. Энди ҳаммаси зўр бўлади-ку!

— Сенлар амалга оширган инқилобнинг мақсадини биласанми, болам? — деб сўрабди ота.

— Биламан, — дебди ўғли, — биз бойларга қарши курашамиз, уларни таг-томири билан йўқ қилиб ташлаймиз. Ҳамма тенг бўлади...

— Биз эса, — дебди ота хўрсиниб, — бутун умр бўйи йўқчиликка қарши курашиб келдик, камбағал бўлмасин, ҳамма бой-бадавлат яшасин, дедик. Шунинг учун ҳам кетаяпман...

* * *

Тадбиркорлик нима у? Касбми, истеъодми ё отадан болага, авлоддан-авлодга ўтувчи илоҳий иноятми? Гоҳо «вилоятимизда, туманимизда мунча минг қилши тадбиркорлик билан шуғулланади...» қабилидаги ҳисоботларни ўқишга тўғри келади. Шундай ҳам дейлик, унда қолганлар-чи, улар нима иш билан шуғулланадилар. Бугунги шароитда (унинг қандайлигини таърифлаб ўтирмай) бир оилани тебратиш, битта касбни этагидан тутиш ёхуд топширилган (зиммага юкланган) масъулиятли бир вазифани талаб даражасида адо этишнинг ўзи тадбиркорлик, ишбилармонлик эмасми? Шоир «яшамоқнинг ўзи ҳам бўлиб қолди жасорат» деганида, айти шу ҳолатни кўзда тутмаганми?!

Бу саволларга бир сўз билан жавоб қайтариш қийин. Бунинг боиси бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик иши маълум маънода қоришиб кетди. Бозорга кириш — ким деҳқон, ким тайёрга айёр, ким пихини ёрган муттаҳам — билиб бўлмай қолди. Эрта баҳордан то кеч кузга қадар далада тер тўккан Алиқулдан кўра бозор эшиги олдида кўтара савдо қилаётган Валиқулнинг даромади кўп. Биров 70 сўм харажат қилиб, 100 сўмлик маҳсулот тайёрлайди, 30 сўм даромад кўради. Бошқа биров шу тайёр маҳсулотни бозор эшиги олдида кўтарасига 90 сўмдан олади-да, 120 сўмдан сотади. Даромад бир хил, баъзан эса олиб-сотарники кўпроқ ҳам. Бунинг кузатиб турган бошқа биттаси «демак, минг азобда етиштиргандан кўра, тайёрини сотганим маъқул экан», деган хулосага келади.

Ҳар бир ишда, ҳар бир соҳада бўлганидек, тадбиркорликнинг ҳам ўзига яраша шарт-шароити, паст-баландлиги мавжуд. Даромад дегани бу йўлга кирган кишининг ҳамёнига тарновдан қуйилаётган сувдай оқиб келавермайди. Бундай сирли тарновнинг ўзи йўқ. Бордию бор бўлса бундай тарновнинг «сири» биринчи тафтишдаёқ ошкор бўлади. Бугун пўрим кийиниб, бўйнига тилло занжир илиб, кўрсаткич бармоғида иномарканинг калитини ўйнаб юрганларнинг қанчаси, аслида, тадбиркорлик кўчасига тасодифан кириб қолган кимсалардир.

Биз узоқ йиллар давомида социалистик иқтисод асосларини, меҳнатни ташкил этишни, унга ҳақ тўлашни, фойда ва даромадни, мулкка муносабатни Маркс домла «Капитал»да қандай ёзган бўлсалар шундай ўқийвердик, аммо ҳаётда бу тушунчалар мутлақо бошқача эканлигига аҳамият бермадик. Иқтисоднинг сиёсатлашуви социализм дунёсини муқаррар ҳалокат ёқасига олиб келмагунча хушёр тортмадик.

Ҳақиқий тадбиркор — ноёб истеъод эгаси, десак муболаға бўлмайди. Бундай одам нафақат ўз соҳасини, айти пайтда ўз яшаш жойи, маҳалласи, айти пайтда кўшни шаҳарлар, вилоятлар, зарур бўлса ундан-да нарироқдаги об-ҳаво, нарх-навони ҳам яхши билади. Қаерда нима бор, қандай имкониятлар мавжуд, у ёки бу нарсага эҳтиёж қанча, беш-олти ойдан кейин бозор нимани талаб қилади, харидор нимани сўрайди — буларнинг ҳаммасини бошқалардан кўра аввалроқ, равшанроқ кўрадиган, сезадиган одам. Шунинг учун ҳам бундай кишини тадбиркор, ишбилгил деб аташади. Яна бир жиҳати, тадбиркор саховатпеша бўлади. Ўрни келиб қолганда қўли очиклик қилади, мурувват кўрсатади, унча-мунча харажатнинг бетига қарамайди. Лекин, мундоғ кўрсангиз, бу харажатлар ҳам беҳудага эмас. Унинг учун муҳими — одамларнинг ишончи, меҳрини қозониш. Қарабсизки, бугун сарфланган бир сўм эртага ё индинга кам деганда уч сўм бўлиб қайтиб келади. Урмоқ, йиғиштирмоқ учун аввал экиш, сочиш керак, деган нақлға улар қатъий амал қиладилар.

Қадимда тижорат аҳли ҳурматини жойига қўйишган. Чунки улар элларни-элларга, юртларни-юртларга боғлаганлар, савдо-сотик баҳона икки ўртада борди-келдилар бўлган, икки томон учун ҳам манфаатли алоқалар ўрнатилган, тожирлар нифоқлашаётган томонларни яраштирганлар, гина-кудуратларнинг унутилишига сабабчи бўлганлар. Бундан ташқари, савдогарлар олис юртлардан, ўзга диёрлардан қайтар эканлар, кўрган-кечирганларини, бошқа мамлакатлар одамларининг урф-одатлари, туриш-турмушлари тўғрисида эл-юртга сўзлаб берганлар, «фалон жойликларнинг мана бундоқ яхши одати бор экан, мана бундай иш тутишар экан», дея ижобий нарсаларни ибрат қилиб кўрсат-

ганлар. Савдо қилиш учун бир юртдан иккинчи юртга борган киши ўзи, мамла-
кати, эли ҳақида яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилган, сафари давомида
бедаблик, фирромлик қилмаган, бировнинг мулкига кўз олайтирмаган. Савдо
аҳли халқлар ўртасида ҳалоллик, поклик, диёнатлилик элчилари ҳам бўлиш-
ган.

Собиқ мустабид тузум тадбиркорнинг қўлини, тафаккурини боғлаб қўйган-
ди. Бундайн таъқиқ дунёдаги энг оддий инсоний тамойилларга зид бўлса-да,
тадбиркорликка ўғай кўз билан қаралар, бу нарса амалдаги қонунчиликда ҳам
ўз аксини топганди. Бугун, мустақиллик шароитида биз ўзаро товар айирбош-
лаш, нақд пул муомаласини камайтириб, зарур маҳсулотни зарур маҳсулотга
алмаштириш, даллоларсиз бевосита муомала қилиш усулларини жорий эт-
моқдамиз. Олтмишинчи йиллари кўплаб тадбиркорлар айна мана шундай саёй-
ҳаракатлари учун не-не маломатларга қолган эдилар. Уларнинг ягона айби —
воқеалар ривожини аввалдан кўра олганлари, бизда уюлиб ётган нарсаларни
тақчил нарсаларга айирбош қилганлари, пештахталарни собиқ иттифоқнинг
турли бурчакларида ишлаб чиқарилган турфа хил товарлар — кийим-кечак,
қурилиш ва саноат моллари билан тўлдириб ташлаганлари эди. Шулардан бири
— Наманган вилоятининг Заркент қишлоғидан чиққан тадбиркор Тўрахўжа
Ҳасанов эди.

Олтмишинчи йиллари Заркент «селпо»сининг номи бутун иттифоққа ёйил-
ган: машҳурликда унга тенг келадиган бундай ташкилот йўқ эди чамамда. Қиш-
лоқ марказида қурилган «Тилла магазин» (азбаройи чиройли қурилгани, зарҳал
нақшлари, жимжамдор пештоқлари учун одамлар уни шундай деб аташган-
ди) пештахталари, омборлари турфа хил товарлар билан тўла, хоҳлаган нар-
сангизни истаган пайтингизда олиб кетаверардингиз. Эрта азондан харидорлар
ёғилиб келарди — бу ёғи Наманган, Андижон, бу ёғи Косонсой, Чуст, Поп, то
Кўқону Марғилонгача... Саночсойнинг бошида, Саричелек қўли атрофларида
яшайдиган аҳоли отда, эшақда, аравада, пиёда келишарди. Ёйма савдо бўлади-
ган кунлари бир кун аввал келиб қишлоқдаги таниш-билишлариникида тунаб
қолишарди. Лекин қуруқ келишмасди, ёнғоқ, pista, олмақоқи, нокқоқи, саб-
зи-пиёз — ишқилиб, сотишга арзигулик нималари бўлса олиб келишарди-да,
«селпо»нинг омборига топшириб ўша ернинг ўзидан керакли маҳсулотни харид
қилиб ёки пулини нақд олиб бола-чақага кийим-кечак қилишарди.

Тўрахўжа ака кўпни кўрган одам эди. Наинки қишлоқдошлари, чор-атроф-
дагиларни ҳам яхши танир, иссиқ-совуқ маъракаларда қатнашар, кимнинг қўли-
дан нима иш келади, кимнинг боғи бор, кимда қанақа мева бор, ким ночор,
ким фақир — буларнинг ҳаммасини беш бармоғидай яхши биларди. Қишлоқма-
қишлоқ юриб гуллаб турган олмангиз тагида кузги ҳосил устидан «заколат»
бериб кетаверар, қийналиб қолган бўлсангиз, бир нима ёрдам қилмай қўймас-
ди.

Заркентликлар, сафедбулонликлар, Нанай ва мамайликлар Тошкент, Кўқонга
келиб олма сотишни олтмишинчи йилларнинг ўрталарида бошлашди. Аввалла-
ри бунақа иш ҳеч кимнинг ҳатто хаёлига ҳам келмаган. Онда-сонда битта-ярим-
та уддабурон олмани қопга жойлаб, «гурзотакси»га уриб, шаҳарга тушмаса,
бошқаларнинг меваси қишлоқнинг ўзида қолар, ейилганича ейилар, меҳмонга
қўйилар, қолгани ачиб-чириб кетар эди. Тўрахўжа ака ва унинг сафдошлари
Заркентда, ўнлаб қўшни қишлоқларда қуруқ мева тайёрлашни йўлга қўйдилар.
Паррак-паррак қилиб қурийтиш, сифатига эътибор бериш бошланди. Чунки
қоқининг нархи сифатига қараб ўзгариб турарди. Одамлар мева қурийтиб тирик-
чилик қила бошладилар. Ортиқча олма, нок, олмурут исроф бўлмайдиган бўлди.
Кувонарлиси шуки, агар зарур бўлиб қолса оғзаки «битим» тузиб, кузги ҳосил
устидан озроқ қарз кўтариш ҳам мумкин эди. Тўй-маърака қилмоқчи бўлган
одам гуручни, ёғни, келин-куёвларнинг сарпосини шу жойдан бемалол оли-
шаверарди.

Орадан кўп ўтмай, Заркент селпосининг Россия шаҳарларида ўнлаб мага-
зинлари очилди. Тўрахўжа ака аҳолидан йиғиладиган ортиқча маҳсулотни рос-
сиялик шерикларга кўтара сотгандан кўра ўша ерларда магазинлар очиб ўзлари
сотишса, у ердан олинadиган товарларни ўзлари кўриб, билиб олишса даромад
яна ортиши мумкинлигини ҳисоблаб чиққан эди. Ишлар юришгандан юришиб
кетди. Аммо орадан кўп ўтмай, ҳамма умид пучга чикди. Собиқ тузумнинг ғай-
риахлоқий мафкураси, тадбиркорликни, ишбилармонликни тиш-тирноғи би-
лан қоралайдиган сиёсати кўплаб зукко, ишбилги одамлар қаторида Тўрахўжа
акани ҳам ўз домига тортди. Магазинлар ёпилди, омборлар ҳувиллаб қолди. «Тилла
магазин»га кўз тегди.

Ўйлаб қоламан. Фойдали бир иш қилай, элимга, юртимга нафим тегсин, дея елиб-югурганлар ва шунинг оқибатида ноҳақ жабрланганлар оз эмас эди ўшанда. Тўғри, улар, эҳтимол камчиликларга йўл қўйишгандир, у ёки бу ҳолатда ўша эски, бирёқлама талабларни, мафкура тамойилларини ҳатлаб ўтишгандир. Аммо, ниятлари холис, диллари тоза эди. Аини мана шу ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўрадиган, Турахўжа акага ўхшаган фидойилар фаолиятини ўрганадиган, улар тўғрисида рисолалар ёзадиган пайт келди.

Мустақилликка эришилган дастлабки кунлардаёқ олдимизда бир-биридан муҳим, бири-биридан долзарб вазифалар турарди. Жамиятни тамомила янгилаш, бошқарув системасини тубдан ўзгартириш, ички ва ташқи сиёсат асослари, тамойилларини ишлаб чиқиш, янгича шароитларда аҳоли турли қатламларини ижтимоий ҳимоя остига олиш зарур эди. Буларнинг ҳаммасини бир вақтнинг ўзида бажариш лозим эди, бирига бугун эътибор бериб, иккинчисини эртага қолдириш мумкин эмасди. Ана шу вазифалар ичида биз учун тамомила янгиси — мулкка муносабат масаласи эди. Президент Ислоҳ Каримов мустақиллик тақдирини, ислохотлар муваффақиятини, демакки, юрт келажаги, миллат равнақини аини шу масала ечими билан боғлади. **Бизда янги мулкдорлар синфи вужудга келади ва биз мустақиллик ишида уларга таянамиз**, деди. Тадбиркорликка йўл очилди, ғовлар, тўсиқлар, собиқ тузумнинг сақланиб қолган тақиқлари барҳам топди. Кейинчалик хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш, бу борадаги ташаббусларни рағбатлантиришга доир қатор Фармонлар қабул қилинди, ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди.

Ҳозир республикада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш туфайли олинаётган тушумларнинг эллик фоизи тадбиркорликни ривожлантиришга сарфланмоқда. Жаҳоний тажрибалар даражасидан қараганда ҳам эътиборга молик бу кўрсаткич бизда мулк эгалари ва мулкдорларга муносабат амалда ўзгарганлигидан далолат беради. Янада аниқроғи, мулкдорларнинг пайдо бўлишидан давлатнинг ўзи ҳам манфаатдор эканлигини ифодалайди. Чунки, мулкдор оёққа турса, эртага у давлат зиммасидаги маълум вазифаларни ўзига олади, давлатнинг амалий кўмакчисига айланади.

Энди масаланинг иккинчи томонига ўтайлик. Шароитлар яратилди, қонунлар қабул қилинди, мулкдорга муносабат ўзгарди, хусусий мулк озодликка чиқди. Натижа-чи? Биз тадбиркорлик ишининг бугунги умумий ҳолатидан, даражасидан, салмоғи ва истиқболидан қаноат ҳосил қила оламизми?

Тадбиркорлик иши бизда аста-секин ўз мавқеини тикламоқда. Халқимиз ичида бугунги талаблар даражасида фикрлай оладиган, бозорда кучли рақобатга бардош бера оладиган товарлар ишлаб чиқаришга қодир тадбиркорлар, ишбилармонлар кўп. Улар ҳозирнинг ўзидаёқ анча-мунча муваффақиятларни қўлга киритиб қўйдилар, хорижий сармоёларни республикамиз иқтисодига жорий этишда, чет эл фирмалари билан шерикдошлик қилишда, илғор техникавий ечимлардан фойдаланишда ташаббускорлик қилмоқдалар. Лекин...

Хусусий тадбиркорлик ишининг умумий аҳволи билан чуқурроқ танишиш шуни кўрсатадики, қаноат ҳосил қилишга, хотиржам бўлишга ҳали эрта. Бу ишда ҳозиргача нимага эришилган бўлса, демакки улар бугунга, нари борса эртанги кунимизга хизмат қилади. Бизга эса узоқ истиқболга ярайдиган ютуқлар керак. Масалага шу жиҳатдан қараб кўрайлик.

Биринчидан, тадбиркорлик — осон иш эмас. Афсуски, айрим кишилар хусусийлаштириш баҳонасида у ёки бу даражада мулкка эга бўлиб олдилар, хусусий корхоналар очдилар, номи жарангдор фирмаларга бевосита, кўп ҳолларда эса — билвосита раҳбарлик қилмоқдалар. Аммо, таассуфлар бўлсинки, кўп ҳолларда халқимиз учун зарур бўлган бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш ўрнига, очиқ қилиб айтганда, шунчаки даллоллик билан шугулланмоқдалар. Иккинчидан, биз юқорида тадбиркорлик йўлидаги жамики тўсиқлар олиб ташланди, дедик. Аслида ҳам шундайми? Айтиш жоизки, ҳали-ҳануз хусусий мулкка ола кўз билан қараётган, мулкдорларни, тадбиркорларни хушламаётган, муаммоларини ўз вақтида ҳал қилиб бермаётган раҳбарлар бор. Улар юртбошимизнинг «Ислохотнинг қай даражада амалга ошиши раҳбарларнинг дунёқарашига, ҳалол ва пок, тадбиркор ва ташаббускор бўлишига боғлиқдир. Раҳбарлик, аввало, одамларга хизмат қилиш масъулияти эканини барча тўғри тушуниб олиши зарур. Раҳбар ҳаммадан кўпроқ ишлаб, фуқаролар саодати ва юрт равнақи йўлида елиб-югурадиган фидойи инсон бўлиши керак», деган сўзлари маъносини ҳали-ҳануз қаққанлари йўқ. Бундай кишилар ўзлари тадбиркорлик қилмайдилар, ташаббуслардан чўчийдилар ва шунинг учун ҳам, тадбиркорга, унинг ташаббусига ўтай кўз билан қарайдилар.

Учинчидан, ҳақиқий тадбиркор — энг аввало, ватанпарвар, миллатпарвар бўлади. Халқ мулкига, миллат манфаатларига хиёнат қилмайди. Беш сўмлик фойда деб юз сўмлик, минг сўмлик бойликни четга узатиб юбормайди. Афсуски, бундай ми-
солларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Диёнатсиз, инсофсиз, нафси ҳакалак
отган бундай кимсаларнинг қилмишлари тўғрисидаги маълумотларни ўқиганинг-
да, кўзингга қараб туриб ҳақингга хиёнат қилаётган, ёлғон гапираётган, тошу-
тарозидан уриб қолаётган сохта тижоратчига дуч келганингда, бозор эшигида
деҳқонга пўписа қилаётган олибсотарни, давраларда ҳалолликдан, покликдан ваъз
айтиб, «Отчопар» бозорида бунинг тамомила аксини қилаётган кимсаларни ку-
затганингда бир нарсани ўйлаб қоласан, киши. Биз тижоратчига ҳамма эшиклар-
ни очиб қўйдик. Аммо унинг қалбига, маънавиятига назар солдикми? Тилида
нима, дилида нима — билдикми? Мен ҳамма ҳақида ҳам бирдай фикр юритаётган-
ним йўқ, ҳамма тижоратчи ҳам шундай дейиш фикридан узоқман. Аммо, бозор
шундай бир жойки, бирнинг касри мингга уради. Бундан бир неча йил аввал
Брюсселдаги машҳур Шарқ бозорида сотувчи йигит бизни кўриб «Э, Тошкент-
данмисизлар, биладан, икки йил аввал борганман, Самарқандни, Бухорони бо-
риб кўрганман. Юртингизга қойил қолганман, ҳали-ҳали эслаб юраман. Аммо
бозордаги сотувчилар ҳисоб-китобда, қайтим беришда сал адашишадими-ей...»
деган эди.

* * *

Бозор қадим-қадимдан бери миллатнинг юзи, шаъни, миллат маънавияти-
нинг даражаси ҳисобланиб келган. Қадимги савдогарлар ўзга шаҳарлар, ўзга
юртларнинг одамлари, турмуш шароитлари тўғрисида бозорига, ҳаммомлари-
га, мусофирхоналарига қараб ҳам фикр қилганлар. Айни шу жойларда тартиб-
интизом, саранжом-саришталик бўлса, бировнинг ҳақида хиёнат қилинмаса —
бундай юртни мақтаб кетганлар, акси бўлса — у жойларга қайта қадам босма-
ганлар.

Чироқчидаги машҳур Чиял бозорининг машҳурлиги нимада? Чиял бозорида
ўғирлик йўқ, фирромлик, алдоқчилик йўқ. Тош-тарозиси жойида. Кўзни шамға-
лат қилиб уриб қолиш, суриб кетиш деган иллатлар бу жойга юкмаган. Қассоб-
лари инсофли, диёнатли. Ва яна муҳими — бозор мутасаддилари ҳарқалай, кўзи
тўқ, деворда ҳақи бўлса ивитиб сомонини оладиганлардан эмас. Афсуски, дав-
латнинг, халқнинг қанчадан-қанча маблағи ҳисобига Шарқнинг энг кўркам,
жозибали бозорларидан бирига айланиб бораётган «Олой» бозори тўғрисида
бундай гапларни айта олмаймиз, мутлақо айтолмаймиз. Бу ерда дилингизни
оғритадиган иллатлар урчигандан-урчиб ётибди. Гўшт ва мева расталарида бўла-
ётган найрангбозликни, тош-тарозидаги фирибгарлик, афсунгарликни кўриб
ёқа ушлайсиз. Бу ҳақда қанча ёзилмасин, қанча айтилмасин, мутасаддилар ўзла-
рини гўё ҳеч нимани сезмаётгандек, ҳеч нимани кўрмаётгандек, билмаётгандек
тутишмоқда. Бундай хотиржамлик аслида бежиз бўлмаса керак. Шу боисдан ҳам
танқидларга парво қилаётганлари йўқ: «така бўлсин — сут берсин. Кундалик
даромад келиб турибдими — келиб турибди. «Чой пули» тушиб турибдими —
тушиб турибди. Бегники — бежоғлик. Менга деса килосидан чорагини уриб
қолишмайдими...», дея парволари палак.

Тадбиркорлик миллатнинг интеллектуал даражасини кўрсатувчи ўзига хос
барометр ҳамдир. Бозор — шунчаки олди-сотди жойи эмас, жамият ҳаётининг
муҳим ижтимоий қирраси. Юрт, миллат тараққиёти қай йўналишда, бу юрт, бу
миллатда қай тамойилларга амал қилинади — буни тадбиркор маънавиятига,
бозордаги ҳолатларга қараб ҳам билса бўлади.

Аҳмад Югнакий

ҲИЪБАТҲАЛ ҲАҚОЙИҚ

(Ҳақиқатлар совғаси)

Тангрининг мадҳи ҳақида

*Тангрим, сенга ҳамду сано айтаман,
Раҳмингдан умидвор минг бир қатла ман.
Ғуноҳқор тил сано айта олурми,
Ўзинг кўмак бергил... ночор қолурми?*

*Жонли-жонсиз, борлиқ, учган-югурган,
Сенинг борлигингга гувоҳлиқ берган.
Бир нарса ичинда минглаб далил бор,
Сенинг борлигингни ҳар вақт далиллар...*

Кенгайиш, қисқариш, ўзгариш ва дунёнинг бирлиги ҳақида

*Йўқ эдим, яратдинг, яна йўқ айлаб,
Қайта яратурсан, сен Ўзинг сайлаб...*

*Шубҳа, гумон ичра умр кўргувчи
Ғофил зот, тез уйғон, Тангри билгувчи.
Паймонанг тўлмаин, ақлингни тўлдир,
Қалбингда жаҳолат ўтини сўндир.
Тангри кунни, тунни бирдай яратди,
Одамзоднинг умрин унга қаратди.
Машриқдан мағрибга тинмай юради,
Бир-бирига жой алмашиб туради.*

*Тунингни кундузга ўзгартар Тангри,
Кунга тунни, тунга улайди тонгни...*

Ўлик ва тирикнинг алмашилиши

*Тангрига қийинмас, тирикни олиб,
Тирилта олади ўликни, ғолиб.
Улуғ кудрати бор, яқка хоқондир,
Ўликни тирилтмоқ унга осондир.*

Муҳаммад пайғамбарнинг мадҳи

*Энди ҳабиб фазли ҳақда байт айтай,
Эшит, ақлу ҳушинг бўлса англатай.
Эл аро яхшиларнинг яхшисидур,
Пайғамбарлар ичра ҳам нақши шудир.*

*Русулиллоҳ юзида нур порлаган,
Хидоятга, ибодатга чорлаган.
Унинг мадҳи билан бу тилим ширин,
Фақат у билади ғайбнинг-да сирин.*

*Насиб этса Тангрининг инояти,
Қиёмат кун толедур шафоати.*

Тўрт халифанинг мадҳи ҳақида

*Чориёрларга ҳам салом йўллайман,
Тирикман, уларнинг йўлин қўллайман.*

*Содиқ билан Фарруҳ ва Зуннурайндир,
Али тўртинчиси — кўркмас баҳодир.
Буларга кимдаки бўлса хусумат,
Мен унга айтаман ҳамма вақт лаънат.*

*Мен, кўп хатоларга йўл қўйган қулинг,
Кечиргил, Эгамсан, кечиргил, Тангрим.
Ё насиб, хидоятинг — саодатинг,
Бошга қаро кун тушса — адолатинг.*

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари қадим туркий ёзма манбалардан ҳисобланади. Унинг тўлиқ нусхаларидан бири Ҳиротда XV асрда қадимги уйғур ёзуви асосида кўчирилган. Асарнинг иккинчи тўлиқ нусхаси эса, 1480 йилда, Истамбулда Абдураззоқ бахши томонидан араб ёзуви билан кўчирилган. Достоннинг араб ёзуви билан кўчирилган учинчи нусхаси XVI аср бошларига мансуб. «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг асосий нусхалари Туркия кутубхоналарида, айрим парчалардан иборат бир нусхаси Берлинда сақланмоқда. Асар 256 байт, яъни, 512 мисрадан иборат. Аҳмад Югнакий ҳам ўтган салафлари каби достонни Аллоҳнинг мадҳи билан бошлайди.

Дарсликлар ва илмий ишларда ушбу достон ҳақида бир қатор маълумотлар берилган. 1972 йилда филология фанлари доктори, қадимшунос, турколог олим Қозоқбой Маҳмудов «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг академик нашрини чоп эттирди. Унда достоннинг асли, насрий баёни, таҳлилий матн, изоҳли луғат ҳамда грамматик ва фонетик таҳлил амалга оширилган. Шу пайтгача, «Ҳибатул ҳақойиқ» достони бугунги ўзбек тилига шеърий таржима қилинмаган эди. Биз, бу йўлдаги илк тажрибамизни журналхонларга ҳавола этарканмиз, таржиманинг бадиий савиясига баҳо беришни уларнинг ихтиёрида қолдирамиз. Асар айрим жузъий қисқартириш билан чоп этилмоқда.

Таржимон

Улуғ Амир Дод Сипоҳсоларбек Тангри ёрлақагурнинг мадҳи

*Эй тил, мадҳ айла, кел, баён этай,
Сўнг уни шоҳимга мен аён этай.
Саводхон кишилар руҳи севинсин,
Шоҳим мадҳин ўқиб, кўнгли овунсин.*

*Йўлбошчи — йўл кўрсатар адашганга,
Илм ўргатар омига, кўз қамашганга.
Эҳсонга тўладир вужуди анинг,
Элига аталган бор-будди анинг.*

*Ақлу хуш, яхши хислат манбаидур,
Билим манбаи, фазилат конидур.
Симақ юлдуздан юксак ҳиммати,
Саховатли, дардга дармон хизмати.*

*Раиятга хушмуомала, шафқатли,
Ғазаб қилса арслон каби даҳшатли.
Умардек салобат ва қуввати бор,
Усмондек саховат ва ҳиммати бор.*

*Булутлар уялур саховатидан,
Душманлар кўрқади важоҳатидан.
Шоҳим, саноғи йўқ фазилатларинг,
Юрт йўлида чеккан азиятларинг.*

*Раҳбарлик ишлари, барча сиёсат,
Кўлингда, измингда аҳли раёсат.
Муруватли Қодир Аллоҳ ато этди,
Ўйланг, Тангри, қачон зарра хато этди?*

*Томчи сув ҳадя этса гар булут,
Денгиз тўлқинланар кўп-оз, демай кут.
Минг қарра улўғдир шоҳим денгиздан,
Қабул айлармикан, шу ҳадя биздан?*

Бу китобнинг ёзилиш тарихи ва зарурати ҳақида

*Дунёда Сипоҳсолар оти қолсин, деб,
Ўқиган кишидан дуо олсин, деб,
Эзгу номин авлодлар ҳам билсин, деб,
Унинг ёди билан диллар тўлсин, деб,
Саводли кишига нафи тийсин, деб,
Ёздим шу китобни, кўнгли ийсин, деб,
Ҳадя этдим бир бор назар солсин, деб,
Меҳру муҳаббатим шоҳим билсин, деб.*

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Илм манфаати, жаҳолатнинг зарари ҳақида

*Илм ҳақда сўзлай, эй дўст, кулоқ сол,
Илмлига яқин юр, ундан ибрат ол.*

*Билим билан очилур саодатга йўл,
Бахт йўлини изла, дўстим, бахтли бўл.*

*Билимли кишилар тилла динордур,
Илмсиз жоҳил одам эл ичра хордур.
Билимли хотинлар эркак билан тенг,
Илмсиз эркакни мисли хотин, денг.*

*Сўнгакда мўл илик бўлган мисоли,
Эр кишининг билим билан камоли.
Эр кишининг кўрки ақлдур, билинг,
Сўнгак кўрки — илик, нақлдур, билинг.*

*Илмсиз — иликсиз сўнгак каби бўш,
Иликсиз сўнгакка ким қўл урар, хўш?
Илмли зотлар ўтса ҳам номи улўф,
Илмсиз — тириклайн ўлган бир чўлуф.*

*Бир билимли билимсизнинг мингига тенг,
Минг билимсиз билимлига бўлолмас енг.
Энди ўзинг синаб кўргил, бер эътибор,
Билимдан фойдалироқ қандай нарса бор?*

*Билим билан олим юксалур мудом,
Илмсизлик ер қилади, айлаб муқом.*

Илм ўрганиш ҳақида Муҳаммад алайҳиссалом- нинг айтганлари

*Илмнинг қадрини оқил билади,
Илм билан қилни қирққа ёради.
Маърифатли нодон нима қилади,
Қиёмат кунгача илмсиз боради.*

*Илмсизга тўғри сўз маъносиздир,
Унга ўғит-насиҳатлар фойдасиздир.
Ювуқсизга буюрилса, тоза бўлур,
Жоҳил одам минг ювинса шундай қолур.*

Тангрининг мўъжизалари, жоҳилликдан тийилиш, Худонинг расулига содиқ бўлиш ҳақида Пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган сўзлари

*Оқил ишин билиб қилар, ўкинмайди,
Нодон каби пушаймонда сўкинмайди.
Қай ишни билимсиз ўнг, деб ўйлайди,
Бирини битирмас, иши унмайди.*

*Керак сўзни айтар фақат оқил одам,
Кераксизин айтмай яширар мудом.
Ўринсиз сўз айтиб бошин ейди нодон,
Унга билимсизлик панд берар чандон.*

Араб-Ажам билимлини олқишлади,
Чунки сўзи насиҳатдан оғишмади.
Мол-дунёсиз фақирга билим — бойлик,
Сарф айлаб, кўрқмай қилсин хотамтойлик.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Тилни тийиш ва ахлоқ-одоб ҳақида

Оқил нималарни сўзлар, кулоқ сол,
Одоб боши тилдан, шуни билиб ол.
Тилингни ножўя сўздан маҳкам тут,
Тишларинг синмасин, сўкишни унут.

Ўйлаб сўзлаганнинг сўзи тўғридур,
Ўринсиз сўз гўё босган чўғдурур.
Эзма бўлма, не айтмас суяксиз тил,
Аччиқ тилинг бир кун бошинг ейди, бил.

Тили аччик, ақли етук бўлурму,
Йўқса, тил захридан одам ўлурму?
Кишини ўчаштирма,.. тилини бил,
Ўқ яраси битар, битмас яра дил.

Ўқ яраси, ақлдан озиш, тил жароҳати ва уни тийиш ҳақида

Аҳмоқ киши тили ўзига душман,
Тил туфайли сув каби тўкилди қон.
Кўп сўзлаб қанчалар кўпдур ўкинган,
Тил тийиб ўксук қани ё сўкинган?

Агар бошга тушса нима кўргулик,
Тилдан тушгандир, деб, керак сўргулик.
Кимлар хор бўлди-ю, қарғишга қолди,
Кимлар улуғ бўлди, олқишлар олди.

Барчага тенг айтдик, насиҳат будир,
Тилин тийган киши, оқил ҳам шудир.
Тилни тийиб, сўзни оз қилган киши,
Ўзи ҳам сақланур, авж олур иши.

Бир кишида икки ҳолат юз берса,
Унга мурувватнинг йўли берк эрса.,
Илк бор кераксиз сўз айтса, юз бурса,
Сўнг ёлғон айтса-да, қайтмайин турса.

Ёлғончи кишидан ўзни узоқ тут,
Умринг баракотин тўғрилиқдан кут.
Одаммиз, бу тилнинг безаги сўздир,
Сўзни тўғри айтгил, ростликни сездир.

Тўғри сўз асалдур, сен асал егил,
Ёлғон сўз айтмайман, саримсоқ, дегил.

Ёлғон сўз касаллик, ташвиш келтирур,
Туғри сўз шифодур, дардинг кетирур.

Халойиқ, Ҳақ, дея бошга кўтарур,
Туғри сўзлаганлар бош эгмай ўтур.
Туғрилиқ тўнин кий, эгрилик қилма,
Тўн тозаси ростлик, ҳазил, деб билма.

Сирингни маҳкам тут, биров билмасин,
Сўзингдан ўзингга ўкинч келмасин.
Яширган ишларинг ошкора бўлиб,
Кўрган-эшитганлар сенга кулмасин.

Қанчалиқ ишончли бўлса ҳам дўстинг,
Ишониб сир айтма, очур кам-кўстинг.
Сирларинг ўзингда сингиб турмагач,
Дўстинг ҳам сақламас, қадри бўлмагач.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Дунёнинг ўзгариб туриши ҳақида

Бир куни ўтурсан, бу дунё — работ,
Қаттиқ кўнгил берма, куйинма, эй зот!

Олдинги карвонлар йўл босиб ўтди,
Неча манзил ўтиб, қайларга етди?
Мол-дунё ортидан ҳарчанд югурма,
Тангри насиб этмаса, асло буюрмас.

Ҳасис дунё йиғиб, ўзини қийнар,
Ҳасад оловида қозондай қайнар.
Ахир, зар кўпаяр, озаяр, тугар,
Ризқингни Тангрининг бир Узи тутар.

Қорнинг тўқ, устинг бут, бўлса етади,
Ортиқча ташвишинг зое кетади.
Нафсинг суқлигини кўнглингдан чиқар,
Нафси ўпқонлигинг бир куни йиқар.

Бойлик — бу насибанг етарли бўлса,
Ризқи узилади фақат қул ўлса.
Камбағалсан ризқинг қийилган куни,
Борга қаноат қил, унутма шуни.

Камбағаллик дема мол-мулк камини,
Бойдурсен, ўйласанг иймон ғамини.
Бу дунё ўткинчи, бу дунё абас.
Егулик-кийгуликдан зорикмасанг, бас.

Ундан ортиқчаси кераксиз юқдир,
Улуғлар пандини қалбингга юқтир.
Расул айтмиш: — «Ҳаёт асоси экин,
Турмуши ўнгланар деҳқоннинг секин».

Ёлғон дунё лаззати ўткинчидур,
Мазали пайти елдек ўтгувчидур.

Йигит ҳам кексаяди, янги эскирар,
Белдан қувват кетар, тизза қалтирар.

Бу дунё бойлиги бугун бор бўлса,
Эртан йўқ, кимга қолур кимлар ўлса.
Барча тўлган озаяр, емирилади.
Обод ерлар зароб, вайрон бўлади.

Не бир обод ерлар бор эди бунда,
Сонсиз эл йўқ, жой эгасиз шу кунда.
Қанча доно, файласуфлар бор эди
Мингдан бири йўқ уларнинг, йўқ энди.

Дунё алдаб кулдиради, гоҳ хўмраяр,
Бир қўлда бол тутса, бирида заҳар.
Ширинлик татиса аччиққа йўйгил,
Бир йўл роҳат келса, шукур, деб қўйгил.

Ахир, унинг ортида ўнлаб азоб бор,
Эй умидвор банда... кимга омад ёр?
Қачон умид тўла амалга ошган,
Бир қайғу келганда минг қувонч қочган,!

Бу дунё авроғич илон кабидур,
Бошлаб борар жойи жарнинг лабидур.
Бу дунё зоҳирдан арслондай ювош,
Гўзал кўрингайдир, нур сочар қуёш.

Ичда ғалваси кўп, кўп азоб берар,
Оғзинг ошга етса, бош тошга тегар.
Дунё кўркин кўриб... унга дил бермоқ,
Хатонинг бошидур, мақтаниб юрмоқ.

Ниқоб кўтарилур, юз очур очун,
Қанот ёзганидек учмоққа лочин.
Кўклам булутидек, бесамар тушдек,
Тўхтамай ўтур бахт — қанотли қушдек.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Саховат ва бахиллик оқибати ҳақида

Аё, дўст, билимли изин излагил,
Сўз айтсанг, ўйлагил, билиб сўзлагил.
Мақтасанг, мадҳ айла сахий кишини,
Бахилга ўткир ёй ўқин тезлагил.

Тилларда сахийнинг мақтови тақрор,
Саховат айбингни ювади минг бор.
Сахий бўл, эл сенга лаънат айтмасин,
Лаънат йўлин тўсар саховатинг ёр.

Саховат тошкўнгил дилин эритур,
Сахий муродига албатта, етур.
Бахилни мақтовчи тил топилмағай,
Сахийнинг мадҳини барча эшитур.

Билимнинг қадрига етади сахий,
Билимга бор молин сотади сахий.
Дунёда яхшилиқ отин қолдириб,
Яна минг йил умр этади сахий.

Бахил киши ҳаром бойликка етур,
У дунёга лаънат орқалаб кетур.
Йиққани ётларга қолур оқибат,
Сўкиш, лаънат олур, бошқа у нетур?!

Саховатли инсон, беҳисоб молинг,
Тангри берган бўлса, сен ҳам бил, ҳолинг.
Олиб, ўзгаларга бермас қўл — қутсииз,
Инъом, эҳсон бергил, қўлинг қутлуғ қил.

Бахиллик бир дарддир, даволаб бўлмас,
Саховатга бахил қўли очилмас.
Дунё қулидир, унга давлат ҳукмрон,
Кўзи оч, қанча йиғса кўнгли тўлмас.

Халқ ичра етуги саховатга ёр,
Сахийлик мартабанг айлайди пойдор.
Сахий бўл, саховат сенга эш бўлсин,
Кишилар меҳрини тиласанг бисёр.

Зар йиғар, бахиллар емай-ичмайин,
Мол-дунё кўриқлар кун-тун, итдайин.
Ҳаёт пайти дўстдан қизғонган моли
Ўлгач, душманига қолиши тайин.

Тавозелик манфаати, кибрлик ва харисликнинг зарари ҳақида

Яна бир кераклик сўзим бор, тингла,
Кел, дўстим, айтайин, маъносин англа.
Такаббурлик одат қилмагил бошдан,
Тавозе билан сен ўзингни ўнгла.

Такаббурлик элда кўзғатар нафрат,
Мулойимлик асли эзгу фазилат.
Ким ўзини элдан баланд чоғласа,
Унга йўқ — халқ меҳри, Тангридан шафқат.

Ким йиғди тамоми дунё молини,
Етолмасдан ўтди, кўринг ҳолини.
Хотин қолиб бунда бошқа эр билан,
Ҳисоб берар гўрда, кўр заволини.

Кибрлик либосин кийиб, дўқ уриб,
Озор берма халққа, кўксингни кериб.
Мўминлик белгиси тавозе эрур,
Мўмин бўлсанг тургил қўлинг қовшириб.

Бойлик боис эрса кўкрак керганинг,
Манманлигинг — тўрт танга зар кўрганинг.
Ўлганда яланғоч кетурсан, инсон,
Қолиб кетар барча йиғиб-терганинг.

Агарчи такаббур аслман, десин,
Мен анинг жавобин берайин кескин:

*Ота-онаси бир бу қавмнинг асли,
У дунё ҳам фарқи йўқдир, англасин!..*

Одам Ато ва Момо Ҳаводан ибрат олиш ҳақида

*Яна пандим олғил, айлагил амал,
Амал замирида яширин ажал.
Амал деб айтганим — бу кўп ўйлашдир,
Сен кўп ўйланмагил, кўпроқ қил амал.*

*Мол-дунё, кийим, тўн, шароб, ош-хўрак,
Хизматкор, қулларни қиласан керак.
Бир умрга етгулик мол-дунё йиғсанг,
Энг аввал бўркингни кияр бош керак*

*Харислик кишига ёмон хислатдур,
Хасисликнинг сўнги ғаму ҳасратдур.
Бойлик, камбағаллик, Тангримдан қисмат,
Харисманд кишига ҳаёт заҳматдур.*

Муҳаммад алайҳиссаломнинг харислик ҳақида айтганлари

*Харис тўймас дунё молин жамғариб,
Хасислик қаримас, ўзи-чун қариб.
Хасис киши хасислигини қўймас,
Тинмагунча тани тупроққа кириб.*

*Хасислар мол йиғиб тўймас бўлади,
Дардининг давосини ким билади?
Текин фойда ҳақида хабар эшитса,
Икки динорини ўнта қилади.*

Муҳаммад алайҳиссаломнинг баъзи кишилар «икки водий» тўла олтини бўлса ҳам, учинчисини исташи ҳақида айтганлари

*Эй мол-дунёга хирс қўйган, тўймас,
Хирслик нега керак, бандаси билмас?!
Пешонангга асли ризқинг ёзилган,
Хирслик қилиб уни тузатиб бўлмас.*

Тангри: «Дунё неъматларининг тақсимоти» ҳақида

*Асли тоза киши кўркли бўлади,
Ёқимли хулқидан кўнгил тўлади.
Бировнинг бировдан тафовути кўп,
Аммо ичи қора қачон кулади?*

Аллоҳнинг каромати, хасисликни ташлаш ҳақида

*Кимга эш бўлсанг, феълин англагил,
Ким шафқатли бўлса, ани эр дегил.
Мевасиз оғочдек бекарам киши,
Мевасиз оғочни кесиб, ўртагил.*

*Мусулмонга бўлиб мушфиқ, меҳрибон,
Атаганинг айла мўминга эҳсон.*

Тангрининг буйруғи ва шафқатига итоат қилиш ҳақида Муҳаммад алайҳиссаломнинг айтганлари

*Жафо қилувчига вафо айлагил,
Арзимас, қонни қон билан ювмагил.
Яроқли ошингни кишига едир,
Топсанг, йиртигингни бутлаб ямагил.*

*Ўзингдан кучсизга сен зулм қилма,
Кўмак айламакни ҳеч қийин билма.*

*Ёмонлик қилганга сен яхшилик қил,
Шафқатнинг боши шу, буни яхши бил.
Агар бирор кимдан яхшилик кўрсанг,
Уни дуо қилғил, дилдан мақтагил.*

*Гуноҳкор кишининг ёзигин кечир,
Адоват илдизин қалбингдан ўчир.
Ғазаб ўти ёниб, аланга олса,
Ҳалимлик сувин сеп, ул ўтни ўчир.*

Ғазабни босиш, кишилар гуноҳини кечириш, Худонинг марҳаматини севиш ҳақида Тангрининг сўзлари. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ғазабни енгиш, иймонга эришиш йўллари, Тангрининг ҳар нарсага қодирлиги, унинг расулига садоқат ва Аллоҳнинг муҳаббатига етишиш тўғрисида айтганлари

*Карам — бино, унда фазилат мўлдир,
У — майдонда гул, ё тубсиз кўлдир.
Одобли бўл мудом, ўзни камтар тут,
Тартибли кишига озод жон қулдир.*

*Эй дўст, улуғларни иззат қилиб қўй,
Ёшларни авайла, бошин силаб қўй.
Беадаб... улуғлар ғазабин кўзғар,
Кичиклар хулқини бузар, билиб қўй.*

*Бало келса сабр қил, севинчга йўйиб,
Кутиб тур, шодликда яйрайсан тўйиб...*

Тангрига муҳаббатни қаттиқ тутиш, шунингдек, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ибодат орқали севинчни кутиш ҳақида айтганлари

*Сўнар меҳнат ўти, машаққат ҳали,
Етар ҳам сабрларга савобнинг гали.*

*Улуғликка етсанг, янглишма ўзинг,
Агар атлас кийсанг, унутма ўзинг.
Улуғ бўлгунингча сипороқ юриб.
Каттаю кичикка илиқ тут сўзинг.*

ОХИРГИ БЎЛИМ

Турлича маъно билдирувчи сўзлар ҳақида

*Уқиб сўзла сўзинг, бекор сўзлама,
Сўзинг яшир, кейин кўзинг кизлама.
Мингта дўстинг бўлса, асло кўп кўрма,
Битта душман бўлса, уни оз дема.*

Муҳаммад алайҳиссаломнинг: «Минг дўстдан бир душман кўп», дегани

*Ҳар тўқисда бирор камлик бор,
Гарчи ҳар етукда ақли жамлик бор.
Битта гуноҳ учун бошлар кесилса,
Очунда жон қолмас, ғам-аламлик бор.*

*Хушхулқ билан киши кўнглини олиб,
Ёмон қилиқлардан кела бил ғолиб.
Керакми, кераксиз, яхши ўйлаб кўр,
Ҳар неки иш қилсанг, тарозга солиб.*

*Қандай эш учраса, аввал разм сол,
Дўстингнинг кўнглини яхши билиб ол.
Ўзингни яқин тут севинчли ишга,
Қайғу-алам бўлса, ундан узоқ қол.*

*Яхши киши асло ёмонлик қилмас,
Ёмон ишлар учун ўч олиб юрмас.
Яхши ният билан ёмонлик қилиб,
Қош қўяман, дея кўзни чиқармас...*

...Тангрининг ўзига ва айтган сўзларига содиқ бўлиш ҳақида

*Бугун йиққан нарсанг тотли кўринур,
Мол аччиғи ўлар олди билинур.*

*Дунёнинг мазаси — меҳнатдан роҳат,
Роҳати озроғу ташвиш қатма-қат.*

Асалдан татимоқ бўлган, эй инсон,
Арининг захрига қилгайсан тоқат.

Хунармандга ёлгон дунё вафосиз,
Хунарсиз омадга етар жафосиз.
Хунар билан давлат бирлашиб келса,
Бор нодир нарсадан қимматбахоси.

Хунарманд ёлгонда не гуноҳ қилди
У бунда бетўхтов таланди, толди.
Хасисни улуғлаб, нафсни кўзловчи —
Дунё хато билан қарибми қолди?!

Бор дунёга ҳукм қилиб бошқаргувчи —
Тангри, ато қилиб, қайтиб олгувчи.
Унинг амри билан ким тақдирланса,
Ҳар ишга эришар, амал қилгувчи.

Дунёга бу тақдир не маломатлик,
Қазолар юритган яратган Малик
Амри билан кирар оёққа тикан,
Ҳукми билан тушар тузоққа кийик.

Барча ишлар анинг хоҳиши эрур,
Бандаи нодон бир сабабдан кўрур.
Тангри амри билан учган қушлари
Кафтларга кўнади, қафасга кирур.

Ажал келса итлар югурмас хуриб,
Уни ўқ-ёй билан бўлмас қайтариб.
Сенга ранж, унга ганж бергувчи Тангри,
Сен жазолаб жабр қилма, Тангри туриб.

ОХИРГИ СЎЗ

(Сўзнинг тугалланиш сабаблари)

Халойиққа ибрат, таълим бергувчи,
Китоб битдим, одобга чақиргувчи.
Тенгласа арзирли сўзга тенгласин,
Сўз қадрини мисли дурдай тергувчи.

Адиб Аҳмад — отим, насихат — сўзим,
Сўзим бунда қолур, ўтурман ўзим.
Келур куз, кечур ёз, ўтур бу умр,
Тугатди умримни бу ёзим, кузим.

Истагил қадрла, иста таъна қил,
Шу туркча китобни сенга битдим, бил.
Куним битиб ўлсам, отим қолсин, деб.
Шу тансиқ сўзларни ёздим, кўзга ил.

Атлас — қиммат, арзон бўлганидай бўз,
Ҳазил сўз кўп, билсанг қимматлиси оз,
Бу китоб нафисдир, шунинг учун ҳам,
Тўлатиб ёзилган ҳам керакли сўз.

Эй мандан кейинги келгувчи авлод.
Ҳаққингга Тангридан тилайман имдод.
Сенга ҳада этдим тансиқ бир китоб,
Мени ҳам дуода айлаб тургил ёд...

Алайҳи раҳманинг таърифига доир

*Туғма ожиз эди адибнинг кўзи,
Ёзди ўн тўрт боблик китоб — бор сўзи.
Фил устига агар юкланса ҳам зар,
Унинг тенгги эрур шу оз сўз ўзи.*

Алайҳи раҳма Амир Сайфиддиннинг таърифи

*Адиблар адиби, фозиллар боши,
Сўз дурларин термиш — маржоннинг тоши.
Тангри шу соатда унга ёр бўлсин,
Қиёматда ёронлари — йўлдоши.*

Буюк тадбирли Амир (мўминлар) соябони Хўжа Арноб Арслонхўжа Тархон алайҳи раҳма таърифлари

*Адибнинг туғилган ери Югнақдур,
Сафолик ҳавода кўнгил яйрабдур.
Отасининг оти Маҳмуд Югнакий,
Аҳмад унинг ўғли, шак-шубҳа йўқдур.*

*«Хибатул ҳақойиқ» китобнинг оти,
Арабча ибора, араб луғоти.
Бошидан то охир қошғар тилида,
Бадий дид ила айтилмиш дилдан.*

*Ҳар кишики билса қошғар тилини,
Тушунар адибнинг айтганларини.
Кимки тилни билса англар маъносин,
Билмай, билгум деса, ўзин айбласин.*

*Кўплар бузиб айтар адиб сўзини,
Билиб-билмай ўяр кўрмас кўзини,
Янглиш маъно бериб адиб сўзига,
Эл аро маломат ортар ўзига.*

*Сабаб билан айтдим, хоҳла таъна қил,
Хоҳла китобимни сен ижобат бил.
Ҳар ким амал қилса адиб сўзига,
Халқи аро обрў топар ўзига.*

Бу нусха жумодул охир ойининг ўрталарида Самарқанд шаҳрида саккиз юз қирқ саккизинчи (бир минг тўққиз юз қирқ тўртинчи) йили Тангрининг улуғ фазилатига эга, нафосатли котиб, Пайғамбар Мустафонинг йўлига содиқ Зайнул Обиддин Султон Бахт Журжоний томонидан кўчириб, ёзиб тугалланди.

Саккиз юз саксон тўртинчи (бир минг тўрт юз саксонинчи) йили зулқаъда ойининг ўн еттинчи шанба куни (асар кўчириб) тамом бўлди. Шайхзода Абдураззоқ бахши, қутли бўлсин, давлат кўнсин, меҳнат (машаққат) кетсин, деб Истамбулда кўчириб ёзди.

Қадимги туркчадан Баҳром Фойиб таржимаси

Абдуҳаким Фозилов

БАШОРАТЛИ БУО

ҲИКОЯ

Текис йўлдан физилаб кетаётган машинамизнинг ҳар бир енгил чайқалишидан ёнимда мудраб ўтирган Маратнинг боши борган сари мен томон оғиб келарди. Улов дастагини суриш чоғидаги яна бир силкинишда, у ниҳоят ёстиқни топгандек елкамга яхшилаб ўрнашиб олди. Пешкўзгу орқали бу воқеани кузатиб бораётган Садриддин изоҳ берди:

— Ошнализга осон эмас. Сизлар писанда қилиб қўядиган, самараси инсоният тараққиётини гўёки кескин илгарилатиб юборувчи ўша миллий, илмий амалиётларингизнинг мушкулотлари бошқа-ю, бизда тез-тез бўлаб турадиган фавқулодда тунги жарроҳликнинг машаққати эса, мени кечиргин-у, мутлақо бошқа.

Садриддин йўлдан кўзини олмаган тарзда гапини меъдага тегмайдиган оҳангда давом эттирди:

— Марат кечаси кўрадиганини кўрган. Нариги дунёга равона бўлишга тайёр турган қасални тун бўйи уриниб сақлаб қолишнинг ўзи бўладими! Ҳозир унинг айни тўшакка парчин бўлиб ётадиган пайти.

— Шунақа экан, Чорвоққа қўнғироқ қилиб, бошқа куни борамиз, деб қўяқолиш керак эди, — дедим мен, унга ачингандай бўлиб.

— Осмондан тушганмисан, оғайни! Алоқа хизматининг шу кунлардаги аҳволдан хабаринг йўқдай гапирасан-а! Телефон тугмаларини босаверишдан бармоқ қаварди. Боғлана олмадик. Бормасак яхши бўлмайди.

Садриддин «тушундингми, овсар?» дегандай кўзгуча орқали менга қараб илжайиб қўйди.

Бир оз жим кетдик, кейин Садриддин яна давом этди:

— Бутун бало аксарият тунги жарроҳлик пайтида бўлади. Атрофингда маслаҳат беришга қодир бирон кимса бўлмаганидан кейин «таваккали Худо!» дейишдан бошқа иложинг йўқ. Бу бефайсал таваккалчиликнинг натижаси эса, тушунасанки, ижобий бўлиши шарт. Э-э... фақат шунинг ўзи учун, бизга хизмат ҳақини бир неча баробар кўпроқ тўлашлари керак, аслида.

— Хизмат ҳақингиз қай даражадалигини билмайман-у, лекин иззат-ҳурмат борасида ҳеч ким оддиларингга тушолмаслигидан хабарим бор, оғайни. Сон-саноксиз одамларнинг ҳузурингизга бўзчининг моқисидек қатнаётганларини ҳеч ким кўрмайдигандек гапирасан-а, — деб эътироз билдирдим.

Чирчиқдан ўтилганидан кейин йўл бир оз торайиб, юриш суръати анчагина сустлашди. Садриддин энди гапдан тўхтаб, олдимизда ястанган кулранг йўл тасмасига тикилганича рул чамбарагига ёпишиб олди. Қаршимизда Чимённинг оппоқ чўққилари қад кўтаргач, йўлдаги ҳаракат гавжумлиги ҳам анча сийраклашиб, юриш осонлашди. Садриддин сал қаддини тиклагандан кейин ундан сўрадим:

— Нима, қария оғирлашиб қолибдими?

— Марат яхши тушунолмабди, — у уста ҳайдовчилардай кўзгучадан мен томон қараб қўйди, — Боймат ваҳима қилмабди-ю, лекин бир келиб хабар олиб кетишни ўтиниб илтимос қилипти. Борайлик-чи, кўрамиз.

— Унда мени нима сабабдан бу ёққа судрадинглар? Бу ишда бирор нафим тегмаслиги аниқ-ку?

Садриддин бу гал бошини елкамга қўйиб пишиллаб нафас олаётган Маратнинг ҳорғин юзига бир кўз ташлаб қўйиб, жавоб қайтарди:

— У билан бутун қандайдур зарур бир ишни муҳокама қиламиз, деб келишиб қўйган экансизлар-ку. Марат, «шу баҳонада тоғ ҳавосидан бир оз нафас олиб келсин», деб сениям таклиф этди-да.

Чорвоқ сув омборининг улкан тўғони пойида ўйинчоқдек бўлиб кўринувчи кўприқдан ўтиб, ўзининг ягона андозадаги тўрт қаватли панел бинолари билан тоғ ёнбағри ўрқачларига тирмашиб чиқиб кетган Чорвоқ шаҳарчасига кириб бордик. Уйдим-чуқур кўчалардан юриб, яқиндан қараганда ранги ўчиб, олапес бўлиб кетган ташландиқ панел уйлاردан бирининг олдида тўхтадик. Марат кўзини очди.

Тўртинчи қаватга кўтарилиб, девор ва шифтларнинг эгри-бутрилиги қишлоқнинг лойсувоқ уйларини эслатувчи хонадонга кирдик. Деворларига тўқ қизил гиламлар осилган, оёқ остига рангсиз кигизлар тўшалган хонадонда бизни Маратнинг курсдоши Боймат кутиб олиб, қуббалари никелланган тўр қаравотда, оппоқ чойшаб устида, оқ яхтак-иштонда ётган отаси ёнига олиб кирди. Сийрак оқ соқоли қария озиб, қоқ суяк бўлиб қолган эди. Салом-алиқдан сўнг Марат қаравот ёнидаги курсига ўтириб, кўнгил кўтарувчи ҳазил-мутойибалар билан унинг юрак уришини-ю, ўпка шовқинини эшитиб кўрди. Боймат узатган қандайдир қоғозларга кўз югуртириб чиқди. Кейин, Марат кўшни хонага чиқиб, қуйиб-пишганча унга тиббий ибораларда нималарнидир уқдириб тайинлади. Қоғозга қандайдир дори-дармонлар рўйхатини ёзиб, тагига ўз муҳрини босиб, унинг қўлига тутқазди.

Улар қайтиб киришгач, сукут сақлаб ётган дармонсиз қария, қоқ суяк қафтларини очиб, биз кутмаган дадил овоз билан Маратни узундан-узоқ дуо қилди. Ана шунда, одатдаги таниш истагу тилаклар қаторида, кейинчалик кўп йиллар давомида бот-бот ёдимизга тушиб турган иккита валагиноқ калимани эшитдик:

— Барчага боробар гамжўрлигининг меваларини сенга Оллоҳ бергай: ҳатто подшоҳлар ҳам ҳеч кимга қилмаган иззату икромларни сенга кўрсатгайлар...

— Ҳаммага бир йўсиндаги меҳрибонлигинг туфайли, яратган Оллоҳ ризқу-насибангни қаерга сочмасин, бирор кор-қолга учраган тақдирингда, ҳатто энг гофил бандалар ҳам сени қўлларида кўтариб уйингга етказгайлар...

Марат қариянинг оғир дардини енгиллаштиришга уриниб, илгари ҳам унинг ёнига бир неча бор келиб кетган экан.

Боймат, қариндошларидан бири тоғдан отиб келган архарнинг этидан тайёрлатган ажойиб қовурдоқ билан бизни меҳмон қилди.

Қайтишда Марат билан йўл-йўлакай гаплашиб кетиш насиб бўлмади. У, машинанинг орқа ўриндиғига ўтириши биланоқ яна уйқуга кетди.

* * *

Маратнинг ҳаммани ўзига мафтун қиладиган дилкашлиги, Садриддиннинг таъбири билан айтганда, ўттиз йиллик улфатчилигимизни қовуштириб турувчи марказий озуқа томиридек бир нарса эди. Ҳар ойнинг биринчи шанбасида чойхонада улфатлардан бирининг навбати билан ош дамлаши баҳонасида жўрларнинг бехато йиғилиши ҳам Маратга хос жозибадор ташкилотчилик хислатларидан эди.

Ҳафтасига ўнлаб соат вақтини жарроҳлик столи тепасида ўтказадиган Марат, асабни толиқтирувчи кунларининг, ўзи уюштирадиган хушчақчақ кўнгил-

хушликлар билан муттасил алмашиб туришидан завқ оларди. Унинг бу одати узоқ йиллар давомида, янглишмасам, кўпи билан уч мартагина тарки одат бўлиб издан чиққан, холос: биринчиси - ҳар қандай оғир шароитда ҳам беозор ҳазил-мутоибани қанда қилмаган дилкаш отаси (дилкашлик Маратга раҳматлидан ўтган бўлса керак) қазо қилган кунларида, иккинчиси — беш фарзандини уруш ва урушдан кейинги машаққатли йилларда катта қилган, юзига доимий ташвиш ифодаси муҳрланиб қолган муштипар онасини дафн қилган кунларимизда юз берган.

Учинчиси эса алоҳида тарихга эга бўлган ҳангома. У, Марат йиллар давомида ўтказган юзлаб жарроҳлик амалиётлари натижаларини жамлаб, уларни ягона илмий йўналиш ипига тизиб, докторлик диссертациясини ёқлаш учун икки-уч ойга, Москва яқинида жойлашган, дунё аҳамиятидаги «Ўпка жарроҳлиги Маркази»га жўнаб кетганида юз берган.

Тақдирнинг тақозоси билан, худди ўша кунлари мен ҳам илмий натижалар, хулосалар борасида у ердаги ҳамкасблар билан фикр алмашиш мақсадида икки ҳафтага Москвага бориб қолган эдим.

Баҳсу мунозаралар билан беҳаловат ўтган ҳафта жумасининг кечки соат ўн-бирлари эди. Шанба-якшанбани Москва яқинидаги шинам шаҳарчада яшайдиган дўстим Олмосниқидан ўтказишни келишиб қўйган эдик. Унинг ўрмон этагидидаги оппоқ қорга бурканган дала ҳовлиси атрофларида ҳангомалашиб, сукунатли қарағайзор кезишимизда асқотадиган иссиқ спорт кийими ва қаҳратон совуқда асқотадиган бир шиша конъякни дипломатга жойлаб турганимда телефон жиринглаб қолди.

Маратнинг овози мени кўп ҳайрон қолдирмади. Дўстларни, улар қаерда бўлишмасин, бир зумда қидириб топиш, унга хос одатлардан бири эди.

— Эртага вақтлироқ уйғонгину, биз томонга физилла. Дам олиш кунлари ёнимда бўлишинг керак, — деди у шошиб.

— Аввал, «эртага бўшмисан?» деб бир оғиз сўрамайсанми, ўпка. Мен Олмосга ваъда бериб қўйганман-ку?

— Олмосниқига бошқа куни борасан. Сен яхшиси уни ҳам ўзинг билан олиб кел. Иш ҳаммага етади. Сен билан пачакилашишга вақт йўқ. Эртага кўришгунча хайр.

— Тинчликми ўзи? — дедим хавотирга тушиб, — диссертациянгни қачон ёқлайдигансан?

— Агар келмасанг умуман ёқламай қолишим мумкин. Сен эса жаҳон тарихига бунинг асосий сабабчиси бўлиб қирасан. Тушундингми?

Нима ҳам дердим. Ярим кечада кўнгироқ қилиб, ўзимники етмагандек, Олмоснинг ҳам қайфиятини бузиб, режани ўзгартирдим ва эртаси тонгда темир йўлнинг совуқ бекатига тушиб, сийрак ўрмон ичида жойлашган «Ўпка жарроҳлиги» шаҳарчасига қор кечиб кетдим.

Маратни, деворларига чизма ва жадваллар қатор осиб ташланган, бир қанчаси эса оёқ остида ҳам сочилиб ётган, сигарета тутунига тўлган хонада топдим. Унинг кўриниши ғоят ҳорғин эди.

Эшитсам, бу ерда ҳам у, кўпинча рўбарў келиб юрадиган кўргуликларидан бирига дучор бўлибди.

Ҳафтанинг бошида бу ерга, даволанишни пайсалга солиб бўлмайдиган уч бемор кетма-кет олиб келинибди. Жадвал бўйича навбатчиликда туриши лозим бўлган жарроҳлардан бири, бир кун аввал санитар авиация хизматининг шошилинич қақируви билан тез ёрдам кўрсатиш учун қаергадир учиб кетган экан, иккинчиси эса худди ўша кунлари юрак хасталигидан ётиб қолипти. Беморларнинг касали айнан Маратнинг соҳасидан бўлгани учун (хўп омади борда), уларни уч кун давомида бирин-кетин операция қилибди. Келаётган душанба куни эса дастлабки ҳимоя тадбири. Кўрғазма материаллари тўлалигича тайёр бўлиши шарт. Материалларнинг нақди эса саксон фойиздан ошмайди... Аниқ ҳолокат ели уфуриб турибди... Менинг Москвадалигимни тасодифан эшитиб қолиб, шанба-якшанбада биргалашиб ишни бир ёқлик қилармиз, деган ниятда, телефон орқали қанча меҳмонхоналарни остин-устин қилиб, мени қидириб топган жойи экан.

Икки кун давомида энгни шимариб ўнлаб чизма ва жадвалларни тайёрлаб ташладики (тўғрироғи, чизган асосан мен бўлдим, у эса йўл-йўлакай уларга ўзгартиришлар киргизиб, маърузасини чархларди). Якшанба оқшомида Москвага қайтиб кетишга улгурмадим. Шу сабабли эртаси куни ўтган дастлабки синов ҳимоянинг иштирокчиси бўлдим. Бу илмий йиғинда эса худди бизни жўртгага мазах қилгандек, қоралаган чизма ва жадвалларимизга биров қайрилиб ҳам

қарамади. Йиғилган мутахассисларнинг аксарияти, бири олиб бири қўйиб, маратча услуб билан бир неча кун илгари намойиш қилинган ва уларнинг таъкидлашарича, натижалари самарали ва бирон-бир салбий асоратсиз чиққан ўша учта жарроҳликнинг тафсилотларини завқ билан муҳокама этишга тушиб кетишган эди...

Зўр муваффақият билан ўтган ҳақиқий ҳимоядан кейин Марат Тошкентга илгаригидан ҳам аъло кайфиятда қайтди. Кўпчиликда, бундай воқеалардан кейин пайдо бўладиган «ўзини бошқачароқ тутиш»дан асар ҳам йўқ эди. Унинг енгил қўлидан шифо топаётган одамларнинг сони эса кун сайин ошиб борарди.

Лекин тез орада, жамиятда иқтисодийнинг эркин бозор услуби аста-секин қад кўтара бошлади. Ўтиш даврининг ранг-баранг қийинчиликлари юки биринчи навбатда Маратга ўхшаган, ўз ишининг фидойиси бўлган кишиларнинг зиммасига тушди. Бу давр тўлқинларининг моҳиятини дуруст англай олмаётган, узоқни кўрабилиш фазилатидан бенасиб, лекин шахсий фойдаларини бир дақиқа ҳам назарларидан қочирмайдиган одамлар, ўша йиллари у ишлайдиган Упка касалликлари институтининг раҳбариятида пайдо бўлиб туришарди. Бу ўткинчилар Марат ва унга ўхшаганларни фақат ўз кўрсатмаларига риоя қилиб хизмат қиладиган ёлланма жарроҳ сифатида ушлаб туришга уринишарди. Бу эса ўзи эркин ов қилишга ўрганиб улгурган йўлбарсни қўлга ўргатишдек самарасиз ишнинг ўзи эди. Лекин Маратда, йўлбарсдаги ваҳшийликдан фарқли ўлароқ, одамгарчилик деган фазилат бор — у нодон «ўргатувчиларни» бирикки ҳамла билан саранжом қилиш йўлидан юрмай, бу ердан бош олиб кетишга қарор қилди. Кўп ўтмай, мактабдош дўсти ва ҳамкасби Садриддин билан жуда узоққа, бутунлай ўзга табиатли нотаниш одамлар юртига ишга жўнаб кетди.

Фақат бизнинг юртимиз одамларига хос бўлган фазилатлари билан Марат Африканинг тамоман ўзга мижозу бошқача дунёқарашли одамларини бу ердэгидек ўзига ром қилиб, ишлаб кета олармикан деб, анчагача хавотирланиб юрдик.

Аҳён-аҳёнда телефон орқали келиб турган хабарлардан у ерлардаги соғлиқни сақлаш тизимининг бутунлай ўзгачалигию ва у ерга турли юртлардан келиб шартнома бўйича ишлаётган, дили-иймони ҳар хил бўлган кишилар билан даб-дурустан тил топишиб кетиш мушкулотлари қулоғимизга чалиниб турди. Лекин ерлик аҳоли билан муносабатда биронбир қийинчилик юзага келганини эшитмадик.

Бир куни унинг хотини Барнохон, бир янгиликдан бизни хабардор этиб, ҳангу манг қилди. Уларнинг катта қизига муносиб йигит совчи қўйиб, қизнинг мойиллигига эришиб олгач, тезроқ тўй ўтказишга ундай бошлабди. Телефон орқали буни эшитган Марат, ҳар доимгидек масалани бир гап билан чўрт кесиб ҳал қилиб қўяқолибди:

— Менинг боришимни ярим йил-бир йил кутиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ, тўйни бошлаб юбораверинглар, мен пул юбораман. Ўртоқларим ҳамма маросимларни эл қатори меъёрида ташкил қилаверишсин.

«Ё тавба, у ёқда соғ-саломат ота турганида тўйни биз бош бўлиб ўтказишимиз қизиқ бўлади-ку!» — деб, бир томондан ҳайратга тушдик. Лекин дўстимизнинг феълини яхши билганимиз учун, кўп ўйлаб ўтирмай, қизининг бахти очилишини ният қилди-ку, дея ҳаракатни бошлаб юбордик. Тўйни қўлимиздан келганча чиройли тантаналар билан ўтказдик... Фақат... бу тўй тантаналарининг тасвири туширилган видеотасмаларни кўраётиб Маратнинг унсиз йиғлаганини, уни уч йилдан сўнг Тошкентга олиб келган Садриддиндан эшитдик...

У Тошкентга ширингина набираси туғилганидан кейингина кела олди. Ўшанда бизнинг у ёқдаги ҳаётига қизиқиб берган саволларимизга қисқа-тўмтоқ жавобларидан (ўзи тўғрисида гапиришни ёқтирмасди), маълум бўлдики, у ердагиларнинг ҳам кўпчилиги Маратнинг «ўзиники»га айланиб кетган экан.

Тошкентга охириги келиб-кетишида, Марат ўзига хос бўлмаган аллақандай паришонхотир аҳволда эди. Ҳатто ўзи уюштирган хушчақчақ улфатчиликлар чоғида ҳам бирдан, маъюс тортиб қоларди. Бир марта очиқ ўқинганини ҳам эшитдик:

— Шу ерда ишлайверишим керак эди. Ўпкасини босолмаган бир-икки мансабпарастга аччиқ қилиб, у ёққа жўнавордим... Вақт ўтган сари мен ўзимни ҳам худди ўша ҳовлиқма-енгилтақлар қаторида кўряман... Қайтиш керак... Ярим-бир йилларга қолмай қайтарман... У ёқда бир-икки жиддий

ташкилий иш бошлаб қўйгандим, уларни дабдурустан ташлаб кетиш ҳам одобдан эмас...

У дардини бизга тўла очмади. «Яқин орада қайтаман», — деб ишонтирганича жўнаб кетди.

Аммо, орадан бир ой ўтар-ўтмас, ҳеч ким кутмаган аҳволда «қайтиб келди».

* * *

Февралнинг совуқ тунларидан бирида Маратнинг энг яқин қариндошлари ва дўстлари жамланиб, Олмонияга тегишли «Люфтханза» авиакомпаниясининг Африка, Европа ва Осиё осмонида икки кунга яқин парвоз қилиб, тахта қобикқа жойланган залворли узун тобутни Тошкентга етказиб келган баҳайбат «Боинг» аэропланини кутиб олди.

Бундан олдин биз бу тунга муқаддима бўлган мусибатли ўн кеча-ю ўн кундузни бошимиздан кечирган эдик. Қора кунлар Садриддиннинг ҳеч ким кутмаган тунги қўнғироғидан бошланди. Осмону фалақда чарх ураётган алоқа сунъий йўлдошини қуршаган сукунатли зулмат қаърини пора қилгандек янграган оддий сўзларнинг маъноси даҳшатли эди:

— ...Маратни бутун машина уриб кетди... У ўша ернинг ўзида оламдан ўтган... бардам бўлинглар...

Биз бу ерда қўлимиздан келганича дафнга тайёргарликни бошладик...

Бу кутилмаган даҳшатли хабар зора бирор англашилмовчиликнинг оқибати бўлиб чиқса, деган умиддан воз кечмаганимиз ҳолда, юрак-бағримизни пора-пора қилиб юбораётган «Бечора дўстимизни қаерга дафн қиламиз?» — деган саволга жавоб топиш учун йиғилишга мажбур бўлдик. Қайғули кенгаш Барнохоннинг югуриб-елиши натижасида яқинда сотиб олиниб, Маратнинг «жарроҳлик профессори» деган номига муносиб бўлган, қайтадан таъмирланган кенгина ошиёнда бўлди. Жасадни кимнингдир кузатувида ўнлаб мамлакатларнинг ҳудудлари орқали олиб келишу ва бунинг учун шарт бўлган талай ҳужжатларни расмийлаштиришдек бир неча ҳафталарга чўзилиб кетиши мумкин бўлган ишнинг машаққатларини ҳаммамиз англаб турардик. Энг муҳими — жасадни Тошкентга етказиб келиш учун сарфланажак беш-ўн минг доллардан кам бўлмайдиган харажатни бахтсиз оиланинг елкасига туширмасликнинг йўлини топишдек назик масалани ҳам ечишимиз шарт эди. Маратнинг куёви Турғун ҳамма мулоҳазаларимизни одоб билан тинглаб ўтирди. Сўнгида ўзининг табиатан босиқ-вазмин овози билан фикрини лўнда қилиб айтди:

— Менга, бу инсон билан бирга бўлиш, шу ерда ўтирганларнинг барчасидан ҳам камроқ насиб бўлди. Лекин бир неча ҳафта давомида, у киши мен учун, ҳам ота, ҳам дўст бўлиб улгурдилар... Отамиз Тошкентда дафн қилинишлари керак, токи биз уларнинг қабрларини ҳамиша зиёрат қилиб туриш имкониятига эга бўлайлик... Олиб келиш харажатлари тўғрисида изтиробга тушманглар. Харажатларни мен бўйнимга оламан. Оила бундан ҳеч қандай қийинчилик кўрмайди...

Ўша зулматли кунларда оиланинг янги сардори оёққа тураётганига гувоҳ бўлдик.

Ўша куниёқ куёвнинг қарорини Садриддинга етказдик.

Эртаси куни эса унинг жавоби асосий муаммоларнинг ечимини биз кутмаган тарзда жой-жойига қўйди:

— Фожианинг оқибатлари билан соғлиқни сақлаш вазирининг ўзи шуғулланыпти... Президентнинг ҳам хабари бор... Президент, оила қарори ижро этилсин, сенъор-профессор Марат Иброҳимнинг жасади ҳукуматнинг расмий вакили ва унинг яқин юрдошларидан бири кузатувида иззат-икром билан ўз ватанига юборилсин, деб буйруқ берди... Бунинг учун лозим бўлган харажатларнинг барчаси ҳукумат зиммасига олинди...

Февралнинг ўша юлдузли тунида, саккиз-тўққиз енгил машинадан иборат қайғули карвон аэропортдан чиқиб, дўстимизнинг жасади ортилган ихчамгина юк машинасининг ортидан секин юриб, кимсасиз шаҳар кўчаларига йўл олди. Карвон шаҳарнинг Марат юришни ёқтирган жойлари орқали ўтиб борарди...

Дафн маросимини мусулмон удумларига биноан тўлиқ бажариш учун марҳумни ҳовлисига олиб бордик. Икки кеча мижджа қоқмай келган Садриддиннинг назорати остида тахта қобик эҳтиёткорлик билан очилди. Унинг ичидан, ҳовли чироқларининг нурида кўзни қамаштириб, тилларанг нақшлар билан безатилган ва тилларанг осма бандлари бўлган, тўқ жигаранг ялтироқ сиртли европача тобут чиқди. Тўхтатиб бўлмайдиган дод-вой, юрак хуруж қилиб қолиши-ю, ўзни беҳуш ташлаб юборишлардан хавотир олиниб алоҳида хонага, ҳам-

шира назорати остида ўтказиб қўйилган аёллар — Маратнинг опа-сингиллари, хотини ва қизлари — дераза орқали тобутни кўришди-ю, шу дамгача кўнгилларида асраб келаётган охирги умидлари барбод бўлганига чидай олмасдан, уввос тортиб йиғлашга тушдилар...

Марҳум онасининг хонасида тобутнинг қопқоғини очдик — унинг ичида томонлари пухта пайвандланган залворли узун рух қути ётарди.

Яна чорак соат мобайнида, рух қутини электр чархи билан қирқиб очиб, ўзининг энг яхши костюмига кийинтирилган, димоғни ёрадиган формалин дудига кўмилиб ётган Маратнинг жасадини кўрдик. Агар унинг сиймоси уриб кетган машинанинг зарбидан қаттиқ шикаст еб, таний олмайдиган аҳволга келмаган бўлсайди, ёки ўлим нафаси унинг фақат ўзигагина хос бўлган юз нурини бутунлай ўчира олмаган бўлса эди, биз жасада Маратни тан олмай, унинг бир куни тирик кириб келишидан умид узмаган бўлардик...

Эртасига у янгидан ювиб-таралиб, кафанланиб, мусулмонча тобутда маҳалла масжидига олиб чиқилди. У ерда йиғилган тумонат — маҳалла аҳли, ёру-биродарлар, қариндош-уруғлар ва юзлаб ҳамкасаблар иштирокида жаноза ўқилиб, ота-онасининг пойига олиб бориб дафн қилинди.

* * *

Бир ҳафтадан кейин Садриддин ва ўз президентининг изми билан келган, кўнгилчанлиги катта-катта тўқ жигарранг қорачиқларининг жовдирашидан кўриниб турган қора аёл Женнифер хонимни Африкага кузатдик.

Кетишдан икки кун олдин Садриддин менга холи бир жойда учрашишимиз лозимлигини, қайтариб олиб кетаолмайдиган гаплари борлигини айтди. Холироқ жойдаги бир қаҳвахонада учрашдик.

Садриддин бир неча дақиқа бошини кўтармай ўтирди. Мен уни шоширмадим. Қаддини ростлаб менга қараганида кўзларида филт-филт ёш кўрдим. Дафн маросими кунларидаги унинг ҳорғин кўзларида ёш кўрмаган эдик. Совуқ ўликхонада Маратни ўз қўли билан мумиёлаб сўнг авайлаб кийинтирган онларда, кейин эса узоқ соатлар давомида аэропланнинг юк бўлимида ўзи билан учиб келаётган тобутни эслаганларида ёши оқавериб қуриган, деб ўйлагандик.

— Сизлар бу ерда фожиани тасодифий фалокат деб, осонгина кўникиб қўяқолдинглар, — деди у ўксиниб, — бу изоҳ фақат Барнонигина қониқтирмапти. Кеча у шубҳага тўла саволлари билан энка-тинкамни чиқариб ташлади... Ҳақиқатда эса Марат бир касофат разилнинг жонини қутқаратуриб нобуд бўлди... Йўқ, йўқ, у ўзини кўра-билатуриб қурбон қилди деб бўлмайди... анави касофат ҳам кўринишидан бедаво разилга ўхшамайди... Хуллас... Маратнинг феълани биласан-ку... Ўша вазиятда унинг бошқача иш тутишини ақлга сиғдириб ҳам бўлмайди.

Бу янгиликдан қотиб қолдим.

— Тобутни олиб кетиш учун керак бўладиган ҳужжатларни расмийлаштиришга киришилган ўша қоронғу кунлардан бирининг ярим тунида анави касофат, ёнида бир шиша ароқ билан меникига кириб келди. Бўйнимга осилиб: «Марат эмас, мен ўлишим керак эди, унга бир марта ёмонлик қилиб расво бўлдим... энди бу фожианинг юкини қандай кўтариб яшайман?...» — деб йиғлади.

— Кимни айтяпсан? «Касофат» деганин ким? Тушунтириброқ гапирсангчи! — дедим бир оз тутақиб.

У ютиниб олиб, яна бошини қуйи солиб, давом этди:

— Марат қизининг тўйига хизматини ташлаб кетишнинг иложини топаолмагани учун келмади, деб тушунган бўлсаларинг керак. Аслида ундай эмас. Ўша ойлarda унинг соғлиқни сақлаш вазирлиги билан шартномаси ҳам, бирор тайинлироқ иши ҳам йўқ эди. На тўйни ўтказишга ва на Тошкентгача йўлқирага етарли пули бор эди. Вақти-вақти билан Тиббиёт университетининг талабаларига амалий жарроҳликдан бериб турган сабоқлари эвазига олиб турадиган арзимас даромади ҳисобига меникида яшаб кун кечирарди. Тўй учун юборилган минг долларни биз беш-олти юртдошлар, ҳамкасаблар йиғдик. Марат бу пулни, уни ўзинг яхши баласан-ку, ёрдам эмас, қарз сифатидагина қабул қилди.

— Шартномасига нима бўлди? Нега ишлари юришмади? Жарроҳликда бировдан камлиги йўқ эди-ку? — деб сабрсизлик билан гапини бўлдим.

Садриддин фикрларини жамлаётгандек яна бир оз жим қолди.

— Ҳаммаси Африкага етиб келган биринчи кунимиздан бошланган, — деди у бошини кўтариб. — Университет клиникасида у Артур исмли бир йигитни

учратиб қолди. Учрашув Маратни қандай хурсанд қилганини кўрсанг эдинг. Йигит, бир пайтлар Марат диссертацияларини ёқлаган Москва ёнидаги, ўша, Ўпка жарроҳлиги Марказидан бўлиб, бу ерда даромадли шартномалар асосида ишлар экан. Артур бу ерда бир ўзи эмас, эркак зотини ўзига маҳлиё қилмай қўймайдиган гўзал хотини ва уч яшар қизчаси билан яшаркан. Бу кунларда эса у тутаётган шартномасини яна бир неча йилга чўзиш ҳаракатида экан. Марат уни қучоғидан бўшатмай: «жуда соз, ҳужжатларни бирга топширамиз. лекин сен албатта шартнома тузгин», — деб ҳайқираётгани ҳозир ҳам кўз олдимида турибди.

Икки ҳафталардан кейин Артур ҳақиқатан ҳам шартнома имзолаб, яхшигина ишга эга бўлди. Маратга эса яна ўн-ўн беш кунлар кутиш лозимлигини айтишди. Лекин бу кутиш бир ойга чўзилди. Фақат шундан кейин узр сўраб, айрим қутилмаган сабаблар туфайли яна бир ой кутиб туришни илтимос қилишди. Бу ой ҳам ўтганидан кейин эса, унинг ҳужжатларида етишмовчиликлар аниқланганини айтишди. Шундан кейин Маратнинг талаби билан ҳужжатлар диққат билан текширилди ва... равшан бўлдики, унинг жилдидан, малакасини тасдиқлайдиган асосий ҳужжатлари йўқолибди. Улар қачон ва қаерга қўйиб бўлганини табиийки, аниқлаб бўлмади. Разилликни бу ердаги қонун-қоидаларни яхшигина биладиган одам уюштиргани кўришиб турарди.

Узоқдаги Тошкент ва охириги йилларда янада узоқлашиб кетган Москва муассасаларидан малака ёрлиқларининг бошқа нусхаларини сўраб олиб, ҳужжатларни бутлашга яна асабларнинг тинқасини қуритган уч-тўрт ой сарф бўлди.

Фақат шундан сўнг, яъни Африкага келганига саккиз ойча бўлганидан кейингина, Марат ўз насабига муносиб шартнома имзолаб, унга қаттиқ боғланиб қолишга улгурган талабаларга расмий равишда маърузалар ўқиш билан бирга юзлаб беморларнинг дардини енгиллатиб, миннатдорчилигини ола бошлади.

— Наҳотки шу бемазагарчиликни тезроқ бартараф қилишнинг иложи бўлмади? Сизлар у ерда кўпчиликсизлар-ку?

— Э, оғайни, у ёқларга бориб ишлайдиганларнинг яқдиллиги ҳақида бу ерда анчагина сохта тасаввур шакланган. Ҳақиқатда эса у ерларга дарди фақат пул бўлганлар ҳам анчагина йиғилар экан. Шунинг учун ҳатто юртдош мутахассислар орасида ҳам бирон бир эрзигулик иш жойини эгаллаб олиш илинжида киши билмас шафқатсиз рақобат кетаётгани сезилиб туради. Бегона юртлиларнинг эса бошқаларни кўрарга кўзлари йўқ. Ўзинг биласан, Марат ҳеч қачон бошқаларнинг пайини қирқишни ўйламаган. Бошқа бировни, ҳасад ёки нафс балоси измидан бориб иддизига болта уришни хаёлига ҳам келтирмаган. Бундайлар эса одатда, аксинча иш юритадиганларга нисбатан ҳам бепарво-бежавотир муносабатда бўлишади. Мана шундан фойдаланиб, у билан ҳар куни қиттак-қиттак қилиб, отамлашиб юрганлардан бири, орқасидан пичоқ урди.

— У ернинг маъмурияти-чи, бу бемазагарчиликни кўришмадимми?

— У ердаги амалдорларнинг аксарияти юзингга эмас, қўлингга қарашади. Ҳукумат, ўзларида тажрибали мутахассисларнинг етишмаслиги туфайли хо-риж мутахассисларига яхшигина иш ҳақи тўлаб ушлаб туришга мажбур. Ўзларининг ўрта табақа амалдорлари эса қашшоқлик чегарасида кун кечиряшади, деса ҳам бўлади. Бу эса, пора ёрдамида истаган ишингни амалга оширишга имконият беради... лекин ажабланарлиси шундаки, Марат, ерлик аҳолининг ўзига бўлган бекиёс ҳурмати, меҳр-оқибатига ўзининг худди ўша мушкул кунларида эришди. Унинг беморларнинг, айниқса ночор беморларнинг оғирини енгил қилишдаги жонбозлиги, узоқ ёввойи ўрмонлар ичидаги қабилалардан келган талабаларни тиббиёт асосларидан хабардор қилишдаги сабр-тоқати оғиздан-оғизга кўчиб, дostonларга айланиб кетиши худди ўша вақтларда юз берди... Маратни Соғлиқни сақлаш вазирлигининг барча ходимлари яхши таниб қолишганди. Довруғи эса мамлакат аҳолисининг кўпчилигига етиб улгурган эди.

«Сеньор-профессор» мартабаси билан имзоланган шартнома жорий бўлганидан кейин Маратнинг ишлари юришиб кетди. Шундан сўнг Артур унга соядек ёпишиб олди. Марат ҳам унинг оиласида тез-тез меҳмон бўлиб турарди. Лекин шу орада у ерда баланд бўйли, сочлари қоп-қора, кўриниши эстрада юлдузи Филипп Киркоровни эслатадиган булғор йигити пайдо бўлди-ю, бу осойишта ҳаёт поёнига етди. Икки ой ўтар-ўтмас булғор йигит Артурнинг хотинини ўзига бутунлай ром қилди. Хотин, «иродасиз ароқхўр эр билан энди бошқа яшолмайман», деб қизчасини олди-ю, булғорнинг данғиллама коттеджига кетиб қолди. Артур эса алаmidан баттар ича бошлади. Турган гапки, маст-лик авж даражасига кўтарилган кунларнинг бирида у оиласини эркакчасига ҳимоя қилгиси келиб қолди. Оқибат шу бўлдики, қўлида бўлган бир бўлак

темир таёғи ҳам иш бермай, булғор йигитнинг залворли мушт зарбалари остида қолди. Марат бечора икки ҳафтагача унинг баданларидаги муматалоғу яраларга малҳам қўйиб эси кетди. Ўша кунлари хўрланган ва руҳан синган Артур, одатдагидек озгина отиб олиб, соғлиқни сақлаш вазирлигида орттирган танишларини ишга солиб, Маратнинг жилдидаги энг керакли ҳужжатларни чиқариб олиб йўқотиб юборганини кўпчиликнинг ичида айтиб берди: «У кунларда мени шартномасиз қолишга ҳеч ҳаққим йўқ эди... Марат эса ўзи билмаган ҳолда менинг йўлимга тўғаноқ бўлиб қолиши хавфи бор эди... Икки-уч ойда у ўзига албатта бошқа шартнома имзолаб олишига ҳеч шубҳа қилмаган эдим... Қолаверса, унга ўзим ёрдам бераман, деб кўнглини тўқ қилган эдим... Лекин, кўриб турибсизлар, бу иш оиламни сақлаб қолишга сариқ чақачалик ҳам ёрдам беролмади...», — деди у, кўз ёшларини ҳеч кимдан бериктмай.

Марат бўлса ҳаммани ажаблантириб, у билан алоқани узмагани етмагандек, вақти келганида ғамхўрлигини ҳам аямасди. Баъзиларнинг таажжубига, у зарда билан: «Мен уни кўкрагидан итариб ташлай олмайман, бечора бусиз ҳам эзилиб ётибди, қолаверса бу мархум устозимизнинг хотирасига беҳурматлик бўларди», — деб жавоб қилди.

Бошқалар ундан ўзини четга олишгани учун Артур Маратсиз юролмайдиган бўлиб қолган эди. Фалокат содир бўлган куни ҳам ҳамроҳ бўлиб уйга қайтиш мақсадида ширакайф ҳолида Маратнинг ёнига кирибди... Ғира-шира пайти уйлари қаршисида таксидан тушишгач, Марат кира ҳақини тўлаётиб бир оз ушланиб қолибди. Артур эса кўчани кесиб ўтаётган экан. Кейинчалик менга Артурнинг ўзи айтиб беришча, тўсатдан Маратнинг бақувват қўли уни силтаб тортиб, орқага итқитиб ташлабди. Думалаб йиқилган Артур, ўзини ўнглаб бошини кўтарганида, икки қадам нарида чалқанча ётган Маратни кўрибди. Унинг боши атрофга ёйилаётган қон ҳалқобиди экан.. Ҳалокат олиб келаётган залворли юк машинасининг зарбасидан шеригини қутқаришти-ю, аммо ўзи унга чап беришга улгурмабди... Уч-тўрт кундан кейин бу кутилмаган кулфатга энди кўника бошлаб, жасадни Тошкентга жўнатиш ташвишларига кўмилган чоғимизда, эрта тонгда Маратнинг коттеджи қаршисида дарахтнинг эгилиб турган чайир шоҳида, ўзининг ҳаммага таниш бўлган чиройли чарм камарида осилиб турган Артурни кўрдик... Полиция бу фожиани ўз жонига қасд қилиш сифатида расмийлаштиргач, тўрт-беш киши (орамизда унинг хотини ва воқеани яхши англамаётган қизчаси ҳам бор эди) ўша куни оқшомдаёқ қора мато билан қопланган ёғоч тобутдаги жасадни ўша ердаги қабристоннинг бир бурчагидан мусофирликда умрини тамомлаган ғайридинлар учун ажратилиб, занглаб кетган темир панжара билан ўраб қўйилган жойга олиб бориб кўмиб келдик...

Марат ўлган кунининг эртасига, ўнлаб қора танли талабалар мусибат гурзисининг зарбасидан каловланиб қолган етимчалардек университет ҳовлисида тўдаланишиб туриб қолишди. Кўпларининг овоз чиқармай энтикиб йиғлаётганларини кўрдик...

Унинг коттеджида бир неча кун эртадан кечгача навбатчиликда турган ҳамкасбларимиз, таъзия билдириш учун кети узилмай келаётган, бизга бутунлай нотаниш эркаку аёл, ёшун қариларни қабул қилиб туришди.

Ҳужжатлар расмийлаштирилгач, Республика Президенти Соғлиқни сақлаш вазирини ҳузурига чақириб, бажарилган ишлар натижаларидан кўнгли тўлгач, жасадни жўнатишга оқ йўл тилади.

Шундан кейин, тобутни қўлда кўтариб бориш русуми одатларида бўлмаган юзлаб қора танлилар туртиниб-суртиниб, уни аэропорт томонга кўтариб кетишди...

Садриддин, елкасида босиб турган дарди бир оз енгиллашгандек, ютиниб олиб бошини кўтарди:

— Йигирма йил илгари Марат билан учовимиз, Чорвоқда бўлганимизда, ўлим тушагиде ётган қария қилган ғалатирок дуони эслайсанми? «... ҳатто подшоҳлар ҳам ҳеч кимга қилмаган иззату икромларни сенга кўрсаттайлар... Олоҳ ризқу-насибангни қаерга сочмасин, бирор кори-ҳолга учраган тақдирингда, ҳатто энг гофил бандалар ҳам сени қўлларида кўтариб уйинга етказгайлар...»

Шу кунларда раҳматлик қариянинг дуоси кеча-ю кундуз қулоғимда жаранглаб турипти...

Зулфия Куролбой қизи

НАФС

ҲИКӢЯ

Куз кунларининг бирида бўлажак фан доктори Фулом Сайид бошчилик қилаётган бўлимга ёшгина аспирант қиз ишга қабул қилинди. Фулом Сайид ёши қирқ-қирқ бешлар атрофида, қомати барваста, бутун вужудидан куч ёғилиб турган, сочлари жингалак, бироқ негадир оқ оралаган, қош-киприклари эса қоп-қора киши эди. Кўзлари... унинг кўзлари жуда чиройли эди. Ҳа, ҳа, худди шундай: жудаям чиройли! Қиз ишга қабул қилинган куниеъ уни кўриб, юраги қинидан чиқиб кетай деган. Ҳаяжонланиб, буни сездириб қўйишига сал қолди. Фулом Сайид эса ўта босиқ, ўйчан, ҳатто анча совуққон эди. Бошқа ходимлар сингари Камолага ҳам эътибор бермаётгандек, ўзини сипо тутди, фақат иш юзасидан савол-жавоб қилди-ю, бўлди тамом, шу билан бир кунлик иш вақти тугади, Фулом Сайид ўз уйига, Камола ўз манзилига кетди, эртасига эрталаб яна ўшандай салом-алик, савол-жавоб...

Қиз орқаваротдан суриштириб, унинг хотини, икки ўғли борлигини билиб олди. Айниқса, хотини тўғрисидаги «сал қаримсиқ кўринади» деган гаплар миясига ўрнашиб қолди. Шундан кейин у беихтиёр ўзини тез-тез кўзгуга сола-диган одат чиқарди. Қоматини янада сириб, чиройли кўрсатадиган кийимлар танлади, сочини ҳар куни ҳар хил турмаклашга эътибор берди. Кўзгуга қараб чиройли жилмайишни ўрганди. Аммо назарида барча ҳаракатлари зое кетаётгандек эди. Фулом Сайид ҳамон ўша-ўша, унга қиё ҳам боқмасди. У ўз ўйи, ўз хаёли билан банддек эди.

Аслида... аслида Фулом Сайид бу қадар бераҳм ва бефаҳм эмасди. Бу мафтун-кор қиз ишга келган куниеъ унинг эътиборини тортган. Айниқса, буюрилган ҳар бир ишни тез илғаб олиши ва пухта бажариши уни, Фулом Сайидни, ниҳоят даражада ажаблантирган, қизиқишини орттирган эди. Қизнинг бу қадар истеъдодли эканлигини у хаёлига ҳам келтирмаганди. Шунча йил ишлаб, ишхонадан бирорта ҳамфикр, гапирмай туриб уни тушунадиган бир дўст тополмаганди.

Бир куни қиз у билан янада яқинлашиш мақсадидами ё чин кўнгилдан ўйлаган нияти эдими, ҳар қалай иш вақтида дабдурустдан унга илмий иш қилиш орзуси борлигини айтиб қолди. Шунда Фуломнинг хаёлига уни шогирдликка олиш режаси келди ва бу ҳақда қиз билан суҳбатлашганида у хурсандлигидан чапак чалиб юборди. Шу нарса сабаб бўлди-ю, улар бир-бирига боғланиб қолганини ўзлари ҳам сезмай қолишди.

Камола ҳар куни ишга ҳаяжон билан кириб келаркан, юраги гурс-гурс уриб, кўзлари чақнаб кетар, тезроқ уни кўришга шошилар, рўпара келганда ўзини

йўқотиб, гапидан адашиб кетар, Фулом Сайиднинг ҳамон ўша «совуқ» муомаласидан кейингина ҳуши ўзига келиб, сипо тортиб қолар, алами келганидан йиғлаб юборай дерди. «Э, Худо, бу аҳвол қачонгача давом этади? — дерди у тепасига «Лаборатория» деб ёзилган хонага кириб, эшикни қарсиллатиб ёпаркан. — Домла бўлса нима қипти? Олим бўлса ўзига. Бола-чақаси ҳам мени қизиқтирмайди, — дерди у ўжарлик билан. — Менга ундан бошқа ҳеч ким керак эмас!» Қизнинг кўзларига филтиллаб ёш келар, ортига қайтиб, эшикни секин, гийқиллатмасдан очиб, йўлакнинг нариги бетида тепасига «Доц. Фулом Сайид» деб ёзилган эшикка ўшшайиб қараркан, хонаси ҳамон очилмаганини кўриб, хаёлида: «Қаёққа кетиб қолдйкин?» деган ўй тинимсиз чарх ура бошларди. Қиз бу ишларнинг оқибатини ўйламасди, ўйлайдиган аҳволда эмасди.

Аммо Фулом Сайид ўйлайвериб, ўйининг тагига етмасди. Қўли ишга бормай қолган вақтлари ҳам бўляпти-да, ахир. Ахийри, бир қарорга келолмай, бу ишни тақдирнинг измига ташлаб қўйди.

Қиз эса таъқибни баттар кучайтирди. Ҳар хил баҳоналар билан хонасига кириб келишлари кўпайди. Деярли ҳар куни лаборатория эшигини очиқ қолдирар, чунки хонанинг у ёғидан-бу ёғига, албатта, иш билан ўтганида рўпарасидаги хонада ўтирган Фулом Сайидни бемалол кўриш мумкин эди. Энг муҳими, сиртдан қараган киши қиз бу ишларни атай қилаётганини умуман сезмасди.

Фулом Сайид қанчалик эҳтиёткор бўлмасин, барибир сири фош бўлиб қолди. Лаборатория ишини бажараётганда беҳосдан қизнинг қўли қўлига тегиб кетди. Камола эътибор бермади, аммо Фулом Сайиднинг бутун вужуди зириллаб кетган эди. Овози ҳам ўз-ўзидан титраб чиқди ўша онда. Яна бир куни қизнинг либоси ўзига жуда ярашиб турганидан таъсирланиб, тикилиб турганида беихтиёр кўзлари тўқнашиб қолди-ю, Фулом Сайид сири фош бўлиб қолгандек қипқизариб кетди. Бу вақтга келиб Камола аёлларга хос сезгирлик билан унинг ҳам бефарқ эмаслигини билиб олганди.

«Агар у менга устозлик меҳри билан қараётган бўлса, бир умр ундан нафратланиб ўтаман», — дерди у ўзига-ўзи кўнглини гумон кемирган пайтларда. Камола бир неча кун ишга келмай қолган пайтлари Фулом Сайид ўзини қўярга жой тополмасди. Анча вақтгача ўзича ундан гумонсираб, аразлаб юарди. Унинг бу қилиғи қизнинг эътиборидан четда қолмасди, албатта. Бирор ишни баҳона қилиб, гап орасида ишга келмай қолиш сабабини қистириб ўтар, шундан кейингина йигитнинг чиройи очилиб, ўзига келиб қоларди.

Фулом Сайид ҳеч кутилмаганда тақдир инъом этган бахтдан маст бўлиб, қизнинг сўнгги бир-икки ой ичида бир оз гарангсиз юрганини сезмай қолди.

Бир куни қиз қўлида аллақандай конверт билан унинг хонасига кириб келди. Ғамгин, кўзлари қизарган... Фулом Сайид ҳайрон бўлиб, қизга бир қараб қўйди-да, индамай конвертни очди: муқовасига зарҳал ҳарфлар билан ёзилган таклифнома!

Юраги қинидан чиққудай бўлиб, гурс-гурс уриб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Тўйми? — деб юборганини ўзи сезмай қолди.

Қиз қизариб ерга қаради, лабини тишлади.

— Камола... — у илк бор қизни исми билан атади.

Қиз илкис бош кўтариб қаради. Кўзларида бир олам гина...

— Ота-онам қўйишмаяпти... Мен ҳар томонлама ўйлаб кўрдим... Бошқа... иложимиз йўқ, — деди ва яна боши қўйи солинди.

Фулом Сайид гангиб қолди. У нима деярини, нима қиларини билмай ўртанарди. Икки ўт орасида қолганди. Шундагина у қизнинг сўнгги пайтларда рангрўйи бир аҳволда юргани сабабини англади. Англади-ю, ўзини-ўзи лаънатлай бошлади. Бўлажак фан доктори, ёши қирқни уриб қўйган, ҳаётнинг анча-мунча аччиқ-чучугини тотган одам уч йилдан буён юрагининг энг тубига яшириб қўйган гавҳари бир кунмас-бир кун бошқа бировнинг қўлига ўтиб кетиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмабди.

Камола ерга қараган қўйи, индамай кета бошлади.

— Камола!

Қиз таққа тўхтаб ўтирилди. Кўзларида недир умид учкуни порлагандек бўлди. Рангпар чехраси жозибали тус олди. Илк бор йигитнинг кўнглида рашк туйғуси ғалаён қилди. Илк бор қиз олдида совуққон ўктамлигини йўқотиб, асл қиёфасига қайтгандек бўлди.

— Кетманг... илтимос... — деди у деярли пичирлаб. Камола қулоқларига ишонмади. «Йўқ, у эмас, бу бошқа одам, — дея ўйлади изтироб билан. — Менга шундай туюляпти. Сароб бу... Шайтон йўлдан уряпти. Шайтон... у эмас...»

Довдираб қолган йигит ўзи томон яқинлашаётганини ҳис этиб, уйқудан уй-фонгандек сесканиб, ортига тисариқди.

— Мен сизга анчадан бери шуни айтмоқчи эдимки... — йигит очиқ гапиролмай қийналарди. — Бирданига бунақа иш... албатта сизда айб йўқ. Сиз... демокчиманки, сиз кетсангиз, менинг аҳволим не кечади?..

— Сиз?! — Камола унинг сўзларини: «Ёрдамчисиз қолдим, энди нима қиламан?», деган маънода тушунгандек, бирдан чимирилиб, чарс-чарс гапира бошлади:

— Бир ойлик отпуска олмоқчиман. Керакли ҳужжатлар, қўлёзмаларни тахт қилиб, тортмангизга солиб қўйдим. Индинга... ўтарсиз... — охирги сўзни пичирлаб айтди у, — уйдагилар билан, — деб қўшиб қўйди бир оздан кейин.

Камола «уйдагилар» деганида хотини Шоирани назарда тутганини йигит тушуниб, беихтиёр кўзларини олиб қочди.

Қиз ғамгин кўзлари билан сал кулимсирагандек бўлди-ю, шарт бурилиб чиқиб кетди. Кейин йўлақда унинг ким биландир гаплашаётгани эшитилди.

Камола кетиб, йигитнинг кўнгли ҳувиллаб қолди. Қўли ишга бормади. Иш столи кўзига бало-қазодек кўрина бошлади. Қуёш ботиб, борлиқни чулғаётган зимистон унинг қалбига ҳам оқиб кираётгандек эди. Кўнгли шу пайтгача ўзи тан олиб, олмай, ўзи тушуниб, тушунмай келган ғалати бир ҳис билан тўлиб борарди.

Шу куни илк бор унинг уйга боргиси келмади. Камоланинг маҳзун чеҳраси кўз олдидан нари кетмади. «Мен адолатсизлик қилдим, — дея ўйлади у алам билан. — Энди у бир умр бахтсиз бўлади...»

Шу пайт телефон жиринглади. Ички бир сезги билан хотини телефон қилаётганини сезиб, афти бужмайди. Дарвоқе, Шоира...

Шоира синчков аёл эди. Эридаги ҳар бир ўзгаришни дарров пайқаб оларди. Аммо: «Ўзи ёрилиб қолар, сабр қилиб турай-чи», дейдиган аёллардан эмасди. Кўнглига келган гапни шартга айтади-қўяди.

— Намунча қовоғингиздан қор ёғмаса? — деди у бир куни эрига. — Шогирдчангиз эрга тегиб, ҳаммаёқни азага айлантириб кетдими?

Фулом унга «жиннимисан?» деган маънода қараб қўйди, лекин индамади. Жавоб қайтарса оқибати нима бўлишини яхши билади. Сабаби, салкам бир йилдан буён Шоира эрини ўша «шогирдча»сидан рашк қилиб юрарди. Бир-икки марта ишхонасига пойлаб бориб, эрининг ўша «шогирдча»си билан гаплашиб турганини ўз кўзи билан кўриб қолганидан бери пичинг қилавериб, бечоранинг кўзини очирмасди. Ҳар гал Фулом: «Ҳали ёш бола-ку, у. Мени бировнинг ёш қизини йўлдан урадиган ифлос деб ўйлаяпсанми? Фақат иш юзасидан гаплашаман у билан» деган чучмал сўзлар билан қутуларди. Бироқ ўзи ёлғиз қолди дегунча ўша «бировнинг ёш қизи»ни ўйламаса туролмайдиган бўлиб қолганди. Баъзан ихтиёрсиз равишда Шоира билан Камолани солиштира бошларди.

Хотини яқин-яқингача ип-йигирув фабрикасида ишларди. Бир оз новча бўлса-да, қош-кўзлари попуқдек эди. Камоланинг юз тузилиши, қарашлари унга айнан ўша вақтларни, хотинининг ёшлигини эслатгандек ҳам бўларди. Рўзгорни сал тиклаб олишгандан кейин бутунлай ишламай қўйди. Уй тутишни, бола боқишни жойига қўяр, эрининг уст-боши ҳар доим ювилган, дазмолланган, ўзига қарашга ҳам улгурарди. Сўнгги вақтларда ёшлиқда ўтган қийинчиликлар, рўзгор, бола-чақа ташвиши ортда қолиб, бир оз тўлишиб, салобатли аёлга айланиб бораётган эди, фалокат оёқ остида деганларидек, бирданига унинг тишлари тўкила бошлади. Омон қолганларини ҳам қурт еб оғритар, совуқ нарса ея олмас, жағи оғриб, шишиб кетишидан кўрқиб, тишларини ювмай қўйганидан оғзидан бадбўй ҳид анқийдиган бўлиб қолганди. Шу боис, эр-хотин анчадан буён бегона эдилар...

Фулом қурби етганича хотинининг тишларини даволатишга ҳаракат қилди. Афсус, ўзгариш бўлмади. Шоира: «Пул топиб, тилла тиш солдирасиз» деб фингишиб юрган кунларининг бирида эрининг «зўр» шогирдчаси борлигини эшитиб қолди. Шу кундан бошлаб аёлнинг эрига ишончи йўқолди, кўнглига шайтон уя қўра бошлади. Уч марта эрига билдирмай ишхонасига бориб, таниш аёллардан сўраб суриштирди. Камоланинг қобилиятли қиз бўлгани учун Фулом Сайидга шогирдликка берилганини эшитиб сал ҳовури пасайди. «Тўғри қизга ўхшайди-ку» дея ўзига-ўзи тасалли берса-да, шайтон қурғур кўнглига гулгула солаверарди. Шунинг учун «пуф сассиқ» бўлиб қолган эканман-да, деб ўйлаши билан аёлнинг дарди азобга айланар, ўзини кераксиз матоҳга ўхшаб қолгандек ҳис этаркан, дунё кўзига тор кўриниб, ўлимни афзал билиб қоларди. Шунда ўғилларини қўз

олдига келтириб, яна фикридан қайтарди. «Мен бўлмасам эрим анави шогирдчасига уйланади-қўяди. Уғилларим ўгай онанинг қўлида қоладими? Угай онанинг қош-қовоғига қараб, кўнгли ярим бўлиб ўсадими? Йўқ, болаларим учун ҳам яшашим керак», деб ўзини-ўзи кўнглини кўтарар, ёмон хаёл-ларни қувишга ҳаракат қиларди.

Аёл олий маълумотга эга бўлмаса-да, эрининг ишларига умуман тушунмаса-да, унинг келажаги порлоқ олимлардан эканлигига ақли етарди. Чунки, эридан илмий мақолалар сўраб, ҳали Ленинграддан, ҳали туркиядан хатлар келиб турарди. Ҳатто Франциядан мактуб келганида бутунлай лол бўлиб қолган эди. Наҳотки, шу оддийгина, битта костюм-шимни беш-олти йиллаб киядиган, хотинининг заҳар-заққум (айниқса, пул масаласида) гапларини жим туриб эшитадиган мўмин-қобил кишини Францияда ҳам танишса?! Ҳалиги гап чиққунга довр у эрини бош кўтармай ишлайди, деб ўйларди, мана энди кимга ишонишни билмай боши гаранг. Бироқ ҳозир қилаётган илмий иши эрига олам жаҳон шуҳрат келтиришига юз фоиз ишонарди. Чунки Фулом Сайид илмий ишини ҳеч кимга (анави қизга ҳам!) ишонмай уйда сақлар, иш хонасига ўзи туғул болаларини ҳам йўлатмасди. Аёл азбаройи қизиққанидан эри уйда йўқ пайтида ўша илмий ишни варақлаб кўрган, аммо ҳеч вақога тушунмаган эди. Алдамбало формулалар...

Камола турмушга чиқмасидан бир неча кун аввал кечки овқат маҳали телефон жириглаб қолди. Шоира чаққонлик билан эридан олдин трубкани олди: «Эрим уйда йўқ» деди-ю, шартта гўшакни жойига қўйди. Урнидан тураётган эрига рўзланиб қичқирди:

— Утиринг жойингизга! Ишхонада гаплашганингиз етмайдими?

— Иш юзасидан гаплашмоқчиман...

— Менга қаранг, — деди Шоира зардаси қайнаб. Унинг ранг-рўйи ўчиб, лабла-ри пириллай бошлаганди. — Агар ўша қиз билан дон олишадиган бўлсангиз, болаларимни бағримга босаман-у, ўзимга ҳам, уйга ҳам керосин сепиб, ёқвораман!

Фуломнинг эти жимирлаб кетди. Юрак ютиб, лом-мим демади. Азбаройи хотинига раҳми келганидан, унинг аҳволини тушунганидан эмас, аксинча: «уйда ўтирган хотин ваҳшийлашиб кетади деганлари рост экан» деб ўйлагани учун оғиз очмай қўя қолди.

Шу воқеадан кўп ўтмай Камоланинг турмушга чиққанини эшитган Шоира хурсанд бўлиб кетди. Боши боғланса, ҳартугул қутуламан, деб ўйлади у соддалик билан. Эри ҳам ҳар дам хаёл билан юриб-юриб, охири тақдирга тан берган шекилли, боши билан ишга шўнғиб кетди. Докторлик ишини тайёрлаш жараёнида бир оз моддий томондан қийналиб юрганини сезган аёл «тилла тиш» учун йиғиб юрган пулларини эрининг чўнтагига солиб қўйганини ўзи сезмай қолди.

Докторлик иши тайёр бўлган куни тақдир Фуломга яна бир хушнудлик бахш этди. Хонасига Камола кириб келди! Аёл шу қадар очилиб кетгандики, Фуломнинг ҳуши бошидан учиб, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Хонасида нафис атиргул ҳиди уфуриб кетди.

— Бугундан ишга қайтдим, — дея аввал сўз бошлади Камола. Йигит лол бўлиб қолганини ҳис этиб, қалби қувончга тўлганди унинг. — Ишлар йиғилиб қолгандир.

— А, ҳа, э, йўқ, — дея довдиради Фулом. — Т-тажрибаларни ўзим ўтказдим. Бир амаллаб... сиз... сиз...

— Менга иш қолмабди-да, — жилмайди Камола. Кўзлари маъюс боқаётган-дек туюлди йигитга.

— Утиринг, Камола.

— Мен бир оз ишласам дегандим.

— Иш бўлса қочмас, ўтиринг.

Камола йигитнинг қаршисидаги стулга омонатгина ўтирди. У Фулом Сайиднинг кўзига қарамаслик учун стол устидаги қоғозни беихтиёр ғижимлай бошлади. Фулом ўзини босишга ҳарчанд уринмасин, ҳаяжони ортиб борар, бутун вужудини аллақандай ёқимли ҳис қамраб олаётгандек эди. «Э, Худо, — дея нола қилди у илк бор. — Уни шу қадар севаманки, бу севги мени адоий-тамом қилмаса деб кўрқаман. Ахир энди унинг оиласи бор... Уртамиздаги жарлик шу қадар чуқурлашиб кетдики, энди унга кўприк қўйишнинг асло иложи йўқ. У энди бировнинг хотини...» Шу ўй хаёлига келиши билан йигит бирдан ҳушёр тортди. Ҳиссиётга берилиб, титраб турган вужуди базўр унинг амрига бўйсуниб, сипо тортиб қолди.

— Ҳозирча тажрибаларни тўхтатиб турибман, — деди Фулом. Овози дағалроқ

чиқди шекилли, Камола ялт этиб унга қаради. — Агар хоҳласангиз, уч-тўрт кун дам олишингиз мумкин.

Аёлнинг жонни ўртаб юборувчи қоп-қора кўзлари жонсараклик билан шундай боқдики, беихтиёр йигитнинг аъзойи-бадани жимирлаб кетди.

— Мен сизга энгилроқ бўлсин дегандим. Энди... ҳам давлат иши, ҳам рўзгор ташвиши дегандай... — дея шошилиб кечирим сўрай бошлади у.

Аёлнинг ўпкаси тўлиб, мижжаларига ёш қалқди:

— Бу ерга келишдан мени маҳрум қилманг, илтимос, — деди-ю, юзини кўллари билан тўсганча югуриб хонадан чиқиб кетди.

Фулумнинг кўнгли ғаш тортиб, боши лўқиллай бошлади. Яхшилик қиламан деб қовун тушуриб қўйганидан изтиробга тушиб, ўзини-ўзи ёмон кўриб кетди.

Кунлар шу зайлда ўтаверди.

Камола бир куни хурсанд бўлиб келса, эртасига хафа бўлиб уйдан чиққани шундоққина юз-кўзидан билиниб турар, баъзи кунлари ишхонада йиғлаб олса ҳам керак, кўзлари қизариб юрарди. Сўнгги кунларда бир-икки ишга келмайдиган одат чиқарди.

Ниҳоят Фулом юрак ютиб, аёлдан кўнгили сўрашга жазм этганда, у ўзини тутолмай хўнграб йиғлаб юборди.

— Нима бўляпти ўзи, тинчликми? — деди Фулом юраги тошиб. Камола юзига дастрўмолини босиб, баттар йиғлай бошлади. Шу пайтгача у аёлга кўлини ҳам теккизмаган эди. Ўша куни ботинмайгина аёлнинг кўлларидан тутиб, авайлаб кўз ёшини артди. Аллақачонлардан буён вужудини ларзага солиб юрган таниш ҳис тагин ғалаён қилди.

— Эрталаб... ишга келиш олдидан урушиб қолдим, — дея хўрсиниб гапира бошлади аёл. — Нимага ҳадеб қовоқ солаверасан, дейди. Бошқа аёлларга ўхшаб кулиб юрмайсанми, кулиб кутиб олмайсанми, дейди. Кунда, кунора шу можаро... Мени кузатгани-кузатган. Уйга боришга юрагим безиллайди. Худди айбим бор-у, бир кунмас-бир кун фош бўлиб қоладигандек, юрагимни ҳовучлаб яшайман. Ўзиям, ўша бир хонали уйи ҳам сақиб юборди одамни. Мени бахтиёр хотин бўлиб юришимни талаб қилади. Бу иш кўлимдан келмаса нима қилай? Уни алдашни хоҳламайман.

— Ўзи қанақа одам? — дея эҳтиёткорлик билан сўради Фулом.

— Ҳамма эрлар қатори битта одам. Ишга борса, маош олса, қорни тўйса бўлди. Кирлари ювилган... дазмолланган...

Шу пайт йўлакдан эҳтиётлик билан босилган қадам товушлари эшитилгандек бўлиб, иккаласи ҳам беихтиёр ўрниларидан туриб кетишди. Камола хавотирли нигоҳ билан йигитга қаради-ю, шошиб эшик томон йўналди ва тўсатдан остонада Шоира билан тўқнаш келди. Ҳатто бир-бирларига урилиб кетишларига сал қолди. Уни кўриб Шоиранинг кўзлари хонасидан чиқиб кетай деди. Аммо миқ этмади. Камола эшитилар-эшитилмас салом бериб, хонасига кириб кетди.

— Ҳа, намунча рангингиз оқариб кетди? — деди Шоира таклифни ҳам кутмасдан, ҳалигина Камола ўтирган стулга чўкаркан.

— Нима гап? Тинчликми? — саволга савол билан жавоб берди Фулом. — Болалар тинчми?

— Тинчлик. Тиш дўхтирга бораётгандим, — дея баҳона қилди Шоира, эшик томон ўқрайиб қараб қўйди. — Пойлаб келди деб, кўрқиб кетдингизми?

— Кўйсанг-чи, шунақа тузсиз гапларни, — деди Фулом энсаси қотиб. — Борадиган бўлсанг, эртароқ бор.

— Қанжиқчангиз яна олдингизга келибди-ку, — деди аёл ич-ичидан кўтарилиб келаётган ғалаённи базўр босиб. Фулом эшитмасликка олди. Хотинининг жанжал бошлаш учун баҳона қидираётганини сезиб, атай тилини тийди. Нариги хонада юрак ҳовучлаб ўтирган Камолани аяди. Ишлаётган кишидек китоб варақлай бошлади. Шоира эрининг бепарво хатти-ҳаракатини кузатаркан, хўрлиги келди, унинг йиғлагиси, хонани бошига кўтариб бақиргиси келди. Бироқ эри бу қилмиши учун бир умр кечирмаслигини эслаб, бошқа баҳона қидирди.

— Пул керак, — деди у кутилмаганда. Бу гапи билан эрининг жон еридан тутганига амин эди.

— Ёнингда борини ишлатиб тургин, — Фулом бир оз овозини пасайтириб, мулойимроқ гапиришга уринаётганини сезган аёл аламли кулимсираб қўйди.

— Етмайди, — деди у ўжарлик қилиб. — Тилла тиш қўйдираман дегандим-ку сизга.

— Хўп, хўп, — баттар овози пасайди Фуломнинг. — Топиб бераман. Сен бориб келавер-чи, ҳали дўхтиринг нима дейди.

— Ана шунақа-да, ўлиб-тирилиб йиққан пулларимни берганимда, индамайги-

на ишлатгандингиз. Менга қолганда пули йўқ эмиш. Яна оғзи сассиқ деб ноз қилганига ўлайми?

— Бўлди. Учир овозингни. Пулинг бўлмаса ҳеч қаерга борма. Кечқурун олиб бораман.

Шоирага негадир алам қилиб кетаётганди. «Ўйнаш орттирганидан бери тили ҳам чиқиб қолибди, — деган ўй келди хаёлига, — ҳам ғарлик, ҳам пешгирилик қилмоқчи шекилли. Овора бўласан!»

Шоира мижжаларига қалққан ёшни даструмоли билан авайлаб артиб, ўзини елпиди. Сўнг силтаниб ўрнидан турди. Унинг кўз қарашидан тортиб, ўзини тутиши-ю, қадам олишигача эрига нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб билан тўлиб турарди. Айниқса, унинг қарашлари кўрқинчли эди. Жаҳли чиққан вақтларида Фулом унинг кўзларидан кўрқиб кетарди. Қаҳр-ғазабдан ташқари аллақандай ваҳшийликми, ёвузликми яшириниб ётгандай эди унинг кўзларида.

Фулом Сайид ишдан чиқиб кейин танишларидан қарз сўраб олгандан кейингина энгил тортиб уйига йўл олди.

Шоира ҳамон ўшайиб ўтирарди. Эри стол устига қўйган пулни олди-ю, индамай ётоқхонага кириб кетди. Бир оздан кейин ишхонадаги воқеанинг тагига етмоқчи бўлиб қайтиб чиққанида, эри меҳмонхонада аллақачон ухлаб қолганини кўриб, баттар зардаси қайнади ва эртагаёқ онаси яшайдиган маҳаллада «Оппоқ ойи» деб ном чиқарган фолбинниги боришга аҳд қилиб, ётоғига кириб кетди.

Эрталаб у эрини ишга жўнатиб, у ёқ-бу ёқни йиғиштирган бўлди-ю, апилтапил кийиниб арман фолбиннигига йўл олди. Одамларнинг айтганича бор экан, фолбиннинг «клиентлари» шунчалик кўп эканки, эрталаб борган кишига кечки соат бешда навбат келса бўладими. Шоиранинг бунақа жойларга биринчи марта келиши эди, бир оз довдираб, ҳаяжонланиб кириб борди. Фолбинни «Оппоқ ойи» деганлари рост экан. У баланд бўйли, тўладан келган, сочидан тортиб қош-кипригигача оппоқ оқариб кетганди.

«Арман фолбинлар кучли бўлади деб эшитардим, ростга ўхшайди», — деб ўйлади Шоира фолбиннинг қаршисига ўтираётди. Оппоқ ойи унинг юзига қарамади ҳам. «Келинг» деди, холос.

— Оилам сал нотинч эди. Шунга...

Оппоқ ойи қўли билан «бўлди» дегандек ишора қилди. Сўнг тасбеҳни олиб, кўзларини чирт юмганча, ичида аллақандай дуони ўқий бошлади. Шоира юрагини ҳовучлаб, аёлнинг оғзига тикилиб ўтирди. Бирмунча фурсат ўтиб, фолбин тилга кирди:

— Эринг илмли киши экан, қизим. Сани ҳурмат қила. Аммо яна бир аёл кўрина. Иккаласи бир-бирига талпиниб турарлар. Севги бор ораларинда...

— Тўшақда бўлганми? — дея шошиб сўради Шоира.

— Йўқ. Тўшак йўқ. Аммо муҳаббат бор...

— Уша аёлдан эримни совитиб бероласизми? Қанча харажати бўлса майли...

— Йўқ, — аёл қатъийлик билан бошини сарак-сарак қилди. — Ман фол очаман, ром кўраман, касал бўлсанг ўқийман. Худонинг буюргани шу менга. Аммо бунақа ишни қилмайман. Бу энг оғир гуноҳ...

Аёл тасбеҳни йиғиштириб, ўрнидан тураркан, яна бир марта «гуноҳ» деб қўйди пичирлаб.

Ўйлаган режасининг асосий қисми битмай қолгани учун кўнгли ғаш бўлсада, аёл руҳан тетик эди. «Ҳар қалай эрим менга хиёнат қилмаган экан-ку. Энди нима бўлсаям ўша хотинни кўзига ёмон кўрсатиб қўйиш керак, — деган ўй кечди хаёлидан. — Аммо нима?.. Нимадир қилиш керак... нимадир... Токи ўша аёл кўзига бало-қазодек кўринсин. У дунё-ю бу дунё унинг отини атамайдиган бўлсин!» Шоира уйга етиб келгунча ҳам, ошхонада идиш-товоқларни ювиб-тозалаб юрганда ҳам фақат шу ҳақда ўйлади. Узини-ўзи ёлғонни ўз ўрнида, ишонарли қилиб ишлатишга-да тайёрлаб бориш мумкинлигини ҳам унутмади.

Бир кун кечки овқат маҳали у биринчи зарбани беришга чоғланди:

— Бугун ишда бўлдингизми? — сўради у ўта хотиржамлик билан.

— Ҳа, нимайди?

— Ҳалиги шогирдчангиз... — аёл нафрат билан «қанжиқчангиз» демоқчи бўлди-ю, базўр тилини тийди. — Исми нима эди? Камолами, ўша кўнғироқ қилиб сизни сўраганди.

— Камола? Қай маҳал эди?

— Тушдан кейин... соат, — Шоира ошхона деворидаги осма соатга қараб қўйди. — Икки ярим-уч эди-ёв.

— Кун бўйи ишхонадан чиқмадим-ку... — эри кескин косани суриб қўйгани Шоиранинг эътиборидан четда қолмади.

— Билмадим. Балки бошқа қиздир. Уйнашингиз кўп-у, —киноя билан узиб олди у.

— Айнимасдан тўғрилиқча гапир, — деди асаби бузилган Фулом ўрнидан туриб музлатгич устида турган сигарет қутисини оларкан. — Ўшамиди ё бошқа?

— Вой, мен қаёқдан билай, ўшами, бошқами? Телефонда башарасини кўриб бўлмайди-ку, — шангиллай бошлади Шоира. — Бу одамга салом берган одам товонга қолади. Тавба қилдим.

Кейинги кунларда эр-хотин асабийлашиб, гап кўтармас бўлиб кетишаётганини иккаласи ҳам ҳис этишарди-ю, тан олгилари келмасди.

Шоира жаҳл билан ўрнидан туриб, атай меҳмонхонага кириб кетди. Фулом идиш-товоқларни йиғиштириб, ювиб қўйди. «Тегиб қолди шекилли, энди бир ҳафта қовоғини очмай куйдиради. Камолага ҳам ҳайронман, нега телефон қилди? Бошқа ким ҳам бўлиши мумкин? — дея ўйланиб ўтирди Фулом. — Шоирани ёқтирмаслигини биламан, атай жиғига тегиш учун телефон қилдимикан?»

Фулом эрталабгача ўйлаб ўтиргани билан бу жумбоқни ёлғиз ўзи ечолмаслигини ҳис этди. Ва музлатгичдан ярми ичилган ароқни олиб, майдалаб ўтирди. Бир оз ўтгач, таранг тортилган асаблари бўшашиб, ўзини енгил ҳис эта бошлади. Кўз олдига мўнғайиб турган Камола келаверди, келаверди...

Секин ўрнидан туриб гандираклаганча кўча эшик томон йўл олди. «Ҳозир бораман-у, масалани кўндаланг қўяман: ё мени де, ё уни. Мен сени дедим. Ҳаммасидан воз кечдим, ҳаммасидан... — Унинг ўзича гўлдирашини, эшик зулфини шиқирлашини эшитиб Шоира йўлакка югуриб чиқди.

— Ҳа, кеч кирганда йўл бўлсин?

— Кетаман. Қачонгача, нима мен... — Фулом Сайид мастлик билан кўнглидаги гапларни, сирларини тўкиб солаётганини ўзи ҳам сезмай қолди. — Бола-чақа деб ўзимни-ўзим... Кетаман... масалани кўндаланг қўяман... У мени деб яшаяпти... мени деб...

Шоиранинг бошидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборгандек қотиб қолди. У эрини ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаганди. Хўрлиги келиб, йиғлаб юборди. Оёқ ости қилиш, ҳақорат, хўрлик бундан ортиқ бўлмас. Аёлнинг юзи ғазабдан қорайиб кетди. Бор кучини тўплаб:

— Кетаверинг, ана катта кўча. Аммо болам бор деб, қайтиб келганингизни кўрмай, — дея қичқирди йиғи аралаш. Қараса, эри эшикни очиб, чиндан ҳам чиқиб кетаяпти. Ортидан югуриб, йўлини тўсди.

— Ярим кечаси қаёққа борасиз? Одамлар нима дейди? Уни... эри уриб ўлдириб қўяди-ю сизни. Қайтинг, эртага ишхонада гаплашасиз.

Шоира алдаб-сулдаб эрини уйга киргизди. Эртасига ишга ҳам боролмади. Кайфи тарқаб, ўзига келгач, оқшомги қилиғи эсига тушиб, ўзини-ўзи лаънатлади. Хотинининг кўзига қарашга уялиб, ёстикқа бошини буркаганча, то ўғиллари мактабдан келиб, уйғотмагунча ётаверди.

Нонушта қилиш учун ўғиллари етовиди ошхонага ўтганида Шоирага дуч келди. Аёлнинг қовоқлари шишиб, кўзлари қизариб кетганди. Фуломнинг ичидан қиринди ўтди. Негадир хотинига раҳми келиб кетди. Оёқларига йиқилиб кечирим сўрашга ҳам тайёр эди, агар Шоира гина қилганида. Афсуски, у «тунги томоша» ҳақида миқ этмади. Тарс-турс қилиб ишини қилиб юраверди. Эрининг юзига қарамади ҳам.

Индинига у ишхонада Камоладан телефон ҳақида сўраган эди, аёл ҳайратдан ёқа ушлади.

— Балки қариндош-уруғлардан биридир. Шоира сизнинг овозингизга ўхшатибди. Мен шунчаки сўрадим, — дея тутила-тутила гапирди Фулом. — Сизга бирор гап бўлдим деб кўрқиб кетдим, очиги.

Ранги оппоқ оқариб, лаби пир-пир учаётган Камола титроқ овозда деди:

— Мени шунчаликка боради деб ўйладингизми?

— Мен сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Арзимаган гап-у... Тўғри тушунинг... Камола... азизим...

— Йўқ, тўғри тушунмайман, — деди аёл бирдан жазаваси тутиб. — Тушунишни ҳам истамайман. Бу хотинингиз ўйлаб топган сафсата. Мени ёмон отлиқ қилиш учун атайлабдан ўйлаб топган. Мен бундай пасткашлик қилолмайман. Қолаверса... — шаҳд билан Фулом Сайидга қаради. Шу туришда у Шоирага жуда-жуда ўхшаб кетарди. Кўзлари ғазабдан чақчайиб кетганди. — Қолаверса, менинг эрим бор. Кўча хотини эмасман!

Камола югуриб хонадан чиқиб кетди. Лаҳза ўтмай лаборатория эшигининг

қарсиллаб ёпилгани эшитилди. Фулом хонада у ёқдан-бу ёққа бемақсад бориб келаркан, аччиқланганидан аъзойи-бадани титраб, орқа мияси лўқиллаб оғрий бошлади. Аламдан ўзини босолмай деворни мушлаган эди, қўл учидан тортиб тирсагигача зириллаб кетди. Унг тирсагини ушлаб, анча вақтгача қимирлай олмади. Оғриқ сал ўзига келтирди шекилли, бир оздан кейин кўзига балодек кўри-наётган иш столига ўтириб, хаёлга толди. Уйида хотини олдида юзи шувит, бу ерда Камолани хафа қилиб қўйди. Телефон воқеасини айтмай қўяқолса ҳам бўларди-ку. Ул-а.

Шу куни у ўзига жаҳл қилиб, уйига бормади. Хонасида ётиб қолишга аҳд қилди. Камола ҳам ишдан вақтли кетиб қолди. «Кетяпман» деб ҳар доимгидек хайрлашмади ҳам. Ҳаммасидан алам қилгани шу эди. Камола мендан юз ўтиради энди, — деган ўй миясини пармалай бошлади. Орқа миясидаги оғриқ кучайган-дек эди...

Шу оқшом Шоира тонггача мижжа қоқмади. дадам нега келмаяптилар, деб ҳали эшикдан, ҳали деразадан мўралаётган болаларига қараб туриб хўрлиги келди. Бу бечораларда нима айб? Агар эр-хотин ажралиб кетишса, буларнинг аҳволи нима бўлади. Онасидан ҳам кўра улар отасини кўпроқ яхши кўришади, ишдан келишини пойлаб туришади. Шоира уларни кўпроқ тергайди, уришади, ишга солади, шунинг учунми ундан ҳайиқиб туришади. Ажралишиб кетган тақдирда ҳам болалар бир кунмас-бир кун кўникишади, тақдирларига тан беришади-ю, аммо кўнгли ярим бўлиб ўсишади... Шоира болаларига ана шу «кўнгли ярим»-ликни ҳеч қачон раво кўрмасди.

Болалари кута-кута бири ошхонада, бири меҳмонхонада ётиб ухлаб қолишди. Ёлғиз қолган Шоиранинг хаёлига ҳар хил ёмон ўйлар келиб, исканжага ола бошлади. Эрини мошина-пошина уриб кетган бўлса-я. Бир жойларда қонга беланиб ётганини тасаввур қилиб, юраги ҳапқирди. Овоз чиқармай йиғлаб ҳам олди. Вақт ўтган сайин хунук хабар бўлса аллақачон етиб келган бўларди, деб ўзини-ўзи ишонтирган аёлнинг кўнглини рашк ўти куйдира бошлади. «Анави қанжиқчаси билан ишхонада ётиб қолган бўлса-я», деди-ю, аъзойи-баданидан ўт чиқиб кетгудек бўлди. Телефон олдига қандай етиб борганини сезмай қолди. Қўллари қалтираб номер тера бошлади. У ёқдан узундан-узун гудок эшитилди. Трубкани олса бўлди, иккаласининг ҳам кулини кўкка соураман, дея ният қилганди, афсуски, бу орзуи ушалмай, ҳафсаласи пир бўлди. Эртасига эрталаб у болаларини мактабга жўнатиб, эри ишлайдиган институтга йўл олди.

Худди шу вақтда Камола Фуломнинг хонасида ўтирарди. Аёлни кўришдан бутунлай умидини узиб қўйган Фулом уни кўриши билан ўзини йўқотиб қўйган, ҳаяжонланганидан тили калимага келмай, дол бўлиб турарди.

— Кеча жаҳлим чиқиб, сизга анча қаттиқ... гапириб юборибман, — дерди аёл овози титраб. — Кечаси билан ухлолмадим... Мен аҳмоқ хотинман. Мени кечиринг... Энди мендан юз ўтиради, деб ўйлайвериб кечаси билан ўзимни-ўзим еб қўйдим.

Фулом ҳеч нарса дея олмади, дея олмасди...

Аёлнинг қўлларини кафтлари орасига олиб, юзига босди. Кўзларини юмди. Камола хавотирланиб, эшик томонга қараб қўйди. Чунки эшик қия очиқ турар, йўлақдан ўтган одам бемалол уларни кўриши мумкин эди.

— Камола... — дея пичирлади Фулом. У бутунлай ташқи оламни унутиб қўйганди. — Шу оқшом мен кўп... жуда кўп нарсани ўйладим ва кўп нарсадан... воз кечдим. Агар сиз хоҳласангиз... мен ҳаммасига тайёрман.

Камола ҳушдан айрилиб титраб-қақшаётган йигитнинг сўзларидан мумдай эриб, юм-юм кўз ёш тўкаётган бўлса-да, аёллик сезгиси уйғоқ эди. Остонада биров қараб тургандек ора-чора эшик томонга қараб қўярди.

Чиндан ҳам бу пайт эшик ортида деворга ёпишиб Шоира турарди. У эрини қўлга тушириш учун сездирмасдан келган ва ўзи тахмин қилганидек, «хиёнат»-нинг устидан чиқиб, ўзини қаёққа уришини билмай каловланиб қолганди. аввалга юраги уришдан тўхтаб қолгандек, бутун вужуди — оёғининг учигача музлаб кетди. Беҳол бўлиб деворга суяниб қолди. Ичкаридан пичир-пичир элас-элас қулоғига чалиниб, бирдан хушёр тортиди. Қачонлардан буён қалбида заҳар бойлаб ётган газаб ўти жунбушга келиб, қаҳр билан силтаниб, ўзини четга олди. уйдан чиқаётганида ўзига-ўзи Камолани юмма талаб, шармандасини чиқарман, деб сўз берганди, бироқ негадир юраги бетламади. Камола аёлга ёшлигини эслатгандек бўлди. Уша-ўша қадди-қомат, ўша-ўша соч турмаклаш... Фақат бўйи сал пастроқ...

«Энди мендан яхшилик кутма, олимвачча, — дея вишиллади у йўлак бўйлаб елдек учаркан, унинг ранги қув ўчган, ҳансираган, рўмоли бошидан сирғалиб

тушиб, елкасида осилиб қолган, ўтган-кетган йўловчилар ҳайрон бўлиб қараша-ётганини сезар, аммо парво қилмасди.

У ётоқхонага кирди-ю, ўзини каравотга ташлаб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Ўзини босолмай ўкириб-ўкириб йиғлади. Эридан бевақт ажралиб, тул қолган аёллар ёлғиз қолган кезлари худди шундай эзилиб йиғлашар эди. Анчадан кейин ўзига келиб, ўйлай бошлади: «Кўзга чўп солиш қанақа бўлишини кўрсатиб кўяман... кўрсатиб кўяман, ҳали... Кўлидан ҳеч иш келмайди, ташлаб кетавераман деб ўйлаяпсан шекилли? Ҳаммасини бурнингдан булоқ қилиб чиқараман... — деди-ю, яна ҳўнграб йиғлашга тушди. Унинг юрак-бағри эзилиб, жуда қаттиқ алам қилиб кетаётганди. — Қандай яшайман энди? — Эридан бутунлай ажраб қолгандек қалби хувиллаб, вужуди карахт бўлиб қолганди. — Энди қандай яшайман? — Аёл бир нуқтага тикилиб, узоқ ўтирди. Камолани юмма талайман деб бориб, юраги бетлагани эсига тушиб, ўздан-ўзи ижирганиб кетди. — Нега боролмадим? Мендан ортиқ ери йўқ экан-ку. Тавба қилдим, менга ўхшаб ҳам кетади-я. Бир кун келиб у ҳам менга ўхшаб қолиши мумкин-ку! У ҳам иккиқат ҳоли билан тик оёқда туриб фабрикада ишласин, саккиз йиллаб ижарама-ижара кўчиб юрсин, аспирантнинг қирқ сўмлик стипендияси билан рўзғор тебратсин, қаҳратон қишда янги бўшанган хотин зах, тор ҳужрада битта қуроқ кўрпача устида ётсин, ёвғон шўрва бир кун бор, эртасига йўқ, ўша, зах ҳужралар тишларининг милкани олиб кўйсин, ана ўшанда кўраман менга ўхшаб қолмаганини... Энди у кунлар унут, ҳамма нарса етарли, ҳовли-жой, машина, маблағ, ейиш-ичишдан камчилик йўқ, бироқ соғлиқ йўқ, ўша вақтлардаги қадди-қомат, ҳавас йўқ... — Аёл ўрнидан туриб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. — Шундай бир иш қилайки, хонумонини куйдириб юборсин!»

Аёл ваҳшийлашиб кетаётганини идрок этар, аини дамда кимдир уни бу йўлдан қайтаришини ҳам истар эди. Афсуски... афсуски, уңи тинглайдиган, ғамига шерик бўладиган, дардлашадиган ҳеч кими йўқ эди. Ўзи ҳам ўлароқ бировга дардини ёрмасди. Нима бўлса ичига ютавериб, қалби қурум босган мўрига ўхшаб қолгандек эди. Ваҳоланки, унинг ота-онаси, ака-укалари, дугоналари бор эди...

Шоира эри ишлайдиган хонага ўтиб, иш столининг тортмасини очди...

Кечкурун эри ишдан келганида аразини унутиб, ҳеч нарса бўлмагандек кутиб олди. Фулом кеча уйга келмагани учун катта жанжал, тўполон бўлишини кутиб, юрак ҳовучлаб келган эди. Хотини миқ этиб оғиз очмади. Анови кунги «томошаси»ни ҳам унутган шекилли... Фақат гап орасида кечаси кичик ўғли дадасини сўраб йиғлаб, иситмалаб чиққанини айтиб ўтди. Ўғилларини бағрига босаркан, ўздан-ўзи уялиб кетди. Фулом тиззасига ўтириб, бўйнидан кучоқлаган кичик ўғлини бағрига босиб, пешонасидан ўпаркан, беихтиёр:

— Кеча иш кўпайиб кетди, ўғлим. Энди ҳар куни вақтли келаман, — деб юборди.

Шоира ялт этиб эрига қаради. Нигоҳида бир олам маъно бор эди аёлнинг.

Фулом шу куни ҳам, эртасига ҳам болалари билан овора бўлиб иш столига ўтирмади. Кейинги куни ишдан келганида Шоира уни ранги ўчиб кутиб олди.

— Бугун мен бир иш қилиб кўйдим, дадаси, — деди у кўзлари ола-кула бўлиб.

— Нима гап?

— Ҳалиги шогирдчангиз боя келиб, докторлик ишингизни сўраган эди, берворибман. Ҳар хил хаёлга бориб, энди ўзимни-ўзим қарғаб ўтирибман.

Иккала нухасини ҳамми?..

— Билмасам, ўша тортмадаги попкаларни деб ўйлаб берворибман. Сизни сўраяпти деб айтди. Шунинг учун...

— Аҳмоқ!

Фулом ҳамон қўлида турган попкасини отиб юборди-ю, телефон олдига югурди. Ишхонанинг номерини тера бошлади.

— Мендан кейин қолганди лабораторияда, ишқилиб, кетиб қолмаган бўлсин-да.

У тарафдан ҳеч ким гўшакни кўтармади. Фуломнинг оёқ-қўлидан мадор кетиб, ўша ернинг ўзига ўтириб қолди.

«Илмий иш унга нега керак бўлиб қолди? — деган ўй миясини пармалай бошлади. — Нима қилади? Кун бўйи ўша ерда эдим, керак бўлса сўраб олса ҳам бўларди-ку! Танишиб чиқармикан? Ишқилиб, яхшиликка бўлсин... яхшиликка... Тополмаса тамом бўламан. Ахир, қоралама нухасини ёқиб юборгандим. Бировнинг қўлига тушиб қолмасин, деган ўйда».

— Бир хаёлим бермайин ҳам дедим. Яна сизга керак бўлиб қолган бўлса, уришасизми деб ўйлаб... — дея яна ўзини оқлай бошлади Шоира.

— Йўқол! Кўзимга кўринма!

Фулом ишхонага телефон қила-қила чарчади. Камоланинг уйига сим қоқиш-ни ўзига эп билмасди. «Эри уйда бўлса... шусиз ҳам ҳаёти яхши эмас. Эртагача кутсаммикан?»

Бироқ эрта тугул бир сония ҳам кутишга тоқати йўқ эди унинг. Асаби ишдан чиққан, орқа миясида яна кучли оғриқ кўзгалган эди. Ярим соат ўтар-ўтмас, у таваккал қилиб Камоланинг уй номерини тера бошлади. Гўшакни эркак киши олди.

— Кечирасиз, мен институтданман... Камола Юсуповани мумкинми?

— Хотиним кечаси сизга нега керак бўлиб қолди?

— Иш юзасидан... тўғри тушунинг, мен... мен унинг устози бўламан.

— Яхши, устоз бўлсангиз кечаси телефон қиласизми?..

Эркакнинг гапи чала қолди. Гўшак бир зум ту-тулаб тургач, у ёқдан Камоланинг ҳаяжонли овози эшитилди.

— Алло, Фулом ака, тинчликми?

— Тинчликми деб сиздан сўрамоқчийдим.

— Очикроқ гапиринг, нима гап ўзи?

— Бугун докторлик ишимни олиб кетганингиз ростми?

— А, нималар деяпсиз? Мен нима қиламан уни? Ким айтди сизга?

— Уйга келиб, хотинимдан сўраб олиб кетибсиз-ку!

Бир оздан сўнг Камоланинг йиғламсираган овози эшитилди:

— Бундан ортиқ тухмат тополмадингизми? Мен ҳозироқ уйингизга етиб бораман. Қолган гапни ўша ерда гаплашамиз!

Фулом жаҳл билан гўшакни отиб юборди.

— Шоира!

Ошхонада болаларини кучоқлаб, юрак ҳовучлаб ўтирган хотини югуриб чиқди.

— Ростдан ҳам ўшамиди? Янглишмаяпсанми? Ҳозир келади шу ерга. Бўйнига қўйиб бероласанми?

— Агар унингиз аждаҳо бўлиб мени ютвормаса, бўйнига қўйиб бераман. Ахир, олиб кетгани рост-ку. Уни сизга мендан ҳам яқин дўст, ёмонлиги йўқ деб ишонгандим. Нимага менга ҳадеб захрингизни сочаверасиз? Нима гуноҳ қилдим-ки... — аёл болаларини бағрига босган қўйи, эркак кишининг юрак-бағрини эзиб юборадиган даражада овоз чиқармай, қон йиғлай бошлади. Унга болаларининг йиғиси ҳам қўшилди... Уй нақд дўзахга айланди-қўйди...

Фулом ирғиб ўрнидан туриб, иш хонасига кириб, эшикни шарақлатиб ёпди. Уй деворлари зириллаб кетди. Шу оқшом у Камолани кутиб, киприк қоқмади. Афсуски, аёлдан ўша куни ҳам, ундан кейин ҳам дарак бўлмади. Фулом ҳам унга ўчакишаётгандай хонасидан чиқмай қўйди. Нонуштага чақириб кирган хотинига қараб қўлига илинган нарсани ота бошлади. Ахийри безор бўлиб, Шоира ҳам уни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Болаларни-ку, умуман, йўлатмади. Ниҳоят, бир ҳафта деганда Фулом хонасидан чиқди. Аммо унинг башарасига қараб бўлмасди. Соч-соқоли ўсган, чиройли кўзлари оқига довур қизариб, қовоқлари қонташган... Энг даҳшатлиси, оғзининг ўнг томони қийшайиб, ўнг кўзининг қовоғи пир-пир учадиган бўлиб қолганди.

«Баттар бўлсин, — деди Шоира ёлғиз ўзи чой ичиб ўтираркан. — Мен ҳалиям уни аядим. Уша куни бу ёққа келаман деб йўлга чиққан шогирдчаси эри уриб, беҳуш ҳолда касалхонада. Устозининг аҳволини кўриб, шогирдчанинг юраги ҳам ёрилиб кетса керак. Орқа-олдига қарамай эрининг уйига югурса-я. Урганингиз ун оши деб. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам майли, бизга бўлаверади. Қайтага шуниси маъқул. Кўнглим тинч бўлади. Илмий ишини бир кун келиб жойига қўйиб қўярман. Агар ер тагида қурт-қумурсқага ем бўлиб кетмаган бўлса...» — сўнгги кинояли сўзлари ўзига-ўзи наша қилиб, аёл шарақлаб кулиб юборди. У бор овози билан хонани тўлдириб кула бошлади....

ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ

**Охунжон
Ҳаким**

САОДАТНИ САБОБИ
БИМАН ДУОСИ...

Мендек

*Э ёр, изингни ҳеч ким этмас тавоб мендек,
Ким бўлибди пойингда ҳоки туроб мендек?*

*Ҳузурингда бир эмас, юз бор этиб арзи ҳол,
Юз саволга биргина кутмас жавоб мендек.*

*Жон олар жилваларинг жо кўзим қаросига,
Ким кўрибдир қошида бундоқ сароб мендек?*

*Остонангни остида посбони мушфиқ бўлиб
Кимлар турар туну кун, этиб тарки хоб мендек?*

*Ишқ аҳлини жаҳонда масрур кўрдим висолдан,
Вале, висол деб чекмиш ким изтироб мендек?*

*Охунжонни ҳижронда қийнамоқни расм этма,
Ки, топилмас кўйингда ҳоли хароб мендек...*

Кўзингиздаги оҳанраболар

*Ҳижрон азобин кўриб раволар
Қилдингиз мени буткул адолар.*

*Сизга етмади арзу ҳолларим
Кўксингизда бор не муддаолар?*

*Айтинг, фидоий шайдойингизга
Жойизми шунча жабру жафолар?*

*Кетай бош олиб дунёдан десам,
Ер қаттиқ, олис эрур самолар.*

*Кўзингиздан кўз олгани қўймас
Кўзингиздаги оҳанраболар...*

*Ошиқнинг оҳи тутмоғи бордир,
Билиб деганлар буни донолар.*

*Дилда борми ё ўзга ёр васфи,
Биздан ортиқми ўшал оғолар?*

*Умрим борича парвонангизман,
Бошимга ёғса, ёғсин балолар!*

Мен ўзим

*Ҳар куни кўрсам қани ул дилрабони мен ўзим,
Борлигим банд айлаган оҳанрабони мен ўзим.*

*Кўрмасам бир кун уни дунё сиё, кўнгил сиё,
Шул сабаб ҳар кун кўрай чашми сиёни мен ўзим.*

Кутмасин у ўзгалардан оқибат, меҳру вафо,
Кўргузай унга абад меҳру вафони мен ўзим.

Тингламоқни ихтиёр этса муҳаббат савтини
Янгратай унга аталган шўх навони мен ўзим.

Ногаҳон чақмоқ чақиб, хуркиса ул жайрони шўх,
Бартараф айлай булут қилган хатони мен ўзим.

Гар синар эрса санам ошиқи зорин дошини
Кўтарай елкам тутиб, еру самони мен ўзим.

Мен ўзим тортай жафо-ю, дош берай бўлса санок,
Даф этайин ёр учун келган балони мен ўзим.

Ёр қадрини билмаганга...

Ёр қадрини билмаганга дилдор на даркор,
Қулоғи том битганларга дутор на даркор?

Гул атридан алаф исин фарқ этмаганга
Чаманлардан эсиб турган ифор на даркор?

Булбул билан зоғ овозин тенг билганларга
Куй-у, қўшиқ нечун керак? Алёр на даркор?

Гапларингни уққанларга гапир, э рафиқ,
Кўнгли сўник ошноларга изҳор на даркор?

Манманликни зийнат билар баъзи кимсалар,
Инсон учун кибр ила виқор на даркор?

Ошингни еб, бошингни ҳам егучилар бор,
Шул ошнолар омон бўлса, ағёр на даркор?

Олам турфа, одамлар ҳам турфа, Охунжон,
Харни дулдул деганларга тулпор на даркор?

Қидирманг

Нодонлар тўпидан доно қидирманг,
Яъни, кесақдан ҳам жило қидирманг.

Покиза заминдан унар тоза гул,
Тиконзор ичиндан раъно қидирманг.

Ножинслар сўзида субут бўлмагай,
Ҳавоий гаплардан маъно қидирманг.

Олтин гарчи ниҳон заминда вале,
Ҳамма гўшадан ҳам тилло қидирманг.

Вафо қилибдими бойлигу бисот,
Кечиб ориятдан дунё қидирманг.

Бадхўрлардан асло келмас яхшилик,
Зимистон қаҳридан зиё қидирманг.

Ёмонга ошнолар — балога ошно,
Ҳай-ҳай, бошингизга бало қидирманг.

Ҳар лаҳза кўрмоқ истарам

Ҳар лаҳза кўрмоқ истарам гулгун дудоқингни ўзим,
Лаълга ранг бергучи ул қирмиз яноқингни ўзим.

Бир кўриш ўлса насиб, гарчи мисоли тоғ эса,
Кўтарар эрдим ҳама дарду фироқингни ўзим.

Жонингга жоним улаб, мен сенга жону дил бўлай,
Порлатай шодмон этиб кўнгил чироқингни ўзим.

Зулмат ичра қолмасин ул ошиқи зорим, десанг
Кўрайин ҳар кун сенинг офтоб қароқингни ўзим.

Ел бўлиб майли елай, гар истироҳат истасанг
Сийпалаб сочу, юзу, қошу қабоқингни ўзим.

Фотиҳ эрмасман Охунжон, менга мулк даркор эмас,
Айласам басдир қарам бошдан-оёқингни ўзим...

Не муддаолар қилдилар?

Ўсма тортиб ул малак қошин қаролар қилдилар,
Қора қошига тикилсам, иддаолар қилдилар.

Мен қарам истар эсам кўзимда не-не илтижо,
Вожаб, минг бир ситамни ихтиролар қилдилар.

Илтифот қилсанг нетар, э гули жаннат, десам,
Хўп дея, дўзах азобини атолар қилдилар.

Мен жунунлар ҳолатига кулмаган эрдим сира,
Воҳ, жунунлар қилдилар, телбанамолар қилдилар.

Қўл чўзиб унга топиндим, оҳларим етмас бироқ,
Бизни тупроқ қилдилар, ўзни самолар қилдилар.

Бағритошдан кеч десам, кўнглим сўзимга кўнмади,
Ёки афсун қилдиларми, бир балолар қилдилар.

Давлатинг кам бўлмагай-ку илтифот қилсанг десам,
Биз учун битта нигоҳни тўтиёлар қилдилар.

Билсангиз дўстлар, Охунжон муддаоси васл эди,
Билмадимки, ул малак не муддаолар қилдилар?

Хўб кўрдим

Дўстлар, ёруғ дунёни доим талотўп кўрдим,
Ҳотамини камроғу гирромини кўп кўрдим.

Беғараз дўст бўлай деб, кўпларга кўнгил очсам,
Во дарифо, беҳисоб юракларни қулф кўрдим.

Гадо душмани гадо, дерлар дунё кўрганлар,
Бир яхшининг бошида ўн ёмонни тўп кўрдим.

Иймону диёнатдан ваъз айтгучи зотларнинг
Лабларида табассум, қўлларида чўп кўрдим...

Фарёд этиб бу ҳолдан, қаламдан олдим алам
Ва ўзимча ашъорда деяримни деб кўрдим.

Бул саҳвни, Охунжон, тузатгай ёлғиз Эгам,
Мен эса, овлоқ-овлоқ гўшаларни хўб кўрдим.

Жон нима?

Гар висол бўстонида кезмас эсам
Ва муҳаббат баҳрида сузмас эсам,
Ёр нафасин ҳар нафас сезмас эсам,
Бу ёруғ дунё нима, зиндон нима?

Ул сузук кўзларга ҳар кун боқмасам,
Мисли Фарҳод, мисли Мажнун боқмасам,
Шавқи ишқида симобдек оқмасам,
Мен учун саҳро нима, бўстон нима?

Тингламас эрсам санам овозини,
Сўзламас эрсам кўнгилнинг розини,
Кўрмасам ҳар лаҳза ишва, нозини,
Ҳавзи кавсарлар нима, тўфон нима?

Ҳар куни дийдор широбин ичмасам,
Қат-бақат кўнгил тугунин ечмасам,
Туну куним ёр қошида кечмаса,
Мен учун оғу нима, қимрон нима?

Ёрсиз, ҳижронда кечса онларим,
Қолсалар армон бўлиб армонларим,
Гар саробга учраса карвонларим,
Мен учун дўзах нима, даврон нима?

Э фалак, Охун оҳига тут қулоқ,
Айла кўнглимни мунаввар, ёқ чироқ.
Менга даф айлар эса ёлғиз фироқ,
Не қиларман жонни, менга жон нима?

На даркор?

Оқил бўлсанг, бундан ўзга зийнат на даркор,
Хонадонинг обод эрса, жаннат на даркор?

Меҳнат билан олқиш олсанг элу диёрдан,
Шу толедан ортиқ қадр қиммат на даркор?

Йигит бўлсанг, сен даврнинг юкини кўтар,
Элу юртга қуруқ шаклу суврат на даркор?

Бошингимас, осмонларда тутгил орингни
Эр кишига маломату миннат на даркор?

Таъма қилма ўзгалардан меҳру марҳамат,
Назру ниёз ҳиди келган ҳиммат на даркор?

Саодатни сабот билан топгил, Охунжон,
Машаққатсиз кулиб боққан омад на даркор?

Маҳмуд
Абдуллаев

ИСМИНИНИ ҚАЙТАДИ
ЁЗА БОШЛАЙМАН...

* * *

Яхшилик қилгину отгин уммонга,
Балиқ билмаса-да, холиқ билади.
Яхшилик қилганинг — ўша инсонга
Энди сен бир умр инсоф тилагин.

Қайтар дунё дерлар, қайтармоқ нега,
Рози бўл, кўрсатгин саховатингдан.
Шукур қил, ўша зот раҳмат ўрнига
Ёмонлаб юрмаса бўлди ортингдан.

* * *

— Кетдим! — деди. Тамом, дил бўлди чил-чил,
Сўнгги бор боқишдан тийилди кўзлар.
Бағримни эзади кўрғошиндай зил —
Кеча мени тилдан қўймаган сўзлар.

— Кетди! — дедим. Тамом, барчаси бекор.
«Меҳрингни бағримдан юлиб ташлайман!» —
Дейману дам ўтмай, қалбимга тақрор —
Исмингни қайтадан ёза бошлайман.

Ҳаёт йўли шундай: гоҳо гинали,
Гоҳо шодликлардан бизни этар маст.
Яралгансан фақат мени севгани,
Ахир, мен ҳам сенга бегона эмас!

* * *

Кўп қизиқдир инсон дегани,
Феълимизга ҳайрон қоламиз.
Нақд бўлса ҳам турган-битгани,
Билиб-билмасликка оламиз.

Мактабидан қайтади дилтанг,
Хуноб бўлиб баъзан боламиз.
Уртачага ўқийди аранг,
Билиб-билмасликка оламиз.

Кузатамиз онасин ишга,
Заҳматини дилда туямиз.
Қолмайлик деб биз ҳам ташвишга,
Билиб-билмасликка йўямиз.

Соғлиғидан қилар шикоят,
Гоҳ отамиз, гоҳ онамиз.
Сўзларини тинглаб ниҳоят,
Билиб-билмасликка оламиз.

Дўстимизнинг ютуғи катта,
Дарди ҳам зил — разм соламиз.
Индамаса ўзи, албатта,
Билиб-билмасликка оламиз.

Ваъз айтади мансабдор акам,
Унга жондан қулоқ соламиз.
Гаплари гўр, нодон бўлса ҳам
Билиб-билмасликка оламиз.

Билиб-билмай яшаймиз дўстлар,
Яна шундай яшаб қоламиз.
Умр ўтар, бизлар-чи — бизлар,
Билиб-билмасликка оламиз.

* * *

Кимлар бу дунёни ташлаб кетдилар,
Ортидан кимларни бошлаб кетдилар.
Ҳеч бири етмади олам сирига,
Охири бошларин қашлаб кетдилар.

* * *

Менга ғоят оғир, ғоятда қийин,
Тилга кўчирмоқлик сўнгги сўзларни.
Чорак аср бекор ўтгандан кейин
Нима боғлаб турар энди бизларни?

Сен ҳамон ўшандай лоқайду беҳис,
Худбин туйғуларга бандасан ҳамон,
Қалбдан не туйғулар тўкилди, эссиз,
Олиб кетди чорак асрли замон.

Баъзида у дамлар этади хумор,
Масхара қилгандай йироқ-йироқдан.
Мен ҳадсиз истардим севгимга иқрор,
Сен ҳам толмас эдинг инсоф қилмоқдан.

Бари ўтди энди, тугади армон,
Дилимда қиёфанг тортишар хира.
Умрим йўлларида изғийди сарсон —
Сендан қолган ўша дайди хотира.

* * *

Найлайн, кўнглимдаги роҳатихон бошқача,
Бўлди-ку, ишқи аро тоқати жон бошқача.

Боқди-ю, бир янгидан кўз очди ўзга дунё,
Топганим бу тўтиё — руҳи равон бошқача,

Айтмаски севиб қолмоқ, тақдир эмасми, асли,
Шу битта калом ичра минг битта жон бошқача.

Нигоҳлар ҳам яширмай фош этдилар сирларин,
Бўлурму кўз дегани шунча нодон, бошқача?

Табиат ҳам яйратиб икки дилни бўлди шод,
Ўзи лол ўз ишидан, ўзи ҳайрон, бошқача.

Мадҳини ёзди Маҳмуд, роҳатихон васлида,
Кўринар кўҳна дунё шундан буён бошқача.

Фарғона.

ШАХС ОЛАМИ

Омон Мухтор

БУЮК ФАРРОШ

(Рассом Абулхайрнинг эсдаликлари)

роман

*Ўлим гарчи муқаррар, умрни хазон
қилмай, мангулик чўққиларига
кўтарилш ва инсонга хос энг
яхши хислатларга суяниб яшаш керак.*
Арасту

*Гар ватан Лутфий кўзига тутмадинг,
йўқдур ажаб,
Уй кўпормоқлик эрур душвор
Жайхун устина.*
Лутфий

1

ЁЗУҚ

Ҳақиқат кучлими, ёлғонми?!

Ҳақиқат букилади, лекин синмайди, ҳақиқат ўлмайди, ёлғоннинг умри қисқа, у барибир фош бўлади, дейишади. Биз шунга ўрганганмиз.

Бир киши уйимга ўт тушди, ёнаяпман, деб нуқул жар солар экан. Одамлар югуриб боришса, ёлғондан бақирган бўлиб чиқаркан. Бир куни бехос унинг уйига ўт тушибди. У яна дод-фарёд қилган экан, ҳеч ким келмабди. Ҳамма буни ёлғон, деб ўйлаб ўтираверишди... Биз мактабда ўқиб юрган даврдаёқ бу ҳангома билан танишиб, ёлғонга берилишнинг оқибати шундай хароб эканлигини тушунганмиз.

Ҳар кимки, сўзи ёлғон, —
ёлғони зоҳир бўлғоч, уёлғон...

Аmmo мен, шу билан бирга, умримда неча бора ёлгон фақат кундалик ҳаётда учраган «содда» ҳолат эмас, мураккаб шаклда, ҳаётта кенг кўламда киришга уринган офат эканлигини ҳис этдим.

Энг аввал, ақлимни таниб-танитай, ёлгон ҳақиқатни ечинтириб, тунаб, унинг кийимини кийиб кўчага чиққанини кўрдим. Бунинг устига, аламли жойи, таланган, абгор ҳақиқатга бировнинг иши йўқ, ҳамма ёлгонга эргшиб, ўзи-ўзини ва бири-бирини алдаётганига кўзим тушди. Саросималаниб, ёлгонни мен ҳам, балки у ростдир, деб билган пайтларим бўлди. Ахир, у кўчада бемалол ҳақиқат либосида юрар эди. Кейин, йиллар ўтиб, гап кийимдагина эмаслигини пайқадим. Ёлгон, ҳақиқат ўзи менман, менга ҳеч ким шубҳа билан қарамасин, деган даъво-талабни ўртага қўйган эди! Барчани бунга ҳатто мажбур қилаётган эди! У — қўлида қамчи, ўз хизматчилари — жаҳолат, зулм-зўравонлик, ёвузликни ишга солган эди! Шу тахлит, ЁЛГОН дунёда катта бир КУЧДА айланганини англадим...

Ва, бора-бора, ҲАҚИҚАТ бўлмаган жойда АДОЛАТ бўлмаслигини: ҲАҚИҚАТга доим ҲИМОЯ кераклиги-ю, акс ҳолда, у кўчада юпун, ночор қолиб кетишини сездим.

Албатта, биринчи навбатда паноҳ Худодан («**Оллоҳ ёлгончиларни суймайди**»). Шунинг баробарида, Ҳақиқат посбонлари, деган тушунча бор. Мард, эзгу бир инсонлар қадимдан энг оғир гуноҳ — Ёлгонга, у келтирган — хиёнатга, мунофиқлик, қабихликка — барча гуноҳларга (ёзуққа) дадил қарши турганлар. ҲАҚИҚАТ (адолат) йўлини тутганлар. Дунени асраганлар.

Мен изтироб ичида шу инсонлардан руҳ, мадад истаганимда, илк бора Навоий сиймоси кўз олдимда гавдаланган эди.

Бизда бешикдаги бола ҳам Навоий номини билади.

(Агар ота-онаси маданиятли, фаросатли кишилар бўлса!)

Лекин мен Буюк Бу Инсон қиёфасини тасаввур қилиб, уни тасвирладим.

Тасвир мухлисларга ёқди. Касбдошлар мақташди.

Табий, бурнини жийриб, ақл ўргатганлар ҳам топилди.

Мен ўзим-чи? Бир рассом сифатида, бу ишга қандай қарайман?!

Одатда, ҳар қандай одамни (буюк инсонни ҳам!) рассом ўз даражасида чизади. Демак, Навоийнинг Даражаси қаерда-ю, менинг даражам?! Бундан ташқари, одатда, рассом Бировнинг қиёфасида ўзини чизади. Бояги тасвир ҳам Навоийга ўхшагани билан, у — мен. Асардан кўнглинг тўлиши ёки тўлмаслиги мумкин, холос.

Ўз ишимдан бошда қаноат ҳосил қилгандек эдим.

Бироқ орадан кўп ўтмай, тасвир мукамал эмаслиги ошқор бўла бошлади. Мен қизиқ ҳолатга тушдим... Бир томондан, Навоийни умуман мукамал тасвирлашнинг иложи йўқ... денгиз, уммон тасвирланган расмларни кўрганмисиз?! (Масалан, Айвазовский ёки Волошин?!). Рассом ҳеч қачон бутун денгизми-уммонни тасвирлаёлмайди. «Қатрада офтоб»ни акс эттиради! Товлар тасвирланган расмлар-чи?! (Дейлик, Рерих ёки ўзимизнинг Урол оға?!). Буюк инсонни тасвирлаганда ҳам, рассом «бутун»дан «парча» билан кифояланади. Иккинчи томондан, бирон жойда, бирон пайт инсоннинг ўзида ҳам, ишида ҳам мукамаллик бўлмаган! Шунга қарамай, бу борада ҳам «офтоб» барибир «қатра»да акс этиши керак. Баъда комиликка интилади-да! ТАСВИР ҳар ҳолда Навоийга муносиб бўлсин учун ишни давом эттириш, янги бир белгилар қўшишга тўғри келади.

Қисқаси, мен асар устида яна ишлашга қарор қилдим.

Навоий ҳаётдан муҳим бир воқеалар то ҳозир назаримдан четда қолган эди. Уларни ўрганишга киришдим. Ана, таассуротим, ўйларимни қоғозга ҳам тушира бошладим.

Қўлимдаги тасвир билан ёнма-ён, олдинроқ бошлаб қўйган ишим кўп. Устахонамда битиб-битмаган чала тасвирлар сочилиб-тўзиб ётибди. Қолаверса, охир-оқибатда мендан ЎЗ ВАЗИФАМ сўралади. Шу боисдан, иш битди. деганда асабийланиб-оғриб, яна изланиш, айниқса,

эсдалик ёзиш етти ухлаб тушимга кирмаган эди. Аммо осойишталик туйиш ўрнига айна кунлар Навоий тўғрисидаги хаёл, жисми-жонимни ўртаган азоб ҳамон мендан кетмаётган эди. Мен ҳаётимда шу дамгача ҳеч иш қилмаган эдим гўёки! Бунинг устига, ТАСВИР жараёнида бешта дафтар тўлдирган эдим: уларни бир кунни хуш кайфиятда жияним Холдининг дўсти, Одил деган йигитга бериб юбордим (бунга ўкинмайман. Одил, айниқса, санъатшунос Барно — бу қиз анча ақлли чиқди! — ёзувларни ўқиб тушунишса, қадрлашса, бас.) Лекин ўша дафтарларни тез орада қайтиб «соғина» бошладим. Яна, гап шундаки, сўнги кунларда менинг ҳаётим билан Навоий ҳаёти хаёлимда худди бири-бирига аралшиб, қоришиб кетди. Шароит шундай шакландики, мен Навоийни эслаётиб, беихтиёр Шаҳрияга хаёлан бот-бот мурожаат қила бошладим... Эсдалик ёзмасликнинг иложи бўлмай қолди.

Шаҳрия! Жоним!

Кечир мени!

Касб-корим бобида муттасил қайсарланиб, ўзимга катта талаб қўйиб, норозиланиб (баъзан жазавога тушиб), сени қийнаб юбордим. Ижодкор дунёда шундай ХУДБИН бўлиши шартми?! — билмайман, лекин ХУДБИНЛИК қилмасам, ишда бирон натижага эришолмадим.

Ёшлик йиллари, Сенга кўкдан ой-юлдузни олиб бермаганда ҳам, Сени кафтимда тутишни ўйлар эдим. Суратинга шайдо бўлиб, расмлар чизган, абадий бир муҳаббат режасини тузган эдим. Назаримда, бизнинг муносабатимиз, ҳеч қачон юксақдан пастга «тушмаслиги» керак эди!

Кейин... кейин...

Буни «унута» бошладим.

Сендан «узоқлаша» бошладим.

Йўқ, бу кун ҳам ёмғир пайти бир-бирининг пинжигга суқилган қушлармиз.

Шунинг баробарида, мен бора-бора ўзимдан бўшамай қолдим. Тирикчиликни ўйласам, ижодга вақт йўқ, ижодни ўйласам, тирикчилик аро йўлда, иккиси мени домига тортиб, Сенга «қарамай қўйдим».

Сенинг дардинг нима, ҳолатинг нима?! — баъзан ой, баъзан йил бўйи бирон марта жиддий эътибор бермаганман.

Холбуки, ҳаётда мен учратган энг яхши АЁЛ — СЕН!

Хўп. Бўлган воқеага ўта қолай.

Аввалида аравада кетаётгандек эдим.

Сўнг, офтоб намунча куйдирмаса, деб ўйлаб, кўзларим ачишди.

У ён-бу ёнга ағдарилдим-у, уйғониб кетдим.

Диққат қилсам, шифтда чироқ ёнаётган экан.

Каравотда Сен тоқатсизланиб-тўлғониб ётибсан.

Пичирлаб нимадир дейишга уриндингми ёки ҳолатингни ўзим пайқадимми, ҳар қалай ўрнимдан сапчиб, бўлмадан йўлакка отилдим. Шошиб дастакни кўтардим.

Қўлим титраганидан, рақам теролмайман.

Ниҳоят, навбатчига бир ялиниб, бир дўқ уриб, уйга «тез ёрдам» чақиртирдим.

Сал туриб келган ҳаким Сени кўриб, касалхонага олиб бориш зарурлигини айтгач, кўчага чиқдик.

Машинада кетяпмиз. Олдинда ҳайдовчи билан ҳаким. Орқада биз. Сен замбилда, мен эшик ёнидаги курсичадан жой олганман.

Инсонни Худо нақадар мураккаб яратган! Гоҳо ўз-ўзиндан ҳайратланиб, ҳушинг оғади... шу аснода уйқум бўлиниб, ташвишланиб ҳолим забун. Юрагимга қил сиғмайди. Лекин бундай латифани эсладим. Ўн киши ишлайдиган кичик бир идорада тўрттаси шамоллаб ётиб қолибди. Улар тузалиб келгач, бошлиқ мажлис чақириб: «Биродарлар, — дебди. — Иш юришмаяпти. Навбат билан касал бўлинглар».

Аслида, буни эслашга сабаб, иккимиз ҳам охириги йиллар «навбатга роя қилмай» касал бўлаяпмиз. Бу, болаликдан ҳаётдаги озорлар: кўрган

зум, жаҳолат, доимий етишмовчилик, меҳрибонлик камлиги — бутун машаққатлар асоратими?! Ёш улғайгани натижасими?! Менинг бу кун сезганим — ниҳоясиз чарчоқ. Гоҳ кўчада кетаётиб, учраган харрак устига чўзилгим келади.

(Кечагина бола эдим.

Бир қарасам, йигитча.

Қандай улғайиб қолганим-у, ёшим олтмишдан ошганига тушунмайман.

Навоий ёзган эди:

умр ўтар елдек!

Кейин:

ўзингни шод тут!

Ўзни шод тутган дуруст, албатта.

Ҳасратга ботишда маъно йўқ.

Бундан ташқари:

Елга суръат кўргузиб етмак мумкин эрмас!

(Ялангоёқ югуриб юрганим тушларимга киради. Тушларимда яна, ҳавога кўтарилиб, дарахтлар, бинолар тепасида уча бошлайман.

Лекин суякларим зирқираб оғриб, уйғонаман.

Тун сукунатида мис тоғорага тушган томчидек, соат узиб-узиб чиқ-чиқ этаётганини эшитаман.

Чиқ-чиқ.

Чун кетди йигитлиғ-у, узади қарилик...

Афсуски, умри навжавонлиғ кетди,

Танга қариликда нотавонлиғ етди.

Наҳотки, инсон ҳаёти шу?!

Бу ёқдан у ёқ яқин.

Беш йил, ўн йил, борингки, ўн беш, йигирма йил! — ноумид шайтон, аммо, барибир, сафар тадоригини кўриш керак.)

Сен-чи?!

Сенинг ҳам аҳволинг меникидан кўп фарқ қилмайди.

Олдинлари югурган-елган, чақмоқ эдинг. Сўнги уч-тўрт йил ичида синдингми, чўқдингми?! Сенга қараб, юрагим орқага тортади. Қийғос гуллаб турган эдик, сўла бошладикми, азизам?!

Сени касалхонада қолдириб, уйга қайтдим.

Бу дунёда хотинини оғир ҳолда «ташлаб» келиб, уйқуни урган эр топилмаса керак! Топилса, уни эр деб бўлмайди.

Шу кундан (тўғрироғи, шу тундан) эътиборан менинг ҳаётим издан чиқди. Ётадиган бўлмани тарк этдим. Устахонамга «кўчиб» олдим. Нарибери судралганим-судралган.

Сендан кўнглим нотинч, ҳаёлим паришон.

Касалхонага ҳар куни икки-уч қатнайман. Сен оғир касаллар бўлимида. Ҳол йўқ, тил йўқ. Художон...

Кеч тунлар оромкурсида мизғийман.

Асосан, ишим «чорасиз ҳолда судралиб, чора» қидириш!

Сен ҳақда, ўзим ҳақимда, ҳаёт ҳақида ўйлайман.

Кўп гаплар кўнглимдан кечади.

Навоийнинг шундай палла, умрининг охирги йилларидаги ҳолати қандай эди?! Умуман, кексаликка у қайси намойишда юзланди?! Бу даврда унинг ҳаётидаги сир-асрор нимадан иборат эди?! Тушунгим келади.

Ҳаёл мени узоқларга олиб кетади.

«Осмон-ҳашаматли подшоҳ (Ҳусайн) Марв атрофини зафар анжом-

ли лашкарнинг чодирлари билан тўлдириб (лашкаргоҳ тузиб)» турган эди.

«Соф ниятли Амир Низомуддин Алишер кўпдан бери дунё галваларидан кечиб ва бор-будини мурад сармоясини этиб, Ҳижоз тарафга йўл олиш» ва бу ердан Ҳажга боришни орзу қилар эди. Лекин бу ҳақда у ҳар гал сўз очганида, Султон унинг **«кўнгилли (хуш) суҳбатига қамоли майли бўлганидан»**, рухсат бермас эди.

Ҳусайн Марв остонасида «қўним топганида», Алишер «фурсатни ганимат билиб», йўлга отланди. Бу гал у сафарга аниқ бел боғлаган, қатъий қарорга келган эди.

Бу гал (яна, эҳтимолки) Алишер Ҳажга бориб, ўша ерда қолиш, ўша ерда — **«аввалину охири, халқи анинг шафоатига муҳтож... Ҳабиби Ҳазрати Илоҳ — Муҳаммад расулуллоҳ салаллоҳи алайҳи васаллам турбатлари қошида»** омонатни топширишни ўйлаган эди. У — **«ёлғиз киши! — назарида, бундай қилиши бемалол мумкин эди.**

Аммо саройга энди бевосита дохил бўлмаса ҳамки, подшоҳнинг Яқин Одами эканлигидан, бир оғиз рухсат сўраши шарт. Йиллар бўйи уни «ёнидан жилдирмай» тутиб турган Бойқаро, Мақсад Улуғлигини инобатга олиб, энди ниҳоят рухсат беришига Алишер умидланаётган эди.

Худди шу кайфиятда у Ҳиротдан Машҳад томон юрди. Ун икки имондан бири, Али розияллоҳу анҳу авлодидан Имом Ризо (Мусо Ризо) зиёратгоҳига келиб тўхтади.

Бу ердан Ҳижозга ўтишни мўлжаллаб турганида, Абдулхай табиб деган (подшоҳ боргоҳига кира олиш ҳуқуқига эга) шахс орқали Марвга, Султонга мактуб (ариза) юбориб, Каъба сафарига чиққанлигини маълум қилди.

Бир неча кундан кейин Абдулхай табиб Султон ўрдусидан жавоб мактуби олиб келди. Ҳусайн бундай мазмунда сўз юритган эди: **«Йўлланган аризадан Маккаи муборакка жўнаш фикри англашилди. Бу илтимосни қабул қилишимга тўғри келади-ку, қутлуғ сафар учун осойишталик бўлмоғи лозим. Ул муборак манзилни ихтиёр этишда йўл тинчлиги ҳам керак, ҳозир ҳар иккала Ироқ ва Озарбойжон фитна ва ғавво ичинда қолганким, буни тасаввур этиб ҳам бўлмас...»** У мактуб якунида яна: **«Бу тарафга ташриф буюрсалар, балки сулҳ эшиклари очилгай»** деган эди.

Алишер ҳозирги (сўнгги) уринишда ҳам Ҳажга боролмаслигини ҳис этди. Бойқаронинг хоҳишига қараб иш тутиш, шароит билан ҳисоблашишга мажбур эди. (Ҳусайн ҳар гал шундай, Ҳажга розилик билдирган ҳолда, рухсат бермас эди. У — мусулмон подшоҳи, афтидан, борманг, деёлмасди. Албатта, Мақсад Улуғлига ҳам фаҳми етарди. Аммо Алишердан ҳаттоки, маълум муддатга ажралгиси келмасди. Баҳона-сабаб излаб, вақтни чўзарди, холос. Алишер эса бора-бора бу имкон бўлмай қолиши мумкинлигини сезарди).

Султон иродаси билан, илож-ноилож йўлга тайёргарлик кўриб, мулозимлари қуршовида у отга минди.

Машҳаддан чиқиб кетаётиб, шаҳарга кириб келаётган бир тўп усти юпун, афти-ангори хароб кекса дехқонлар, хотин-халаж, бола-бақрага унинг кўзи тушди. Ортга ўтирилиб, мулозимларидан бирига имо қилди. Бу — алақачон расмга айланган. Умри бўйи фақру фано йўлини тутишга мойил Алишер ёнида танга-динор кўтариб юрмас эди. Лекин отда кетаётганида, ғарибу ғураболарни кўрса эҳсон қилиш учун ҳар қачон етарли маблағни ишончли мулозимига бериб кўяр эди. У имо қилгани заҳоти, мулозим халтани очарди.

Алишер ёшиқдан доим йўқсул-бечоралар (сарсон-саргордон кишилар)ни қаердадир учратса, ич-ичидан эзиларди. Унга Буюк Боболари бир пайтлар икки ораликда — Салтанат билан мана, шу БЕНАВОлар орасида яшаб ўтгандек туюлар, у ўзини ҳам шундай икки ўртада турган ҳолатда тасаввур қилар эди. Ҳаётда ҳимоясиз-мискин кишиларга шунчаки қайишиб қолмай, унинг ўзи ўсмирлик, йигитлик йиллари камбағаллик-бечоралик жабрини истаганча тортган. Шу сабабдан, кейинчалик аксар дарвешлар хизматида турган, маълум муддат ҳатто ҳою-ҳавасдан кечиб, хилват-табаррук жой Работи Суҳайлда яшаган эди. Алишер энди Салтанат рикоби қўлида, ҳукмрон бўлса-да, ҳамон Элдан узилиб-узоқлашиб кетмаган, ўрни икки ўртада эканлигини унутмаган-

ди. У қанчалик Хусайнга итоат қилмасин, Мамлакатда нотинчлик (ота-бола низолари), Элинг машаққатли, қашшоқ ҳаёти зулм оқибати, деб билар, бундан сўнгги йиллар айниқса, асабийланиб-бўғиларди:

**Юз жафо қилса манго,
БИР ҚАТЛА фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо,
МИНГ ҚАТЛА фарёд айларам.**

Алишер Хусайн (Султон Абдулғози Баҳодирхон)ни қадрлаш, уни қўллаш билан бирга, у кундан-кун дабдаба, базм-ишратга берилиб, тел-баларча олиб бораётган сиёсатдан норозилигини ҳам баъзан яширмас эди:

**ШОҲЛИК этгандин не ҳосил
ФАҚР сиррин билмайин?!
Ҳеч ким МУЛКИ БАҚО султони бўлғайму
экин?!**

**Фонийи маҳв ўлмайин —
СУЛТОН АБДУЛҒОЗИ бикин...**

Энди от устида энкайиб бормоқда эди.

Бу йўл мусофирининг ҳоли...

Шаҳар ортда қолиб, дала-дашт бошланган.
Кун ёришиб бўлган. Офтоб чиқиб, атроф-жавониб тиниқ ярақлар эди.

Беихтиёр чуқур хаёлга ботди.

«...Бу бандога ёш улғайган чоқда заъфе юзланди. Ва ул заъф риш-таси заъфлиғ пайкаримга андоқ чирмандиким, ул куёшдек замирга равшандур. Ҳоло мизожим истиқоматдин мунҳарифу баданимда неча марази мунталифдур... Димоғим паришонлиғидин сўзум номарбуту хаёлим ошuftталиғидин ҳолим номазбут. Баррим қизифондин жис-мимда ҳуммойи лозим. Ва кўнглаум озғонидин бошим айланмоғи-ю, кўзум қорармоғи доим...»

Бир сўз билан айтганда:

**Сен тараҳҳум қил, Худоё! —
бу қаттиғ ҳолатдаким...**

«... Ёш улғайган чоқда (ёши олтмишга яқинлашганида) заъфе юзла-ниб (касалланиб)» Алишер «қаттиғ ҳолатда» бўлганлиги рост.

Лекин ўшанда, у одатича, сал муғомбирлик қилиб, хасталигини «бўрттириброқ» кўрсатган эди.

Нега?!

Алишер Салтанатдан, дунё ташвишларидан буткул юз буриб, қолган умрини Раҳмли ва Меҳрибон Оллоҳга тоат-ибодат билан ўтказмоқчи:

**Иш
Тенгрига тавбаю инобат
бўлғай!**

Бунга ҳеч имкон топилмаяпти. Хусайн унга «ёпишиб» олган. Ортиқ-ча «қимир» этгани қўймайди. Афтидан, фақат «тобинг йўқлиги»ни дас-так қилиб, қочишга уриниш мумкин.

У («қочиш, четланиш» ҳақидаги гапни Хусайн ҳеч қачон қабул қил-маганидан) ўз ниятини очиқ айтишдан кўра кўпроқ «хаста эканлиги»ни таъкидлаб, бундай деб ҳам ёзган эди:

«Нотавонеким... сайр ҳавосин қилса, икки инсонга (ўзини) отлан-тирур (икки одам отга миндиради) — тушурурида ҳаммолвашлиғу отлангандин сўнгра пайкари юкидин бир ҳайвонга (отга) мурдакаш-

лик. Тушкондин сўнгра бу сайр кўфтидин (силкингандан) азсоси ноқор. Бу озурдалиғдин яна, бир кеча-кундуз тебрана олмай, андоқ-ки, бир йиллик бемор. Иссиқ нафасларидин ҳаётнинг гули пажмурда-ю, нафасининг оғир кирар-чиқаридин заиф тани озурда...»

«Нотавон»нинг «аҳволи»ни Алишер назмда ҳам тугал тасвирлайди:

**Ҳар шому саҳарга тегру ингранмоқ иши,
Бул ёнидин-ул ёнига айланмоқ иши.
Гаҳ-гаҳ иситма ўтидин ёнмоқ иши...**

Яна:

**Не жисмида тоб-у, не танида қувват,
Не кўнглида хушлуқ, не ўзида сиҳқат...**

Бунинг баридан келиб чиқадиган фикр:

Мундоқ кишининг муносибидур УЗЛАТ.

Хўп.

Амалда қандай эди?!

Унинг ҳали бемалол отга минадиган ҳоли бор. (Икки киши қўлтиқ-лаб миндириб-тушириши оддий шарқона одоб. Барча улуғларга мулозимлар шундай хизмат қилганлар). У ҳали «бир йиллик бемор» бўлиб ётиб олиши ҳам шарт эмас. Неча юз фарсах масофани отда босиб ўтишга қурби етади. Анча-мунча пиёда юришга ҳам! (Бўлмаса, Ҳажга чоғланмас эди. Уша пайтда Ҳажга бориш катта куч, азият чекишни талаб қиларди. Алишерни бунин билмаган хом хаёл киши, деёлмаймиз).

Умуман, у ҳаётдан ҳар қачон баҳра топгиси келган, бунга эришган ҳам эди! Булутсиз осмондаги офтобми, ой ва юлдузлар, боғларда чақнаган гулларми, бутун диёрми, ёрми унинг кўзларида жойланган эди... Юраги муз, риёкор зоҳидларгина («зоҳиди ях») ҳаётдан баҳрамандликни инкор этадилар. Гуноҳ деб тушунадилар.

Шу дам от суриб бораётган Алишер кулибгина қўйди:

**Бировки, ИШҚ била қилди муттаҳам бизни, —
Не навъ, йўқ, дейинким, этди МУҲТАРАМ бизни...**

«...Оши мисқол тоши била бўлғай (ҳар ишда мезон бор). Агар гоҳи заиф (камина) хотири шарбат (шароб, демоқчи) майли қилғай, ул дағи бу тош таррозуси била тортилғай». Кейин, яна: «... киши қўлдамайин (қўлига таяниб) ердин кўпаридида кўп озор бўлғай-у, асо мадади бўлмағунича, ердин қадам кўтармоғи душвор (яъни, мен дори-дармон учун ичаман)». Бу важ-қарсондан унинг майга ҳам ҳали бир оз рағбати бўлгани сезилади.

«Пари рухсора»лар-чи?!

Алишер шайдоликдан ҳам ҳали кўнгил узмаган:

**Демаки, бўлдуң қари-ю, ўтди даври ишққим,
То тирикдурман, менга
ИШҚУ МУҲАББАТ чоғидур.**

Шунинг баробарида, кундан-кун толиқиш. Шам сўнаётганини эслатган бир туйғу.

Дунё ва охират тўғрисида ўйламай бўлмайди.

**ЧОРАИ КОР истабон,
бечоралиқ кўнглум тилар.
ХОНУМОН ТАРКИН қилиб,
оворалиқ кўнглум тилар...**

Бу — УЗЛАТ, демак.

Яна ўша, Ҳажми, бошқа бир йўсиндами, иложини топиб УЗЛАТга чекиниш, қолган ўзи учун фанимат ОЗГИНА УМРни ибодат ва ижодга бағишлаш орзуси.

Бироқ бунин Хусайнга «тушунтириб» бўлармикан?!
Унга бу насиб этармикан?!

Вақти келиб, ҳар бир инсон ҳаётида ўтган гуноҳ ва савобни ажрим қилиши кераклигини сезади.

От устида энкайиб бораётган Алишер қиёфасини тасаввуримда тиклаётиб, бу кеч негадир отамни эсладим.

Падали бузрукворнинг ёшлари тўқсондан ошган эди.

Соқоллари, қош-киприкларигача оқарган, ҳеч муболағасиз, фариштага ўхшаб қолган эдилар.

Лекин баъзан уйга борганимда, йиғлаб ўтирганларини кўрардим.

— Нима бўлди, дада?

— Гуноҳим кўп, болам. Қўрқаман.

Мен ҳали ёш, тажрибасиз эдим ва табиийки, гуноҳ нима, савоб нима, билмас эдим. Мактабда бизга бундай тарбия ҳам берилмаган эди. Тўғрироғи, бизнинг тилимизда «савоб» деган сўз йўқ, «гуноҳ»ни — айб, «гуноҳкор» — айбдор» шаклида тушунар эдик, холос. Бизнинг иймон ҳақидаги тушунчамиз ҳам шунга яраша, буни «виждон» деб талқин қилишар эди. Мен иймонли инсоннинг ўлимдан, йўқ, ўлим ҳам эмас, ОХИРАТ АЗОБИДАН қўрқишини ақлимга сиғдирилмас эдим. Менга отамнинг ҳолати кексалиқдаги инжиқликдек туюлиб, асабийланардим:

— Эй дада! Сизда гуноҳ нима қилади?!

— Сен билмайсан, болам. Гуноҳим кўп. Гуноҳимиз кўп!

Мен отамнинг ҳаётини ҳар ҳолда билгандек эдим. Ёшлик пайтлари мадрасада ўқиб, мударрис бўлган. Тўнтаришдан кейин, маълум муддат заргарлик қилган. Бу касбни тезда хушламай, мисгарлик, рехтагарликни ўрганган. Тўрт-беш йил қишлоқда яшаб, экин эккан. Асалари боққан. Шаҳарга қайтиб, уруш йиллари бекатда юк ташиган. Чироқ кўтариб юрган. У — уламо бир киши, — оддий ишларни бажариб, оддий яшашни ор деб тушунмаган. Умри сўнггида гузар масжидида имом эди. Умуман, бутун ҳаётида ХУДОЖУЙЛИКни тарк этмаганди.

Отам мен учун тўғрилик, ҳалоллик, поклик тимсоли эди. Уни яхши кўрардим. Шу боисдан, боладек йиғлаб ўтиришига хафа бўлар, ажабланир ва бундан қандайдир саросималанар эдим. Худо кечирсин, гоҳо унинг катта бир гуноҳи бор-у, билмас эканманми, деган хаёлга — шубҳага ҳам борар эдим... Биз оталаримиз ҳолидан воқиф бўлмагандек, бутун Шарқдан беҳабар қолганмиз! Минг йиллар шундай эди, мусулмонлик биринчи галда — ОХИРАТда ҳисоб-китоб борлигини ўйлаш ва Худодан ҚУРҚИШ! Дунёда гуноҳнинг борми-йўқми, осмондан ҳайдалган осий банда эканлигини тани олиш... Мен ҳали билмас эдим, Худодан қўрққан инсон (банда) фақат ўз гуноҳи эмас, атрофидагилар, давр, дунёдаги барча гуноҳлар учун жавоб беришга мажбур (масъул). Жаҳонгирлар вақти-вақти билан тарихда жаҳоннинг катта бир қисмини эгаллашгани омонат гап (ҳеч нарса эмас). Одам яралганидан буён қарийб бутун дунёни, борингки ярмини, чорагини гуноҳ (ёзук) эгаллаб ётибди...

Мен отамга таскин бериш ўрнига, тоқатсизланар эдим:

— Эй дада...

Мана, энди ёшим бир ерга етиб, кечалари баъзан уйқум қочганича, гуноҳ нима, савоб нима, яшашда маъно нима?! — тушунгим келади.

Ўзимча ўйлайманки, ХУДОДАН ҚУРҚИШ, ОХИРАТДА ҲИСОБ бўлмаса, фоний дунёдаги Эзгулик ва Ёвузлик баҳси, гуноҳ лашкарига қарши туришнинг ўзида МАЪНО бўлмас эди. Бизнинг ҳаётимизда Мангулик ва Хотиротга ҳам ўрин қолмас эди.

ЧОРАИ КОР...

ОХИРАТда бўладиган иш (кор)га «бечоралиқ» ҳолатида чора излаш керак.

Алишер «шам сўнаётганини эслатган бир туйғу»дан маҳзун тортган эди.

«Туфулият авониким, етти-саккиз ёшдин йигирма ёшқача чина-са бўлмайким, умр фусулнинг навбаҳори ва ҳаёт гулшанининг шукуфаву гулзоридур...

Шабоб замониким, йигирмадин ўттуз бешгача деса бўлмайким, ҳам бу — фусулнинг ёзидурким, йигитлиғ чашмасорининг ҳаётбахшлигининг оғозидур...

Ва куҳулат айёмиким, ўттуз бешдин қирқ бешга дегунча қиёс қилса бўлмайким, бу — фусулнинг хазонрезидурким, тириклик боғининг баргрезининг нишонидур...

Ва қирқ бешдин олтмиш яқиниғачаким, тайин қилса бўлмайким, бу — фусулнинг қишидурким, кишининг ҳам (эгик) қад била адам (у дунё) йўлига кириб, замон аҳли била хайрбод қилишидур...»

Уша даврда ҳам тўқсон, юз ёшга кирганлар учрайди.

Мисол — Лутфий.

Аммо Навоий «ўйлаган, ўлчовли» тарзда ҳаёт кечирганидек, ўз ўлими пайтини ҳам аниқ сезган ва «хайрбод қилиш» вақтини «олтмиш яқиниғача» деб белгилаган эди.

У ҳақим каби ўз қурби-қудрати қандайлигидан келиб чиққан. Отга қараб, араванинг қаергача боришини айтган.

Ана, Машҳаддан мўлжалланган Ҳижоз қолиб, Марвга, Ҳусайн ҳузурига ҳорғин кетаётган Алишер ҳаётида ўтган гуноҳ ва савобни ажрим қилгиси келмоқда эди.

Шу кунлар ҳар қачонгидек унинг ҳолати ЗИДДИЯТЛИ.

Бир томондан, гурур, ишонч билан:

«...Дунё ИҚБОЛУ КОМИДИН мустафид бўлдум. ОХИРАТ кому иқболидин ҳам НОУМИД БЎЛМАҒАЙ...»

Иккинчи томондан, изтироб билан:

«Илоҳи, иноятингга умедворменким, ГУНОҲИМ беҳаддур. Ва раҳматингга сазоворменким, ХАТОУ САҲВИМ беададдур...»

Илоҳи, ДУНЁ МАЙЛИ ришгасин кўнглимдин уз. Ва нафсоният тийралиғида ҳидоят шамъи била ЎЗУНГ СОРИ йўл кўргуз...

Илоҳи, агар ҲАВАСДИН бош-оёқ яланг ҳар ён югурдим, БОШДИН-ОЁГИМ ЁМОН эрқонин халойиққа билдурдим...

Илоҳи, эмди ҳамким, БАРЧАДИН КЕЧМАК хаёлин қилурмен...»

Бу ЗИДДИЯТ аслида биргина — юксак даражага етиш баробарида «бечоралиқ» (банда эканлик)ни билиш натижаси. Бу ҲОЛАТ яна «ЧОРАИ КОР ишташ» ва «БАРЧАДИН (дунё ишларидан) КЕЧМАК хаёли» билан боғлиқ.

Алишер сўнги йилларда хасталик ёки чарчашдан ҳам кўра кўпроқ ЭРКСИЗЛИҚдан озор чекаётган эди. Унинг энди бот-бот маҳзун тортишига ҳам асосан, сабаб шу. У Ҳаж ниятида йўлга чиққандаёқ Ҳусайн бунга рози бўлмаслигини ҳис этган ва яна, бу ҳаракат (ахир, биринчи марта эмас) худди шундай тугаган эди! Унга Ҳусайн умуман «узоқлашиш»га руҳсат бермасди... Саройга бевосита дохил бўлмаган ҳолда, Алишер барибир, Салтанат соҳиби, амир ва арбоб бўлганидан, ЭРКИН бир қадам кўёлмас ҳам эди.

У, Ҳусайн билан болалиқдан Дўстлик, Яқинлиқдан ташқари, Салтанат билан Эл орасида турган ҳолдагина, КИМГАДИР ёрдами тегиши — Ҳақиқатни айтиши, Адолатга хизмат қилиши мумкин. Бу яна, унинг ЭРКИН (кескин) қадам қўйишига йўл бермаётган эди.

Мамлакатда йилдан-йилга АҲВОЛ ОҒИР. Нотинчлик, ўлпонлар, қашшоқлик, умидсизлик ҳаётни издан чиқариб юборган эди. Бир пайтлар Шохрух Мирзо вафот этгач, рўй берган «бузуғлиқ даври» гўёки қайтиб аёвсиз бостириб келаётган эди. Алишер Ҳусайн Бойқаро дунёдан ўтгач, тахт талашаётган очкўз шаҳзодалар (Ҳусайннинг ўғиллари ва бошқа Темурзодалар) Салтанатни кесим-кесим узиб-юлқиб, Мамлакат парчаланиб, бўлиниб кетишини кўнглида сезмоқда эди. Ҳусайнни имкон қадар кўллаш, асраш истағи ҳам унинг қолган ғанимат ОЗГИНА УМРни ўз ихтиёри ўзида, ЭРКИН ўтказишига монельлик қилмоқда эди.

Буларнинг устига устак, айна шу кунларда Алишер ЭРКСИЗЛИҚдан бўғилаётганини билмай, унинг ҳаётида бўлган-бор ЭРКИНЛИКка қарши зоҳидлар (мутаасиблар)нинг ҳужуми кучайиб кетган эди. Бу «қора қарға»лар Ҳусайндан сал чўчишмаса, Алишерни нақ гирибонидан ту-

тиб, тупроққа қоришга ё тошбўрон қилишга, терисини шилишга тайёр. Булар бутун ҳаёти аламли-абгор эл-улусга манфаат келтирадиган бирон фаолият кўрсатишмагани кам, ҳар қандай ФАОЛ кишига ғашми-хусумат билан қарашади. Шу боисдан, Бу Дунёга (Ҳаётга) муҳаббат изҳор этган, Ерда тириклик боқий бўлишини истаган, бунга кўшиш билдирган Алишер — уларнинг душмани. Унинг ҳар бир қадами, ҳар бир сатрини тафтиш қилишади! Табиийки, Алишер ҳам улар билан тил топишолмайди. Зоҳидларнинг:

**Ҳам ЎЗИ-Ю,
ҳам «МАЪРИФАТИ» —
Жоҳилу мажҳул**

эканлигини рўйи-рост айтади (бир ўринда буларни, ҳатто аблах, деб ёзади). У азобланиб, Худога зорланади:

«Илоҳи, бергувчисан ҳам фисқу фуҷурни, ҳам зуҳд, ҳам вараъни (тақвони). АЛАРнинг ТУҲМАТИН бир неча ожизга боғламоқ не, яъни?!»

Унинг кўнглига бир ғусса чўқди.

Унга таъна (ё туҳмат) қилиш ортиқча. **«Навий ёмон бўлса, сен яхши бўл!»** У бошқалардан кўра кўпроқ ҳаётда нима савоб, нима гуноҳ ўтганини билади. Охират ҳақида ҳам бошқалардан кўра кўпроқ ўйлайди. (Ошиқ Ҳабаш айтмоқчи:

Учрашамиз маҳшар куни. Адолатли кун!)

Шу аснода Алишер падари бузруквори, волидаи муҳтарамасини эс-лади.

Бошдан (болаликдан) ўзи-ўзига сиғмай, нималардандир, нечундир қаноатланмай, телбаланиб, ҳар гапга ўжарлик қилиб, суюкли падари, азиз волидасига озор етказган, гуноҳга йўл қўйган бўлса-чи?! Ахир, у бирон марта уларнинг (айниқса, ёш кетган волидасининг) кўнглини топгани, хизматини бажаргани йўқ. Кейинчалик ота-онани **«тун-кун нур фош этган бири ой, бири қуёш»** деганида ва:

**Бошни фидо қилғил ато бошига,
Жисмни қил садқа ано қошига —**

деб ёзганида, ўзи чинакам меҳр кўргузолмаганидан ўкинч ва армон сезмаганмиди?! Болалик қайсидир даражада шуурсиз ҳолат экан! Ақлни танимагунча, одам қадрни билмас экан!

Ақлни танигандан кейин-чи?!

Алишерга ҳозир, ҳаёт йўлида учраган АЁЛлар (балки, Гули, балки, Номаълум Гўзал)га ўзи бахт бера олмагандек, шу сабабдан, ўзини ҳам бахтсизликдан қутқара олмагандек туюлди. Бундай бўлмаслиги керак эди, деган ўйдан ўртаниб кетди.

Унга укаси Амир Ҳайдарни эслаш ниҳоятда оғир эди.

У наҳотки, бу йигитни Бойқаро қатл эттирганига бефарқ қаради?! Бир четда, даҳлсиз кўйда турди?! Амир Ҳайдар — беъмани ишлар қилган девонаваш бўлсин, акаси ва Султон ҳақида оғзига келган нарсани гапирсин, — барибир, қонини тилаб, ўлимдан асраш мумкин эди. Алишер ахир, умрида қанча ёт кишиларни ўлимдан асрамади! Унинг ўзи ҳам укасидан ўпкаланиб, озорланиб юрганмиди?! Худбинлик қилдимиз?! Журъат етишмадимиз?!

Шу паллада унга ўзи Султон иродасига бўйсуниб, укасига нисбатан хиёнат қилгандек туюлди. Бундай бўлмаслиги керак эди, деб ўйлаб, юрак-бағри эзилди.

Унинг кўзи тинаётгандек бўлди.
(Хўп).

У ҳар ҳолда, ҳеч қачон **«гуноҳи беҳад, хатоу саҳви беадад»** эканлигини унутиб оқланишга урингани, Худодан яширмагани бандадан яширгани йўқ.

«БОШДИН-ОЁФИМ ЁМОН эрконин халойиққа билдурдим».

Аммо бошқалар-чи?! Хатосиз, гуноҳсиз банда борми?!

...офиятим хайли ЁЗУҚ СИПОҲИ!
(осойишталигим мулкин ГУНОҲ ЛАШКАРИ
талон-тароҷ қилмоқда!)

Алишер эслади.

«Бадиуззамон (Бойқаронинг Бека Султон бегимдан туғилган тўнғич ўғли) **Астрободни инисига бермакка рози бўлмади** (Ҳусайн Бойқаро Хадича бегимдан туғилган кичик ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони ҳокимликка қўймоқчи эди). **Дедиким, менинг ўғлим Муҳаммад Мўмин Мирзони хатна қилгонда, Султон Ҳусайн Мирзо** (Бойқаро, Астрободни) **анга бағишлабдур».**

Бойқаронинг баъзан (бировлар гапига кириб) ўз сўзидан, ваъдасидан қайтиш одати бор.

Султоннинг яна бир одати:

Энг яқин кишини ҳам ноҳақ камситиб, озор етказиши мумкин.

«Бир кун... Алишербек сиррий (махфий бир) **сўзларни Мирзога гўшаки қилиб** (қулоғига) **айтди. Дағи** (тағин) **дедиким, бу сўзларни унутинг! Мирзо** (гапни эшитмаганга олиб) **филҳол айтдиким, қайси сўзларни! Алишербек** (бу мазах қилгандек ҳолатдан) **бисёр мутаассир бўлиб, йиғлади** (кўзлари ёшга тўлди)».

У бундай воқеани ҳам эслади.

Бойқаро ўзига итоат қилишдан бош бурган Бадиуззамон устига (нечанчи бора!) аскар тортишга чоғланган эди.

Ота-бола жанги номуносиб, қабоҳатли эканлиги, икки орада икки томонга бўлиниб тушган, бир-бирига қариндош-уруғ, қуда-анда биргина элнинг қони тўкилишини ҳис этган Алишер, Султонни бардошли, шафқатли бўлишга чорлади. Ўғли билан ярашишга кўндирди.

Лекин Балхга шу муносабат билан музокара юритиш учун Алишерни юборган Бойқаро, тезда (бояғи одат!) фикридан қайтди. У бировлар гапига кириб, Балх шаҳри бошлиғи (қутволи) Йслом барлосга, шаҳзода (Бадиуззамон) овга чиқса, шаҳарга қайтиб уни киритмаслик (қўймаслик) тўғрисида махсус (хуфёна) фармон жўнатди.

Алишер айна шаҳзодага отанинг ҳурмати, қадри, қўл кўтаришнинг гуноҳи азим эканлигини, подшоҳ-ота мана, меҳр-илтифот кўрсатаётганида, бунга муносиб иш тутиш кераклигини тушунтириб, Бадиуззамон сулҳ тузишга рози бўлиб турган бир паллада, қўлга тушган хуфёна хат (фармон)ни шаҳзодага хизматчилари келтириб беришди. Бадиуззамон хатни ўқиб, Алишерга ҳам кўрсатиб, истеҳзо билан:

— Ана, бизга падари бузрукворнинг илтифотлари! — деди.

Алишер ўзи саройда камситилганидан юз чандон кўпроқ эзилиб, хижолат чекиб, Балхдан Машҳадга қараб кетди.

Яхши, одил, ақлли Султоннинг ўз фарзанди билан муомаласи шу бўлгач, беклар, амалдорлардан нима кутасиз?!

Эл-улуснинг оёқ остида қолиб кетиши, топталиши Салтанат эгалари учун ҳеч нарса эмас эканми?!

Ёлгон (алдов) гуноҳларнинг онаси эканлигини улар ўйламайдими?!

Эл-улусга қилинаётган зулмнинг поёни борми-йўқлигини улар хаёлига келтирмайдими?!

(Учрашамиз маҳшар куни. Адолатли кун!)

Ўз боши учун эмас, бошқалар учун ҳам! — дунёдаги бутун айбу гуноҳлар учун ҳам ҳар қандай диёнатли инсон жавоб бериши керак.

Қиёмат-қойимда «ожиз банда» сўроққа тутилишини тасаввур қилиб, Алишер чуқур қайғуга чўмди.

ҲОЛАТИМ халқ англамас.
Ё Раб! Сен ўқ раҳм айлағил,
Чун ҒАМЕ БЕРДИНГки,
айтурдин тилим лол...

Ҳикоя шу ерга етганда, узилди.

Анча кун қўлимга қалам ололмадим.

Мўйқаламни-ку, айтмай қўя қолай.
Олдинлар ҳам ёлғизлик жабрини чекканман. Ҳар кимда бўлади.
Лекин бу гал шу қадар зерикдимки!

Бунинг устига, СЕН, Шаҳрия! — ўша-ўша аҳволда, оғир касаллар бўлимида. Истаганча «дору-дармон топган»у «яхши қараган»дан натижа чиқмаяпти.

Ҳозирги кунда иш кўп. Ташвиш кўп. Биров ўзидан ортмайди.

Синфдошлар билан яқин орада хабарлашолмадим.

Улар ҳам бизни унутишгандек эди.

Кутилмаганда Сухроб қўнғироқ қилди:

— Бу ой менинг навбатим. Эсингдадир?! Шанба куни келасизлар...

— Биз боролмаймиз, Сухроб.

— Нега?

— Шаҳриянинг тоби йўқ. Касалхонада.

— Эй... Қачон? Нима бўлди?

— Инсулт, дейдими. Бирдан шунақа... Ўн кундан ошди.

— Эртага соат неччида борасан? Қайси касалхона?

— Кечки бешлар. Марказий...

Эртаси куни касалхонага борсам, —

Сухроб ва Назми, Ҳайит ва Тозагул

эшиқда туришибди.

Сен ётган бўлимга (Шаҳрия!) касал кўргани келганларни қўймайди.
Фақат энг яқин кишига баъзан беш-ўн дақиқа рухсат берилади.

Катта-кичикка отанг яхши, онанг яхши, деб амаллаб Назми билан Тозагул остона ҳатлашди. Ичкаридан улар кўзлари ёшланиб чиқишди. Бу ҳолдан Сухроб билан Ҳайитнинг ҳам кўнгли бузилди.

Шу оқшом дўстларимдан миннатдор бўлиш баробарида, ярамга туз сепилди. Улар гўёки менга кўзгу тутиб, бор аҳволни намойиш қилишган эди. Касалхонага синфдошлар «бостириб» келишмагани дурустми-ди, деган хаёлга бордим.

Уйга қайтганимдан кейин, буткул саросималандим.

То ҳозир ўйламаган даҳшатли бир савол хаёлимда чақнади:

Ким олдин?! (Менми, Шаҳрия?)

Бизда бирон оила йўқки, ёш ўтганида эр-хотин бу тўғрида ўйламаса! Халқнинг одати, эр хотинига, хотин эрига узоқроқ умр тилайди. Ўзи «кегиш»га шайланади.

Уйда, даҳлиздаги бўйра устида ўтириб, ўзимни унутганча, Худога ёлвордим. Раҳмли ва Меҳрибон Тангрим! Яратган Эгам! Шаҳрияга тезроқ шифо бер! Ундан мени айирма! Усиз мен учун ҳаёт йўқ! Керак бўлса, менинг жонимни ол! Эр олдин кетса, аёл унинг чироғини ёқиб ўтиради. Лекин олдин Аёл кетса, чироқ ўчади... Мени бу дунёда Шаҳриясиз, ёлғиз қолдирма, Худойим!

(Эй Навоий, учди булбуллар хазонда боғдин, Мен қанотсиз қуш...

Яна:

Қайда киши сонига — ёлғуз киши?!

Ёлғизликка Алишер бир умр қандай чидади экан?!

Эл-улусга хизмат қилиш учун ОНГЛИ РАВИШДА ЁЛҒИЗЛИКни ихтиёр этган бу инсон — ЗИДДИЯТли ҳолат! — ҳам мулойим, ҳам метин эди).

Шу кеча Худо ноламни эшитдими, орадан уч-тўрт кун ўтгач, хайрият! — Сен ўнглана бошлагандек бўлдинг.

Қуриётган дарахт қайтиб кўқарганидек, сўлгин жисмингга жон кира бошлади.

Суюнишга ҳали эрта. Шунга қарамай, менинг ҳам кўнглим бир оз ёришган эди.

Аммо энди ўша, синфдошлар касалхонага борган кундан эътиборан хаёлимда Даҳшатли Савол чўкиб қолаверди:

**Ким олдин?!
(Менми, Шаҳрия?!)**

Бекордан Худо безор.

Кейин.

Одам ҳамма нарсадан чарчайди. Бекорчиликдан ҳам!

Ўзимни эплаб, ишни давом эттиришга шахтландим.

* * *

Алишер мулозимлари билан йўл устидаги работларда гоҳо тўхтаб-тўхтаб, ҳордиқ чиқариб, бир қишлоқлару боғлар, бир даштни оралаб илдам бормоқда эди.

Йўлда унинг маҳзунлиги тарқалди.

Офтоб нурлари остида жимирлаган кенгликларга ўйчан тикилиб, аста-секин кайфияти кўтарила бошлади.

Табииyki, Ҳаж сафари яна буюрмаганидан хафа эди. «Шам сўнаётганини эслатган бир туйғу»дан ҳам кўнглида хижиллик бор. Аммо ҳар қандай шароитда банданинг топгани — овуниш. У энг аввал, ўз-ўзига таскин берди:

**...ҳеч иш
хорижи тақдир эмас!**

Тақдири Азалга суюниш мусулмонлик шарти эканлигини ўйлаб, осойишталангандек бўлди.

Шу билан бирга, хаёлга чўмди.

Тақдирпараст ҳолатда ҳамма нарсани Худодан деб билиш, барча хато-лару гуноҳларни тақдирга тўнкаш ҳам инсофга кирмайди.

Инсонга Худо идрок берган. Эрк берган.

Инсон босган ҳар қадами учун бу дунё-у дунёда жавоб беради.

Демак, овуниш баробарида, банда доим йўл излаши, чора излаши керак.

**Эй Навоий, бу ғариб
ишларга таклиф айладиңг!**

Алишер умр бўйи одамларни ғариб (ғаройиб, эзгу) ишларга таклиф этиб келди. Бундан сўнг ҳам шунга ҳаракат қилади.

Ана, у жисми ва руҳида ҳар қалай енгиллик сезиб, от устида қаддини ростлади.

Узоқ бир нуқталарга қараб, бехосдан ёш йигитлардек кўзлари чақнади.

Чексизлик қаърида ГУЛГУН ҚАБО (ёки аниқроқ «**мовий кўнглак уза гулранг қабо...**») кийган БИР НОЗАНИН қиёфаси унинг кўз ўнгида жонланди.

Хайрият, дунёда МУҲАББАТ бор!

Хайрият, дунёда НАЗМ бор! —

Шулар ғуссадан сени қутқаради.

Алишер шу аснода яна ўтган ҳаётини эслади.

Ёшликдаги ИЛК МУҲАББАТ (Гули)дан кейин шундай бир давр келган эдики, у ПАРИШОНЛАНИБ, сару-сомонини йўқотганди. Қандай яшаши, нима қилишини билмасди.

«(Илоҳи!) Агар ҚАЙСИ ШАМЪИ ГУЛРУХ ишқи ўтинким, кўнглум-га солдинг...»

Ўшанда бу аҳволдан Алишер ҳатто норозиланган ҳам эди:

**Ҳар зулф хамига қилма вобаста мени,
Ҳар кўз ҳавасидин этмағил хаста мени,
Ҳар қош тамайга солма пайваста мени, —
Ё, Раб! БОРИСИДИН АЙЛА ВОРАСТА мени.**

Сўнг «борисидин вораста (халос)» бўлди.
Бироқ унга бошқа, умр охиригача борадиган КАТТА БИР МУҲАББАТ келди.

Энди унинг асарларида бутун фикр бир нуқтага йиғилган эди. ЁР (ИШК) дарди!

ҚИЕФА аниқ. Манзаралар ТАСВИРИ аниқ.
(Ишонмайсиз, газаллардаги баъзи сатрлар НАСРда ёзгандек таассурот уйғотади).

Алишер севган кунидан то ҳозир, СЕВГИЛИСИ исмининг ўзидан қаттиқ ҳаяжонланар эди.

(Ана, йўлда қаддини бир тиклагач, чайқалиб кетди).

Куларлар эл менга беихтиёрким, ҳар дам ЭШИТСАМ ОТИНИ, беихтиёр йиғлармен.

Аммо у Ёри исмини шарқона одоб юзасидан («аёлни бозорга солмаслик керак») ва шубҳасиз, қизганиб, бирон ерда белгиламаган эди:

ОТИ ОНИНГ ҳар киши оғзида мазкур ўлмасун!

(Яъни, ҳар ким унинг исмини зикр қилавермасин!)

У яна таъкидлайди:

... қоғаз (қоғоз) уза НОМИНГНИ ёзмай!

Исм НОМАЪЛУМ БИР ГЎЗАЛ шаклида келади, холос.

(Кўп ўқувчилар шунинг учун БУ СЕВГИга эътибор беришмаган.)
(Севиқли ГЎЗАЛни баъзилар таъбирича Сарой Бекаларига «боғлаш»дан аҳмоқ гап йўқ. Босган қадами ҳаммага «кўриниб» турган Алишер «четда» бировни севмаса, БУ СЕВГИ сир бўлиб қолмас ҳам эди.)

Алишер Ёрни яширган ҳолда, МУҲАББАТни яширмайди.

Балки, яширолмайди.

Аслида, бўлган воқеа эса бундай.

Илк бора севган пайти, у — имконли оқсуяк, зодагон оиладан, ёри — ҳимоясиз фуқаро қаторида эди. Мана, кейинги севишида аксинча, севгилиси — катта имконга эга, у — фуқаро аҳволига тушган эди (қизнинг ота-онасими, қариндошларими Алишерни унга муносиб кўрмайдилар! Бу талқин бир ривоятда ҳам келтирилган). Қандай бўлмасин, иккала ҳолатда ҳам Алишер Салтанат зулмини ҳис этади. Қачондир мавқе эгаллаган Буюк Боболари сингари ҳаёти ҳукмдорлик ва фақирлик орасида — икки ўртада эканлиги Алишерга панъ беради. (Қизиқ ҳолат. У — оила қурмаган, сўққабош киши. Бунга ЗИД, юрган йўлида МУҲАББАТ ҳақида сўзлайди. Ёзади. МУҲАББАТни улуғлайди! Лекин бу ЗИДДИЯТ ўз даврида ҳам, сўнг ҳам бировни ажаблантирмайди. Одамлар унинг СЕВГАНИГга ишонишганки, бунга ТАБИИЙ ҲОЛ, деб қаралган).

Алишер йўлда кетаётиб, шу палла НОМАЪЛУМ ГЎЗАЛ қиёфасини кўзи олдидан «қочириб» қўймасликка уринмоқда эди. Бу — шунчаки телба тасаввур (савдо)дан узоқ. Бошдан ўтган ҳаётий ҳолатни (у бор гапни ёзади!) эшлаш эди:

**Сунбул усти-дин насим эсгач,
НИГОРИМ туррасин
Ёд қилдимким, думоғ ошуфтадур.
САВДО эмас.**

Кейин, яна:

**Гулни сарв узра хаёл этдим
кўнгул бўстонида,
Рост айтай —
САРВИ ГУЛРҲИМ киби зебо эмас.**

Алишернинг кўзи олдида энди бутун муносабат тикланди.

(Буни олдин ҳам бир дафтарда белгилаган эдим).
Улар маълум муддат кўришиб турганлар, албатта:

Ёр келгач: **Кўзум учадур, магарки ЁРИМ келадур!**
Суҳбат пайти: **Кўз икки юзунгдин олмасам суҳбат аро!**
Оразинг моҳият-у, оғзинг сўзун шарҳ айларам!

Ва ошиқ-маъшукқа хос оддий ҳол:

**Тилармен ислаб-ислаб ғабабингни,
Ғаҳ ўпсам оразингни. Ғаҳ лабингни!**

ЁР билан учрашув ўтгач, гоҳ шод, гоҳ ғамгин кўйда:

**Кеча УЛ ОЙ бирла эрдим,
ваҳ, бу тушдир ё хаёл?!**

(«Кеча» — «оқшом» маъносида.)
Яна:

**Сен борғали ортмиш кўнгул зорлиғи,
Оҳ ўқларидин ҳар нафас афгорлиғи.
Билман, УНУТИЛҒОНМУ экандур менга ҲАЖР,
Ё кўпрак эрур БУ ҚАТЛА душворлиғи!**

(Борғали — «кетгач» маъносида.)

ҲАЖРни Алишер аввалдан тақдир деб билган бўлса керакки:

**Чиқди ЁРИМ кеча йўл азмин қилиб. Ул
бағритош,
Бас, ажойбдур, ҚОРОНҒУ КЕЧА чиқмоқли
қуёш.
Ғар қуёшга эл назар қилса, кўзига ёш тўлар,
УЛ ҚУЁШ борғач назардин, кўзларимга
тўлди ёш...**

**Фурқатингдин йиғлабон, ҲАҚДИН висолинг
истарам,
Ғаҳ сочармен бошга туфроқ. Ғаҳ қўярмен
ерга бош...**

Қисқаси:

...қон йиғлар АҲВОЛИМга ТОШ!

Кўришмаган кунларда улар бири-бирига мактуб (нома) йўллаб ту-
ришган:

**Номангки, тириклигимдин УЛдир матлуб...
Номангки, эрур боиси иқболу тараб...
Номангки, менга муждаи жоне эрди...**

**Номанг менга руҳдин нишон бўлди яна,
Осойиши жони-нотавон бўлди яна...
ҲАР ҲАРФИ ОНИНГ танимда жон бўлди яна!**

Худди шу даврдаги умумий манзара:

**Мен-менму ВИСОЛ УМИДИДИН шод ўлгон,
Бир-бир ғаму андуҳдин озод ўлгон.
ОЗ-ОЗГИНА бергон сойи ГУЛ АТРИ насим,
Булбулдек ишим нолау фарёд ўлгон!**

Ва бора-бора, ишончсизгина бир орзу:

**Хушдур бўлсоқ ИККОВЛО ҳамдам, СЕНУ МЕН,
Бир-бирга десак, етишса, не гам, СЕНУ МЕН!**

Йўқ! Аввалданоқ муносабатда кутилган АЙРИЛИҚ (ҲАЖР) рўй берди. Алишернинг юрагида баёнсиз армон қолди:

**ҲИЖРОН СИТАМИ ёмон эмиш. Билмас эдим.
Ҳар лаҳза ВИСОЛ ШУКРИНИ қилмас эдим.
ГАР БИЛСА ЭДИМКИ, айрилиқ МУНЧА эмиш,
Биллоҳки, даме ЁРДИН АЙРИЛМАС эдим...**

**Оллимда ТАБИБИ чорасозим йўқдур,
Ёнимда РАФИҚИ дилнавозим йўқдур.
Теграмда АНИСИ жонгудозим йўқдур,
Бошимда ШАҲИ банда-навозим йўқдур...**

**ГУРБАТГА тушиб, заифу бемор ўлдум,
ДАРДУ ГАМУ МЕҲНАТ илкида зор ўлдум.
Сар-тосар ажал тошидин АБГОР ўлдум,
СЕНСИЗ не балоларга гирифтор ўлдум...**

Алишер ҳаётида жуда офир кечган Бу Айрилиқдан «қолгани»:

**БУРУНГИ меҳру вафо,
СҮНГГИ жавру зулмингни
Бирин-бирин соғиниб...**

Ва яна:

**Ўзумни ҳар нимага КУНДУЗ АЙЛАРАМ МАШҒУЛ,
Ғариб ҳолима ЧУН БҮЛДҲ ШОМ, йиғлармен.**

Бундан ҳам аниқроқ қилиб айтганда:

**Жону кўнглум, ҳар бири
йиғларлар УЗ АҲВОЛИГА!**

Орадан анча йил ўтгандан сўнг ҳам, ўртаниб:

**Ҳар дам ОНСИЗ юз ўлум эрди
Навий жониға...**

Ўшанда «тариқи ЁРлиғ»ни билмай, кетган НОМАЪЛУМ ГҮЗАЛ айбдор эмас, Алишер ҳам айбдор эмас, атрофдаги одамлар, шарт-шароитнинг ўзи уларнинг бахтли бўлишига имкон бермаган эди. Алишер энди бўлган воқеани фақат ўқинч билан эслайди:

**ҚАРО қилди, нечукким, рўзгорим,
ОНИНГ ҳам рўзгори ҚОРА бўлмиш.**

Лекин у бағрикенг, олижаноб инсон. Севгилисини ҳамон авайлаб, маломатдан, ҳаётда учрайдиган озорлардан асрагиси келади:

**Ёр улдулки, ҳар неким ўзиға истамас, —
Ёриға ҳам истамагай...**

Вақти-вақти билан кузатиш мумкин.

Қурт-қумурсқадек судралиб яшаш («булар боиси борча нафсоният»)дан бўлак нарсани билмайдиган, ҳаёт кўриб турганингдан яхшироқ, гўзалроқ бўлсин учун бирон иш қилмайдиган («анда эмас дохил инсоният») кимсалар ДУНЁДА ўзларига ўхшамаган, уларнинг тубанлик ботқоғига айланган яшаш тарзини ҳеч қачон тан олмаган юксак бир ШАХС-лар ҳам борлигини тушунмайдилар. Бундай бўлиши мумкинлигини, ҳатто ўйламайдилар. Улар «ҳар ён қанотлар соз» этмоқ нима, ПАРВОЗ

нима?! — ақларига сифдиrolмайдилар. Балки, шу сабабдан, кўпинча тасқара ҳолда майдонга чиқиб, инсоният кўрки, ҳаётнинг гули биз, деб жар соладилар. Ҳолбуки:

**Ўзгача бўлмоғ-у,
Ўзгача ўзни кўрсатмак!**

Ўзни ўзгача кўрсатиш — осон.

Ўзгача бўлиш — осон эмас.

Алишер умр бўйи одамлар орасида «ўзгача бўлиб» яшади.

Бу — тақдир белгиси, туғма тарбиями ёки аввалдан ўзи шундай шакл-ландими?! — ҳар ҳолда, у ёшлиқдан ҳамма нарсани Адолат ва Ҳақиқат мезонида ўлчашга ўрганди. Бир оғиз ёлғон ишлатмади. Хусайн у тўғрида бекордан: «**Ҳақ сўз адосида далер (ўктам)**» демаган эди. ИШҚ бо-бида унинг барча айтганлари, ёзганлари ҳам рост! Ахир, бунга фаҳми етмаганларга қатъий деган эди:

Киши ЎЗУН ЯСАФОН бирла бўлурму ОШИҚ?!

Тўғрилиқ, ростгўйлик бирон пайт уни тарк этгани йўқ.

Фақирлар, ночорлар давраси (баъзан тарбиясизлик, жаҳолат, баъзан имконсизлик туфайли) қанчалиқ кўп жиноят, бузғунчилик «туғдирмасин», Алишер умрида беихтиёр кириб қолган оқсуяклар, зодагонлар давраси минг чандон қутуришга юз тутган, гуноҳга ботган эди. Бу даврада аксар мармар ҳовузлар шарбат, шаробга тўлдирилиб, шомдан то саҳар базм уюштирилар, базмда эркак-хотин ара-лашиб ҳам кетар эди.

**Ул дамки, қуёш ботдию сарварди шафақ,
Базмингга шафақгун май ила бер равнақ.
Не ҲАҚни унут, не МАЙни қўйғил мутлақ!**

Бу давра «фалсафа»си шундай эди.

Шоҳ кимнидир аччиқ устида ўлимга буюрган (Мўмин Мирзо бир мисол) ёки бировни биров чавақлаб ташлаган пайтлар ҳам учрарди.

Алишер шу базмларда қатнашишга мажбур эди.

У тоби йўқлигини баҳона қилиб, уйда беркиниб ётган кунларда ҳам гоҳида уни қўймай олиб келишарди.

«Йлоҳи, агар ИШҚ суубатидин БАЗМ туздум ва МАЙ сели офати-дин ТАҚВО ва ЗУҲДим уйин буздим...»

Алишернинг ўзи ҳам бу даврадан «узилиш»га мойил эмасди. Бир пайт унинг Мавкеи пасайиб, йўқола бошлаганида, Мажириддин Му-ҳаммад, Низом ул-Мулк қабилар Салтанатда ишончли кишига айла-нишган, натижада у Икки Ўртадаги ўрнидан мосуво бўлиб, ҳаётида бўлган-бор маънодан ажралгандек ҳолга тушган эди.

Бу даврада амалдорлар, беклар ўз манфаатларини кўзлаб, шоҳга мам-лакатдаги аҳволни амалда бўлганидан кўра бўяб-бежаб, бошқача қилиб кўрсатишга, халқни нуқул эгилган-таъзимкор ҳолда намойиш этишга уринишар эди. Шоҳга йўқ сифатларни тақаб, дабдабали тарзда улуғлаш ҳам кундан-кун одат тусига кирган эди. (Улуғ Амир Темур ўз даврида бунга кўп изн бермасди.)

Нима қилганда ҳам, Алишер бу даврада ўзини бир оз ёт сезар, қис-нар, ЁЗУҚ СИПОҲИ ҳамласидан гоҳ лол қолиб, гоҳ дарғазаб бўлар эди.

У неча марта қони-жонидаги заиф майлни синдириб саройдан (дав-радан) этак силкиб буткул кетишга чоғланган, лекин ҳар гал имкон тополмай қолган эди. У қачон бир вазифани рад этиб чекина бошласа, Бойқаро унга катгароқ ёки кичикроқ иккинчи вазифани таклиф қилар, янги тўн, муборакбод билан САРОЙГА ДОХИЛЛИКни бўйнига қўяр эди. Алишер ҳозир АМАЛдан бўш (эркин) бўлса ҳамки, саройдан, Сал-танатдаги ташвишлардан қутулолмаган эди! Мана, энди унинг сўнгги марта кетишга бел боғлаши эди.

У саройдан (даврадан) буткул кетиб (УЗЛАТга чекиниб) бутун мам-лакатдан, ҳаётдан юз буришни ўйламаган эди, албатта. Фақат, кўпчи-

лиқдан четда, ХИЛВАТда қолишни (қандайдир ички эҳтиёж билан) орзу қилаётган эди.

Кўп нарсалар ҳақида ёлғиз фикр юритмоқчи эди.

**Ёр ила бир хилват истарменки, ағёр ўлмағай,
Балки, ул хилватнинг атрофида дайёр ўлмағай.**

**Элдин андоқ ёшурун, истармен ул хилватниким,
Кўнглум ондин воқиф-у, жоним хабардор ўлмағай.**

**Кўзга кўнглум дардидин йиғларга имкон қолмағай,
Тилга дардим шарҳини айларга гуфтор ўлмағай.**

**Ёр буди ичра нобуд ўлғаменким, ўртада
Ўзгалиқдан демаким, ўзлукдин осор ўлмағай.**

**Буки, дерлар, бордурур девор кейнида қулоқ,
УЛ ФАЗО ДАВРИда кўз еткунча девор ўлмағай.**

**Махфий асроримга бўлғай Ёр лафзидин адо,
Ёрдин айру ва лекин, соҳиб асрор ўлмағай.**

**Эй Навоий, қилма ҳар ёр олдида сиррингни фош,
Бормудир имкониким, УЛ ЁРга ёр ўлмағай.**

(Алишернинг баъзи бир ғазаллари Ердаги Ёрға бағишланганми, Кўкдаги ЁР — ОЛЛОҲга бағишланганми?! — ажаратиш қийин. Уриниш бефойда. Натижа чиқмайди. Бу ғазал ҳам...

УЛ ФАЗО ДАВРИ — Бутун Рух, Бутун Вужуднинг Ердан Кўтарилиши, Юксалиши — ҲАҚқа етмоқ, демак.

«Хилватда, Ёр буди ичра нобудликда, ўзгалиқни кўйиб, ўзлукдан» кечиш, шу тарзда «соҳиб асрор» бўлиш ҳам — ИЛОҲИЁТга хос туюлади. Аммо «УЛ ЁР»ни «ҳар ёр»га қиёслаш, бевафолик борасидаги шаъма «ЁРга ёр» — ДУНЁВИЙ ҳолат. Иккиси бирлашиб кетган.

Шундай тариқат бор:

киши Ердаги ЁР — инсонни сева олса, ОЛЛОҲни сева олади.

Фақат бу эмас, КАТТА МУҲАББАТГА ЛОЙИҚ ЗОТ АСЛИДА ОЛЛОҲ, деб тушунади.

Алишернинг ҳам Ердан нигоҳи Кўкка кўчган.

У — туғилган, қулоғига азон айтилган пайтдан муслим.

Лекин ОЛЛОҲни қалбда таниш, ОЛЛОҲга ИШҚ бошқа. Эҳтимол, шу боисдан, у ёзган:

**Таън қилмангким, Навоий БЕКАСУ БЕЁР эмиш,
Ким, анга ОЛАМДА ошиқлик иш ўлмиш, ишқ эш.**

ОШИҚЛИК — иш.

ИШҚ — эш.

Шунга кўра, унинг кўп ғазаларида ИШҚ ҳақидаги деярли ҳар бир ИҚРОР — Ер билан Кўк орасида!)

Ҳозирча эса Алишер отда кетаётиб, бошини кўксига солинтирган эди.

Мулозимлари қуршовида у Сараҳс қасабаси чегарасига етганида, голиб байроқ (Бойқаро ва аскарлари) Марв этагидан кўчиб, шу ёққа келаётгани маълум бўлди.

(Тарихда: «Ҳокон ўрдуси Марв яқинидан кўчиб, бошқа томонга йўл олган эди» деб ҳам ёзишади.)

Алишер Бойқаро билан Сараҳсда, Бозоргон деган жойда учрашгани тахмин қилинади. Бироқ улар бу ердами, Марвдами кўришишган?! — аниқ эмас.

Ўшанда бўлган жанг ва сулҳда Алишернинг иштироки ҳам — ноаниқ.

(Султон Алишерни Ҳаждан қолдириб, бекорга овра қилган бўлиши ҳам мумкин.)

Шу кунлардаги воқеани икки тарихчи икки хилда келтиради.

Мирхонд (Муҳаммад ибн Ховандшоҳ) ёзади:

«Муҳаммад Мўмин (Мирзо) шахид этилганлиги ҳақидаги хабар теварак-атрофга тарқалгандан кейин... Хуросоннинг ҳар ерида ҳукумат қуриб ўлтирган шахзодаларнинг ҳар бири Ҳадича ово бегимнинг макру ҳийлаларидан чўчиб, Бадиуззамон Мирзога тақлид қилиб, отасига тескаричилик йўлини тутдилар. Жумладан, Марв ҳокими Абулмуҳсин Мирзо Абивард вилояти ҳокими, шавкатли биродари Муҳаммад Муҳсин Мирзо билан алоқа бовлаб, аҳду паймон ила иттифоқ тузиб, бузруквор оталарига қарши курашмоққа жазм этдилар.

...Ҳоқони Мансур (Бойқаро) шахзодаларнинг таъзирини бериш мақсадида Марв томон юришга қарор бериб, Хуросон қўшинини тўплади... Сарахс йўли орқали Марвга қараб жўнади.

...Абулмуҳсин Мирзо осмон мартабали кавкаб (отаси)нинг келаётганидан хабар топгач, Марв қалъасининг бурж ва деворларини мустаҳкамлаб, мудофаа ишлари билан машғул бўлди.

Маълум масофа (шоҳ лашкари томонидан) босиб ўтилгач, ҳашамат анжомли байроқнинг моҳнаси Марв қалъасининг ташқарисига соя солди ва ғалаба асарли қўшин қамал жангларига киришди.

Абулмуҳсин Мирзонинг лашкари қалқонлари билан юзини тўсиб, шаҳарни ҳимоя ва мудофаа қилиш ҳаракатига тушдилар. Ҳар икки томондан ўқлар изиллаб учиб, ташқари ва ичкарида жангга кирган аскарларнинг қамон ўқларидан баданлари тешилиб, қора қонлар оқди. Гоҳ-гоҳ тўсатдан отилган тошдан қалъа буржлари ёрилиб-тўкилиб, гумбурулаган овоз қулоқни қоматга келтирарди: аҳён-аҳёнда ёқилги солинган махсус идиш ирғитилиб зафар асарли аскаргоҳга келиб тушар, ўт кетар ва довюрак йигитларни тириклай ёндириб юборарди.

Уч-тўрт ой шу тарзда кечди. Сўнгра...

Зафар шоҳиди мурод кўзгусида кўринмагани (натижа чиқмагани) учун Ҳоқони Мансур (нусратли шоҳ) сулҳга майл қилди. Абулмуҳсин Мирзо ҳам қалъадошликнинг (қамалнинг) чўзилиб кетганидан ғам чекиб, отаси қошига чопар юборди ва Амир Алишерни талаб қилдиким, то УЛ ЖАНОБНИНГ ВОСИТАЧИЛИГИ билан сулҳ иши воқеъ бўлсин. Соф кўнгилли Амир (Алишер), иродаси кучли Ҳоқони Мансур (Бойқаро)нинг амри билан, шахзоданинг ҳузурига борди. Шаҳзода унга агар Ҳоқони Мансур гуноҳимдан ўтиб, Ҳиротга қайтсалар, мен пешкаш билан хилофотмасир тахт поясига борурман, деб айтди. Амир Алишер бу сўзини эшитиб, яна олампааноҳ даргоҳига келиб Абулмуҳсин Мирзонинг сўзларини арз қилди. Ҳоқони Мансур шахзоданинг тилагини қабул қилиб, Сарахс тарафга равона бўлди ва Бозоргон манзилига келиб тушди».

Мирхонднинг невараси ва шогирди Хондамир (Ғиёсиддин ибн Ҳумоуддин)нинг ҳикояси бундан бир оз фарқ қилади:

«Марв шаҳрининг қамали уч-тўрт ойга чўзилиб кетганидан, ғалаба сурати эса мурод ойнасида жилва қилмаганидан кейин, Ҳоқон ҳазратлари ярашишга мойил бўлдилар. Абулмуҳсин Мирзо ҳам қалъани мудофаа қилиш жонига теккач, бузруквор отаси ҳузурига элчи юборди ва сулҳ тузиш учун Амир Низомуддин Дарвеш Алининг юборилишини сўради. Амирлик мансабидаги жаноб Дарвеш Али фармойишга биноан шаҳарга кирди. Шаҳзода унга агар Ҳоқони Мансур гуноҳимдан ўтсалар ва дорулсалтана (пойтахт) Ҳиротга қайтсалар, мен пешкаш тайёрлаб халифалик тахти поясига бораман, деди. Амир Дарвеш Али олампааноҳнинг даргоҳига қайтиб, Абулмуҳсин Мирзонинг сўзларини арз қилди. Шаҳзоданинг илтимоси қабул мартабасини топиб, Ҳумоюн кавкаб (Бойқаро) Сарахсга қараб жўнади».

Бу тарихчиларнинг аждодлари бухоролик.

Мирхонднинг отаси Саййид Бурҳонуддин Ховандшоҳ ёшлигида етим қолиб, Бухородан Балхга келган эди. Бу ерда у таълим олиб, кейинчалик

турли илмларда донишманд бўлиб танилган, ҳаёти асосан икки шаҳар — Балх ва Ҳиротда кечган эди.

Мирхонд Ҳиротда туғилган, аммо аждодларини эслабми, ўзини бу-хоролик, дер эди. У Алишердан саккиз-ўн ёшлар чамаси катта. Шунга қарамай, Улуғ Амирнинг этагини тутган, умрини унинг ҳомийлигида ўтказган эди.

Хондамир Алишердан ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамаси кичик бўлса-да, у ҳам замондош, ҳатто Улуғ Амирнинг тарбиясида вояга етган. Унинг кутубхонасида хизмат қилиб, топшириғи билан тарихдан қатор асарлар ёзган эди. Хондамир бобоси тугатолмаган ёзувларни тартибга келтирган, охирига етказган.

Бу гапларни эслашдан мурод, Алишерни яқиндан билган икки буюк муаррих нега сулҳ воқеасини ҳар хил ёзишгани кишини ажаблантиради. Мирхонд Алишернинг хизматини «оширгиси» келиб адашгану Хондамир воқеага аниқлик киритганми?! Ёки Хондамир Алишер қолиб, укаси Дарвеш Али номини бирон мулоҳаза юзасидан қўшиб юборганми?! Бизга қоронғи. Муҳими, Улуғ Амир умри давомида Бойқаро билан ўз фарзандларию турли шаҳзодалар орасидаги низолар, жанглар тўхтаб, сулҳ тузилишида кўп хизмат кўрсатган. Норозилик исёнлари (укаси Дарвеш Алининг гоҳ кўтарган исёнлари ҳам) босилишига, дуч келган муаммо тинч йўл билан ҳал бўлишига у шахсан аралашган.

Қисқаси, Машҳаддан Марв томон юрган Алишер Сарахсда, Бозоргонда Ҳусайн билан учрашгани ҳақиқатга яқин.

Бу учрашувда улар Ҳаж тўғрисида қайтиб оғиз очишмайди.

Алишер ўз ниятидан қайтмаган бўлса-да, бошқа бир таклифни ўртага қўяди:

«Ул остоннинг (сарой) қулларининг (эгаларининг) бу қул (камина) билан ёрлик нишони улдурким, Султон Соҳибқирон (Бойқаро) иноятидин Бир Ёрлик нишони битилгай ва бандани султоний иморатнинг байт ул-мағфирасида (шоҳлик ихтиёридаги бир зиёратгоҳда) сойир жорубкашларидан (фаррошларидан) бирининг ўрнига мансубу сарафроз этилғайким, бу уфтодалиғ айёмида (суп сўнгида) боре ул остонада йиқилғаймен. Қувватим бўлғонда, супургу олиб, илким (қўлим) била ва қувватим бўлмоғонда, супургу ўрнига кирпигим (кипригим) била ул остонани супураб баҳонаси била, кўзумни ул мунаввар (ёруғ) равза тупроғидин ёрутғаймен. Ва ул остонани бу супургу била ариғу (озодаю), бу уйни ул сурма била ёруғ тутғаймен. Ва бу хидмат (хизмат)ни дунёу охиратим шарафи билғаймен».

Воқеа четдан бундай баён этилади:

«Аммо Амир Алишер подшоҳнинг (Бойқаронинг) қўлларини ўпиш била сарафроз-у, унинг кўп меҳру эҳсонига сазовор бўлгандан сўнг, икки-уч кун ўтгач ва Ҳожа Абдулла Ансорийнинг мозори жорубкашлиги (фаррошлиги) мансабига Ёрлик олгач, Ҳиротга қайтишга изн сўради. Ҳоқони Мансур дедики, то сиз менинг мамлакатимда бор экансиз, нимаки талаб қилиб-сўрасангиз, ҳеч шубҳасиз, қабул шарафига мушарраф бўлғайдир (Ҳажга боришдан қолдирганини оқламоқчи)! Кейин, ул жаноб (Алишер)нинг қоматини олиймақом чопонлар ила ораста қилиб, жўнашга розилик берди». (Сухбат ҳолати бир китобда бундай келган: «Ҳоқони Мансур, ҳоло сиз менинг мамлакатимда турар экансиз (бир ёққа кетмаган экансиз), ҳар қандай илтимосингиз бажо келтирилади, деди». ...Яқун ҳам бошқача, аниқроқ: «... Амир (Алишер)нинг қобил қоматини тугмалари олтин, авраси зардор қора қундузий пўстин, мазкур мансабга (унинг даражасига) муносиб яна қимматбаҳо тўнлар билан беади ва пойтахт Ҳиротга қайтишга ижозат берди».)

Шундай қилиб, Алишер Ҳажга бормай, Ҳиротга қайтди.

У Ҳиротга рўза (рамазон) ҳайити арафасида келди.

Рамазон — қутлуғ ой.

Инсон қаноатга ўрганадиган, жисми ва руҳи покланадиган ой.

Рамазон — Алишер дунёда кўз очган ой.

Рамазонда бир пайт Ҳусайн Бойқаро шоҳлик тахтини эгаллаган, Алишер ўзини бахтиёр сезиб, Самарқанддан Ҳиротга йўл олган эди. (Ўшанда Алишер Ҳусайнни яхши кўрар, унга қаттиқ ишонар — муносабати бир хилда, тиниқ эди. Икки хил, гоҳ рози, гоҳ норози муносабат кейинчалик пайдо бўлди.)

Рамазон — орзу-умидлар оyi.

Ҳайит кунлари Алишер Гозургоҳнинг файзли зиёратгоҳи (Ансорий мазори)да саййидлар, шайхлар, олим-фозиллар, беклар, зодагонлар, ҳунармандлар, қаландарлар ва гадолар, майиб-мажруҳлар — бутун Ҳирот аҳлини тўлаб, дош-қозонларда ош берди. Ўзининг «дарवेशлиғ ва гўшанишинлиғ» қилмоқчи эканлигини билдириб, элдан фотиҳа олди. Зиёратгоҳнинг арбоблари ва ходимларини инъом ва эҳсонлар билан сийлади.

(У Ҳаж ниятини унутмаган эди. Кейин ҳам бу ҳақда бир-икки сўз очди. Шахтланган пайти ҳам бўлди. Лекин, шоҳнинг иродаси билан албатта, юрт улуғлари, уламо-фузало унинг ҳузурида тўпланиб, ундан ҳамон ШОШМАСЛИКни сўрашди. Улар Алишерга ёлвориб, қаршисида тиз чўккандек бўлишди. Алишер таъсирланганидан, титраб кетди... Бойқаро эса бунгача розилик билдириб, ҳатто фармон чиқарган эди! Шу билан бирга, Шоҳнинг бундай фикри ҳам бор эди: «... аниқ биланки, агар сизнинг муборак вужудингиздан бу мулк-мамлакат холи қолса, бизни тарк этсангиз, катта-кичиқ, барча — халойиқнинг аҳволида кўзғолон юз беради». Алишер учун Улуғ Сафар энди фақат умидга айланди).

Унинг «дарवेशлиғ ва гўшанишинлиғ»и Абдулла Ансорий мазорида шунчаки кун ўтқаришдан иборат эмасди.

**Бош оқориб,
юз қаролиғдур
яна тарки адаб...**

Ва:

...беадаблиқ чоғи бас!

Ҳаж қароридан ҳам, эндиги УЗЛАТдан ҳам мурод, у ҳозиргача яшаганидан БОШҚАЧА ЯШАШни истар эди. Қанчалик эзгу ишлар қилмасин, ўзини оддий банда, осий бир банда, деб билар, ГУНОҲлардан покланишим керак, деб ўйлар эди. Алишер кўп йил бурун (балки, Жомий этагини тутганида) ТАСАВВУФ йўлига кирган, буни шундай деб тушунар эди:

**Тасаввуф — РИЗО АҲЛИДИН яхши ахлоқ,
Эрур ислоҳоти — зебу такаллуф...**

**Тасаввуф — эмас зуҳд-у, тақво-ю, тоат, —
Ки, анда РИЁ йўл топар бетаваққуф...**

Қилиб ҲАҚ вужудида маҳв ўз вужудин...

Умуман, Салтанатдан узоқлашиб, ХИЛВАТга чекинаркан, уни бир дард ҳам ўртар эди... Дунёда халқнинг бу қадар мискин, бахтиқаро эканлигини кимдан сўрайсан?! Ё Шоҳдан! Ё Оллоҳдан! Йиллар бўйи Шоҳдан сўраб, маъно чиқмади. Энди Оллоҳ даргоҳига бош урмоқдан бўлак чора йўқ эди...

Алишернинг ижод бобида ҳам иши бошидан ошиб ётибди.

**Вале, эмди азми будурким, Худой,
Агар бўлса умрумга муҳлат...**

Умр етса, азми-қарори ҳали анча-мунча нарсалар ёзиш! Тарих тўғрисида бир асар ёза бошлаган («чекиб турфа тарих»), бу асарнинг икки қисми битган эди, холос. Ниҳоясига етказиш керак эди. Бундан ташқари, УЗ МУҲАББАТИ тарихини ёзишни ҳам мўлжаллаган, хаёлида бу асар ҳам «шаклана» бошлаган эди. Умр бўйи эл-улусга хизмат қилган

бўлса-да, УЗЛАТда туриб, яна катта бир савоб ишларга қўл уришни ўйлаётган эди.

Хикояни шу ерда тўхтатишга тўғри келяпти.

Сени умумий бўлимга ўтказишди, Шаҳрия. Анча тузалиб қолдинг. Фақат бир қўл, бир оёқ яхши ишламайди. Умуман, вужуднинг ярми қарахт.

Ана-мана уйга ҳам жавоб берадиганга ўхшайди.

Ҳақимлар энди, яхши бўлиб кетасиз, дейишаётгани ўзи катта гап. Менинг шу кунлар жонимдан ўтганини ўзим биламан-у, Худо билмади. Сен хасталаниб ётганинг — бир томон, бошқа томондан — кутилмаган бахтиқаролик юз берди.

Сўзни сал наридан бошлай.

Ўлим ҳақида нега ўйлаш керак?!

У — ҳаёт ҳақида ўйлашнинг ҳосиласи.

Қаердадир ўқиган эдим:

«Ўлим — ҳаётнинг ибтидоси!»

(Қизиқ. Интиҳо эмас, ибтидо!)

Ҳаёт билан ўлим ёнма-ён туради.

Туғилиш бор. Ўлим бор.

Кўркам иморатлар орасидаги боғлар билан илк қарашда уларга тақлид қилгандек, қабристонлар ёнма-ён.

Эриш туюлади-ку, гоҳида доя билан гўрков эр-хотин.

Инсон кўз очиб ақлини таниган пайтдан ҳаётни севади. Ва шу пайтдан ўлимга — йўқотишларга ҳам дуч кела бошлайди.

Эсингдами, синфимизда Эркин деган тутқаноғи бор бола ўлган эди. Муаллимлар бизни видолашиш учун бўлса керак, унинг уйига олиб боришди. Биз ҳали мурғак эдик, кўпчилик ўшанда кўрқиб лабларимизга учуқ тошган эди.

Яна. Муштдек бола эдим, суюкли бувимни йўқотдим. Мен билан тенг сўзлашиб-суҳбатлашиб ўтирадиган бувимнинг дафнида ярим-ёрти қатнашганман. Бир тепаликка кўтарилаётиб, тобут олдида ҳушимдан кетиб йиқилганим баъзан ёдимга тушади.

Кейин, отажонимни бериб қўйдим.

Кейин, онагинамни.

Кейин, бир неча жигарларим.

Азиз дўстларим.

Умримда менга яқин қанча кишиларни йўқотмадим!

Йўқотиш оғир дард.

Ундан ҳам, сўзлаб

Баён этмоқ оғир

дилдаги дардни.

Келгач, кетмоқлик шарт. Минг йиллар бўзлаб,

Инсон бузолмаган бу қадим шартни.

Ҳеч ким бузолмайди...

Олимлар инсоннинг умрини узайтириш устида иш олиб боришяпти. Соч оқариб-тўқилмаслигию тиш тушмаслиги (ёки наҳангларга ўхшаб қайта-қайта чиқиб туриши) борасида бош қотиришяпти. Одамдан нусха кўчиришга ҳам киришилди... Вақтида атлантлар тўрт минг йил яшашган экан! Кейинчалик инсон қачон кўп, қайси даврларда озроқ умр кўрган? — биз яхши билмаймиз. Менингча, одам минг йил яшай олса-ю, ёши йигирмага етиб-етмай отиб ташланса, бунинг ҳеч қизиқ жойи йўқ! Умр кўшишга урингандан кўра одамлар умрини обод қилган авло, демокчи-ман... Қайсидир мутафаккир, ҳамма абадиятга интилади, аммо абадият-ни кўрмадим, деган экан. Бу албатта, мен ўлмайман, дунё меники, деб Ҳаёт ва Инсон устидан ҳукмронлик истаб, гуноҳга ботган Фиръавнларга эслатма тариқасида айтилган. Фоний дунёда боқий бўлишнинг иложи йўқ. «Бақо гулига сабот» йўқ, фақат «яхшилиқ била от (ном) қолиши» саодатдир! Яъни, дунё гуноҳлардан фориғ, озода, ёруғ бўлиши учун вақти-вақтида кимдир жорубкашлиқ (фаррошлик) қилиши керак!

Мақсадга кўчай, Шаҳрия.

Сендан ҳар ҳолда кўнглим тинчигандек эди.

Уйда эдим.

Хаёлим Алишернинг фаррош бўлиб, Абдулла Ансорий мозорига келиб ўрнашгани билан банд эди.

Эшик тақиллади.

Шаҳноза ёки Зебо касалхонага борган бўлса, мени ҳам йўлда кўриб ўтгиси келдими ё қизлар эмас, куёвлардан биронтасимикан, деб ўйладим. (Табиийки, Сен бўлмаганингда, қизлар, куёвлар, гоҳо неваралар меъдан ора-орада хабар олиб туришибди.) Эшикни очсам, улар эмас, Холид экан.

У ичкарига кирди. Бир пиёла чой ичди.

Қарасам, асабийми, эзгинми ўтирибди.

— Ҳа, жиян?! — дедим.

— Шундай. Ўзим...

Унинг феълени биласан. Баъзан «тошиб кетиб» ҳеч кимга гап бермайди. Оғиз очгани қўймайди. Баъзан аксинча, соатлаб мум тишлаб ўтираверади. Ундан бир нимани сўраб, билиб олиш қудуқдан сув тортган билан баробар.

Мен унга ортиқча аҳамият бермай, ўз ишим тўғрисида гапира бошладим. Шу кунлар кўлим қисқалигидан бир-икки эски расмни сотмоқчи эканлигим, фалончи-писмадончи танишларим бу ишда ёрдам кўрсатишларини айтдим. Холид негадир бошини чайқаб, тўнғиллади:

— Ҳозир ваъда берадиган кўп. Қуруқ ваъда билан қозон қайнатиб бўлмайди.

Мен унчалик эмас, қабилада баҳсга киришиб кетдим. Лекин Холид бир нуқтага тикилиб, яна сукутга чўмган эди. Дабдурустандан:

— Тоға, кийининг, — деди.

— Нега?!

— Бир ерга боришимиз керак.

— Қаерга?! — дедим эриниб, эътирозга шай ҳолатда.

— Фотиҳали жой.

Бундан бош буриб бўлмайди!

Кексами-беморми қариндошлардан биров қазо қилгандир, деган хаёлга бориб, шошмасдан кийиндим.

Эшик олдида Холиднинг машинаси турар эди.

Йўлга тушдик.

Ниҳоят, сабрим тутаб, сўрадим:

— Ким?!

— Тоға! — деди Холид. — Сизга қандай айтсам экан?! Ичим ёниб, тутаб ётибман. Одилни бериб қўйдик.

— Одил?! — аввалига ишонмагандек ҳолатни сездим. Кейин, бошимга биров гурзи билан ургандек бўлди.

Олдинги ҳафта Барно иккиси уйга бош суқишган эди. Барнонинг бўйида бор, юзига доғ тушган, лекин бундай пайтда жувонларда кўринган ўзига хос бир чиройдан гул-гул очилган эди. Одил ҳам ота бўлаётган ийгитга хос мамнун, мағрур, чиройли. Уларга ҳавасим келган эди!

Эшитганимга ҳамон ишонмас эдим-ку, Холид машинани тўхтатиб, гардишга бошини қўйганича, ҳўнграб юборди. Энди менинг ҳам кўнглим бузилди. Кўзларим жикқа ёшга тўлди.

Ҳайҳот! Киши улғайган сайин ўзингдан ёши кичик, айниқса боланг (неваранг) тенги кимдир дунёдан ўтганини билганингда, уялганми, хижолат чекаётгандекми ҳолатга тушасан. Номард дунё, деган гап бўғзингга келиб тикилади. Қанчалик тақдирпараст (фаталист, деймизми?) бўлма, кўнглингда дунёдан (Худо кечирсин! Ҳатто Худодан) норозиликка ўхшаш кайфият ҳам уйғонади.

Машина жилганидан кейин, Холиддан сўрадим:

— Қачон?!

— Кеча қўйиб келдик.

— Нима бўлган экан?!

— Сувга чўкаётган бир болани қутқариб, ўзи. Оёғининг томири тортганми...

Мана, энди мен ҳам ичим ёниб, тутай бошладим.

«Айт, дунёда гуноҳ қилмаган ким бор?!» мазмунидаги хайёмона гап

аслида тўғри бўлса ҳамки, бу оқланишга восита эмас. Одамларни бири-бирига душманликка олиб борган, сарсон-саргардон кўйга солган, машаққатли, изтиробли ҳаётни табиий (баъзан ҳатто кўркам) деб тушунган ва тушунтиришга уринган Дунёдаги Фиръавнларнинг гуноҳини ҳеч қачон оқлаб бўлмайди! Бутун Дунёда Жаҳон маҳорабалари пайтларидан кўра кўпроқ одам ҳалокатга учрапти. Ишсизлик, муҳтожлик, хасталик, ҳимоясизлик... Бунинг устига, лоқайдликдан келган фалокатлар. Тасодиф фожиалар! Инсон токи гуноҳдан кўрқмас экан, ўзи-ўзини асраш йўлини изламас экан, емирилиш (ва бир куни тамом йўқ бўлиб кетиш)дан қочиш қутулолмайди...

Кутилмаган нохуш хабар орқадан отган тошдек, кишини одатда жароҳатлаб қолмай, қаттиқ эсанкиратиш ҳам қўяди.

Одилнинг уйига (уни онаси ва икки акаси билан бири турган ҳовлидан чиқаришганди, маросим ҳам асосан, шу ерда ўтаётган эди) қайси аҳволда кириб чиқдик, айтолмайман. Ичкари хонада аёллар йиғи-сиғи қилиб ўтиришибди. Мен бу хона эшигига бориб Барно билан кўришиш, унга далда-таскин беришни истар эдим. Бироқ одоб, бизнинг ҳаёт тарзимиз бунга йўл бермас эди. Бундан ташқари, тушуниб турибман, энди турмуш гаштини туя бошлаган, бахт сари илк қадам ташлаган келинчакка айрилиқдан қандай сабоқ берасан?! Термиздан келиб, ҳаётда қўним топиб-топмай, бўйида бола билан Ёвуз Дунёга Ёлғиз юзма-юз қолаётган ёш жувонга нима деб далда-таскин бериш мумкин?!

Шаҳрия! Кечир мени.

Шаҳноза ва Зебо менинг ўз қизим, пушти камаримдан бунёд бўлган. Лекин мен Барнони улардан кам яхши кўрмайман!

Барнонинг Навойига чексиз меҳри борлиги, мен ҳақимда нималардир ёзганию ёзмоқчи эканлиги бунга сабаб, деёлмайман. Булар мен учун қадрли, аммо у инсон сифатида кўпроқ қадр касб этди. Ақлли. Билимли. Қисқа вақт ичида меҳрибонлиги, самимияти билан одамнинг жонига айланди.

Ўғлимиз бўлмаганидан, очиги, Одилни ҳам ўз ўғлимдек яхши кўрардим. Наздимда, Холид билан иккиси бир бутун эди. Кимдир Одил тўғрисида, ҳаётда у ҳеч иш қилмади, хизматга қараб баҳо бериш керак, дер. Эзгу инсон бўлишнинг ўзи хизмат эмасми?! Қаердадир ўқиган эдим, одамлар нафасидан ҳаво яралиб, Бутун Ҳавонинг тиниқ ёки бузуқ бўлишини белгилар эмиш! Одил — ўз нафаси билан Ҳавони Покиза тутган инсон, БУҶОК бўлмаса-да, ФАРРОШ эди. Унинг Барно каби Навойига меҳри (муносабати) сохталикдан йироқ эди. Улар расмият юзасидан Навойини эслаган кишилар тоифасига ҳам кирмайди.

Кўчага чиққанимизда Холид машинани уй томон бурмоқчи эди, тўхтатдим:

— Қабр бошига ҳам борайлик.

Шундан сўнг, ўзим неча марта қабр бошига бордим.

Фаҳмим етканча тиловат қиламан.

Семирган ер олдида, дарахт остидаги харрақда ўтириб, хаёлга ботаман.

Бизнинг ёшлик пайтларимиз қабристонлар қаровсиз, хароб, овлоқ ва кўрқинчли эди. Бирон дарахт ё гул ўсмасди. Ҳаммаёқни тикан қоплаган эди. Бу етмаганидек, аксар кўчага чиқиб, қайсидир ёдгорлик бузиб ташланаётганига дуч келардинг. Тарихдан, ўз ота-боболарингдан ор қилгандек тарбия, орқага қарама, орқада ҳеч нарса йўқ, деган ақида ҳукмрон. Мен буюк бир ёдгорликлар то ҳозир қандай асраниб қолганига баъзан ақлим бовар қилмайди. Бизда ҳар қадамда азиз бир инсон номи бор. Балки, шу боисдан, ёдгорлик ҳам кўп. Исмоил Сомоний, Гўри Мир каби машҳур мақбаралар, Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбандга тегишли мажмуалар ва бошқа ёдгорликлар қатори, деярли ҳар бир масжид, мадраса, хонақоҳ ичида азиз инсонлар қабри жойлашган. Умуман, биздаги (Шарқдаги) обидаларнинг юз фойизи бўлмаса ҳам, катта қисмини зиёратгоҳлар ташкил этади. Қадимдан қабристонлар обидаларга туташганидан, яхлит зиёратгоҳ саналган. Уларга муқаддас жой, деб эътибор бериб қаралган. (Ҳозир бу қадриятлар тикланыпти.)

Бошида фўта, эгнида яктак кекса бир киши йўлкаларни супуради. Мен уни гоҳ кузатиб туриб, ёшлиқда Бухоро, Самарқанд, Хивадаги ёдгорликларни тасвирлашга қаттиқ қизиққанам ёдимга тушади. Ушанда қадим шаҳарлар кўчаларида судралиб, ҳар бир девор, ҳар бир тошга маҳлиё бўлиб, булардан қай бирини чизишга ҳайрон, кўнглимда ўз истеъдодимга нисбатан иштибоҳ туғилганидан саргардон эдим. Уша йиллар ишимдан натижа чиқмаса ҳамки, кўп нарсани англагандек эдим.

Буларни батафсил ёзмасдим, Шаҳрия!

Қабристон обод эди.

Кўркам дарахтзор. Анвойи гулларга кўмилган.

Ҳашаматли масжид, баланд бир айвон ҳам қурилган.

Минора. Ҳовуз.

Бу ерда Тарих ва Замон мужассамлашган эди.

Яна.

Бошида фўта, эгнида яктак фаррош менга Навойини эслатаётган эди.

Бора-бора у мен учун ҳатто зиёратгоҳда «супурги бирла» юрган Алишернинг ўзига айлана бошлагандек бўлди!

Демак, Одилнинг номини юракка юклаб, энди қабристонга паришон қатнашни тўхтатиш, узилиб қолган ҳикояни давом эттириш керак.

Шундай қилдим ҳам!

Лекин унганча орада бундай ҳолат кечди.

Бир гал одатдагидек қабр қаршисида, харрақда ўйчан ўтирган эдим.

Кимдир келаётганини сездим.

Барно!

Ўрнимдан ирғиб турдим.

Унга пешвоз юрдим.

У бехос мени учратганидан донг қотди.

Кейин, ўкраб юборди.

Мен йиғламаслик учун бутун иродамни жамлаганча, уни суядим:

— Бўлди, онажон. Бўлди, бас.

— Бу қандай азоб, уста?! Чидаялмаяпман.

— Қийин, онажон. Лекин инсон чидашни керак. Мен сенга таскин беролмайман. Ўзим муҳтожман.

— Уста! Ҳаммасига тушунаман. Фақат ўзимни қўлга ололмаяпман, — деди Барно. — Одил ака шундай кўнгли очиқ, шундай олижаноб эди! — Унинг қайтиб кўзлари ёшга тўлди. — Нима қилай, қаерга борай?! Ҳеч ерга сизмаяпман. Менинг дунёдан умидим шумиди?!

— Менга қара, онажон! Ана, қанча одам ётибди. Донолар айтган, яхши ишлар, амаллар бўлмаса, дунё писта пўчоғига арзимаёди, — дедим ҳамон босиқ. — Ҳар кимнинг насибаси. Бу бир имтиҳон. Ота-боболарни эсла. Оғир пайтда улар норозиликка бормаган. Чексиз аламларга дучор бўлганда, аксинча қайта-қайта шукрона келтирган. Ҳазрати Айюб бир мисол! Эшитгансан. Эсингда бўлсин, Одил учун ҳам яшашнинг керак... Энди юр, онажон, кетамиз.

Мен уни кўчага бошладим.

Барно туйқусдан сўради:

— Сиз менинг келишимни билганмидингиз, уста?!

— Бир неча кундан буён кутаётган эдим. Сенинг ҳолатингда бу ерга келиш яхши эмас...

Барнони кузатганимдан кейин, кўчада кетаётиб, ёшлиқдан билган эски ривоятни эсладим.

Донишмандлар бошингга мушкул бир иш тушиб, ўзингни чорасиз сезганингда қабристонга бор, дейишган экан.

Кеч тунда қабристонга кириб бораётган Шоҳ менинг кўз олдимга келди. У фарзандталаб бўлиб, тирноқ кўрмаган, бу қайғудан қутулолмаётган эди.

Яна кўз олдимда қабристон тўрида давра қуриб, ўт ёққанча, атрофида исиниб ўтирган, бири-бирига ўз ҳаётини (дардини) сўзлаб бераётган Тўрт дарвеш (Чор дарвеш) жонланди.

Шу дамда ҳозирги даврнинг Бир Машраби ёзган шеърни ҳам эсладим:

**Сув бўйида ўлтирма узоқ,
Сенга ҳамдам бўлолмаёди сув...**

Сувдан кўрқадиган киши қирғоқда ўтирмагани дуруст.

Умуман, сувга узоқ қараб ўтирмаган маъқул.

(Сув чақиради, деган гап бор.

Одилни чақирдимикан?!)

Қабристон бунга қиёс.

Ҳар ким қабристонга ҳам маврид-бемаврид, тун-бемахалда бориши жоиз эмас.

(Айниқса, аёллар бормаслиги керак.)

Аммо дунёда Ҳаёт ва Ўлим маъносини англаган, дийдаси қаттиқ кишилар топилади.

Бояги, қоронғида, панада туриб, Дарвишларга разм солган Шоҳ шу тахлит киши бўлган,

Ўз дарди билан овора Тўрт Дарвеш шу тахлит.

Бизнинг Алишер бобомиз ҳам...

* * *

Абдулла Ансорий — Пайғамбарлар Сарвари Муҳаммад алайҳиссалом (салаллоҳи алайҳи васаллам) Ҳижрат қилганларида қарвонбоши бўлган Айюб Ансорий авлодидан. Унинг отаси Абдумансур халифа Усмон даврида Хуросонга келиб, Ҳиротда кўним топган эди. У вафот этганига айни паллада тўрт юз йилдан ошган.

Бу — катта зиёратгоҳ (арбоблари ва ходимлари борлиги-ю, уларни Алишер сийлаганини эсланг). Лекин маънавий пирлардан бири (Ансорий)га (Алишер Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги барча пирларга юксак эътиқод билан қараган) эҳтиром сақлангани ҳолда, зиёратгоҳ кейинги йилларда анча қаровсиз бўлиб қолган, эътибор беришга, меҳр кўрсатиб таъмирлашга муҳтож эди.

Алишер элга ош тортиб, кўнгли таскин топганидан сўнг, дарҳол зиёратгоҳни тиклаш, обод қилишга киришди. Ансория остонасининг Шарқ томонида янги бир хонақоҳ ҳам бунёд қила бошлади.

У гарчи «супургу» ҳақида таъкидлаб гапирган бўлса-да, унинг жорубкашлиги (фаррошлиги)да ер супуриш муҳим эмас. Бу — аввало, мазкур зиёратгоҳда унинг масъул, мутасадди эканлигини билдирар эди. Кейин, бу — пок руҳ билан, ўзини ҳоксор (тупроққа тенг) тутиб, Оллоҳга илтижолар қилмоқ, демакдир. Ешлигини ўқиниб, «йўқсуллик, камбағаллик пайтларим, ноумид юрган кунларим» деб эслаган Алишер энди давлатманд киши. «**Мирзодин (Бойқародан, у) нима (пул, мол) олмас, балки йилда Мирзона (шоҳга) куллий маблағлар пешкаш қилур эди**». Айниқса, Алишер «**ўғул ва қиз ва аҳлу аёли йўқ, оламни тавре фард ва жарида ўтқарди!**» Шу боис, фаррошлиқдан одамларнинг тинч-тўкин, бахтли яшашига халал берган барча ноҳўя ишлар, ҳаётдаги бор бедодликларни супуриб ташлаб халққа кўмаклашиш, ҳар жиҳатдан озодлик, ободонликни таъминлаш ҳам кўзда тутилган эди. Сирасини айтганда, бундай жорубкашликни Алишер бир умр бўйнига олган эди.

«Ул ҳазрат (Навоий) бир йили... Нишопур шаҳрини ўзининг муборак шуъласи билан нурлангирди. Бир куни бу ердаги машойхлар қабрини зиёрат қилишга борди. Қабрлар аксари бузилишга юз тутганини кўриб (кўзлари ёшланди), уларни тезда тузатишни буюрди (ва бу иш амалга ошди)».

«Султон Ҳусайн Баҳодирхон (Бойқаро) подшоҳлиги даврида (бир гал) зилзила бўлиб, унинг (бир замонлар қурилиб, кўп бора бузилган ва қайта тикланган Жоме масжидининг) тоқи ҳамда мақсураси бутунлай шикастланди... Амир Алишер... мусулмон подшоси (Бойқаро)дан ижозат, улув ва муқаддас машойихлар арвоқидан мадад олиб... дастлаб мақсуранинг қулаб тушган гумбаз ва пештоқини тиклашни буюрди. Сўнгра тажрибали меъморлар ҳамда мудаққиқ муҳандисларнинг маъқуллаши билан вайрона ҳолдаги ўша бинони тузатишга амр қилди... Хайру саховатли бинокор Амир Алишер бу иморатни тиклашда кўп вამҳўрлиги бўлганидан, ҳар куни ўша шарофатли манзилга ташриф буюрар, кўпинча этакни белга қистириб, мардикорлар қаби усталарга фишт олиб берар, бошқа юмушларни бажарарди. Тез-тез ўша ердаги меъморлар, усталар ва хизматчиларга қимматбаҳо сарупо кийдирар ва уларни бошқа инъомлар билан ҳам сийлаб, хушнуд ва мамнун қилар эди».

«Масжиднинг ёнроқ ёғочидан ишланган эски минбари ҳам ши-кастлангани учун, кўнгли равшан Амир (Алишер)нинг юксак ҳим-мати минбар мрамартошдан ясалишини тақозо этди... Олий осто-нанинг мулозимлари ҳар тарафга чоғиб, қидириб, ниҳоят Хавоф вилоятдан мрамартош топдилар ва... муборак манзилга олиб кел-дилар. Устод Шамсуддин сангтарош минбар тарошлагга кириш-ди ва олий даражали Амир (Алишер)нинг меҳрибонлиги билан шундай бир минбар ясалдики, бундайини ҳозиргача кўз кўриб, қулоқ эшитмаган».

«... Бу қаромат эгаси бўлмиш Амир (Алишер) мансабдорлик вақти-да (ва ундан кейин ҳам) фуқаронинг фаровонлиги, ғариб, дарвеш ва мусофирларнинг фаровати учун Хуросон музофотида кўплаб хонақоҳ, работ, ҳовуз, ҳаммом (ва кўприк)лар қурган (қурдирган). Шулардан:

Халосия хонақоси. Ихлосия мадрасаси қаршисида. Бул файзли жойда ҳар куни мингдан ортиқ заифлар ва мискинлар зиёратда бўлиб, ширин таомлар билан қорин тўйдирадидлар. Ҳар йили муҳ-тожларга икки мингга яқин пўстин, босма чакмон, кўйлак-иштон, тақия ва кавуш улашилади».

«ҚҮЛ ИМОРАТИ (қатор масжидлар, мадрасалар, кутубхоналар, ши-фохоналар) қуриш УНИНГ катта хизмати бўлиши баробарида, ДИА ИМОРАТИ қуриш асосий нияти эди».

«Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлмай... МУНЧА БИНОИ ХАЙРким, ул қилди, кам киши МУНДОҚҚА муваффақ бўлмиш бўлмай».

«Замон Хусрави (Хусайн Бойқаро) унинг фойдали (ўринли) масла-ҳатларидан баҳраманд ва мансаб аҳли мартаба арбоблари зариф суҳбатидан хурсанд. Унинг олий мажлиси (мулоқоти)га етмак фо-зиллар орзуси. Кенг даргоҳи заифлару фақирларга бошпана. Дастур-хонида неъматлар муҳтожлар учун муҳайё. Карам (шафқат) эшикла-ри ниёзмандлар учун очик».

«Унинг даражаси (атрофидагилар) таъриф ва тавсиф этганлари-дан ҳам юқори... (у) хотири тавозеъ (барчага ҳурмат) ва ўзини кам-суқум тутиш фазилатига андоқ берилганким, шу тоифа (даги фақир-лар) қаторида ўзи кўрар... Дунё лаззати (ҳою ҳаваси)дан ўзини чет-га тортганлар уни ўзларидан деб ҳисоблаганлари учун мартабаси улуғ бўлди ва БУНДАЙЛАРга у ҳомийдир... Дарвешлар суюқлиси, эътиқоддилар суянчи! Буюкликнинг олий мартабаси (мансаб, дара-жа)дан хоҳиш ва инон-ихтиёр ила юз ўгирган. Таслим (итоат) ва ризо (кибрдан кечиш) қадами била ФАҚР ЙУЛИга юзланган».

Алишер «илкида супургу», зиёратгоҳни айланган, йўлчаларни супу-раётган хизматчилар орасида бўлган пайтлар бор. Аммо у асосан, тоат-ибодат ва ижод билан банд эди. Булардан ташқари, зиёратгоҳ тар-тибга келиши ва хонақоҳ қурилишини назорат қилар эди. Олдинги иморатларда битмай қолган ишлар тезроқ ниҳоясига етиши ҳам уни қизиқтирарди.

Ансорий мажмуи яқинида Алишер жилла бурун бир боғ барпо қил-ган эди («андин Эрам боғи дилида ранжу ҳасад, саҳродаги лолалар бағри қон»). Энди тонг-саҳарларда у баъзан ҳужрадан чиқиб, шу боққа келар эди. Боғ ўртасидаги чортоқ (айвон)да ўтириб, Қуръон тиловат қиларди. Гоҳо китоб кўрар эди. Гоҳо нимадир «қоралаш»га тутинар, сатрлар ўзи-ўзидан қуйилар эди:

ФАМ ШОМИда парвона сифатким, куюдурмен,
Бошим уза УЛ ШАМЪИ ШАБИСТОН керак эрди...

ҚАБРИМга хиром этдингиз, йўқ тухфае, ваҳким,
Бу, хас киби тан ичра БУ КУН ЖОН керак эрди...

Билмай сени, УЛ ГУЛ қовар, эй зор Навоий,
Сендек АНГА бир БУЛБУЛИ НОЛОН керак эрди...

Офтоб ёйилгач, кундалик иш, ташвиш бошланиб кетар эди. Алишернинг ҳолати номи «дарвешлиғ ва гўшанишинлиғ» бўлса-да, у бирон гўшада бемалол ўтирмас, дарвешдек ҳар ерда кезмас ҳам эди.

Оламни унутиб соч-соқол ўстириш ёки жулдур жанда ва кулоҳ унга муносиб эмас. Алишер шоҳнинг шоҳлик тарзи қандай, замон, шароит қандай?! — шу кунлар ортиқча ўйламасликка тиришиб, нисбатан кўнгли истагандек, нисбатан осойишта яшамокда эди. У аввалдан ба-жариб келган ўз вазифасини ҳамон бажараётган эди.

Ҳомийлик, назорат Алишерни қанчалик банд этмасин, унинг кўпроқ вақти барибир зиёратгоҳ ва боғда ўтар эди. У эртами, кечми зиёратгоҳни айланганида, арбоблар, ходимлар, мусоҳибларию мулозимлари унга эргашар, аммо Алишер боғ сари юргач, барча дарвозахонада қолар эдилар. Улар ёлғизликка мойил Алишерга халал беришга ботинишмас эди.

Аммо мана, шу Алишер салтанатдан узоқлашиб, маълум даражада ХИЛВАТда яшашга эришган, УЗЛАТга чекинган паллада ҳам, бутун сарой аҳлидан тортиб бутун Хуросон фуқароси бир четдан Алишер томон қараб тургандек таассурот уйғонар эди. У фаррошлик қилаётганига қарамай, гўёки бундан кейинги ҳаёт унинг яна майдонга чиқиши ва керак пайтда ақл билан, журъат билан тадбир кўришига интизор эди.

Буни Алишернинг ўзи ҳам кўнглида сезиб турарди.

* * *

«Давлат ва иқболнинг тоза ниҳоли (Алишер ва барча эзгу кишиларнинг келажак умиди)» Мўмин Мирзо, **«унинг боқийлигини ўзининг бақосизлигига сабаб»** деб билган Хадича ого бегим фитнаси — **«сарсар шамолнинг қаҳри билан кўпориб ташланган (қатл эттирилган)»**дан кейин орада ўтган икки йилча вақт ичида мамлакат буткул ўзгариб кетган эди.

Бойқаро «қариб қолган, заиф-қувватсиз» ҳолатда. Буни ҳис этган шаҳзодалар тахт илинжида қузғунлардек унинг боши устида чарх уришмоқда эди. Лекин бу — бир томон. Иккинчи томон — Мўмин Мирзо бобоси ва умуман, Салтанат иродаси билан ёвузларча ўлдирилгани бутун Хуросон, айниқса, пойтахт Ҳирот аҳолисини чайқатиб юборган эди. Икки йил ўтиб ҳам, бу тўфон босилмаётган эди. Фақат бу эмас. Мамлакатда авжига минаётган низолар ва юз бераётган гуноҳлар (ЁЗУҚ, СИ-ПОҲИ ҳамласи) сабабдан, Салтанатгами, эртанги кунгами одамларнинг ишончи йўқолган, ҳамма алланечук гангиб қолган эди. Бу ГАНГИШ бағрида аста-секин баёнсиз қора бир исён етилиб келмоқда эди.

Алишер гоҳ зиёратгоҳдаги ҳужраси, гоҳ боғдаги чортоқ (айвон)да ўтириб, узоқдаги шарпани эшитаётган ва кун сайин ундан хаёли қочаётган эди.

2

ТУФРОҚ

Энди Хуросон деган мамлакат йўқ.

Парчаланиб, бўлиниб кетган.

Бу кунги ўқувчи «Хуросон» деган сўз, «Хуросон ва Мовароуннаҳр» деган жумлага юзлаб китобларда кўзи тушганида, бор мамлакатлар баъзан йўқолиб, янги бир мамлакатлар бунёд бўлишини доим ҳам тасаввур қилолмайди. Бундан ташқари, бу кунги ўқувчи милоддан олдин шаклана бошлаган (кейинги яқин асрларда бошқа бирикмаларга қўшилиб кетган) Хуросон, шундай қадимий Мовароуннаҳр (бизнинг бу кунги еримиз) билан бир пайтлар елкама-елка турганини тасаввур қилиши ёки қилолмаслиги мумкин. Маълум даврларда Мовароуннаҳр ҳатто Хуросон юксалиб, шон-шукуҳга бурканишини «ташқил этгани», бунга сабаб бўлганини эса ҳали китобларда ҳам деярли учратмаймиз. Бу хизмат бирон жойда очиқ ёзилмаган.

Соҳибқирон Амир Темур жаҳондаги кўплаб олим-фозиллар, ҳунармандларни пойтахт Самарқандда тўплаган, сарой аҳлини асосан, ўзига синашта ерлар — Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд, Бухородан йиққан эди. Пайғи келиб, унинг ўғли Шохрух Мирзо пойтахтни мабодо Ҳиротга кўчирмаса, бутун давлат Самарқандда қолаверар эди! Самарқанд анча муддат ярим марказ (ярим пойтахт) бўлиб келса-да, арбоблар, илмунар кишилари аксари Салтанат билан бирга, Ҳиротга кўчган эди.

Бир куни Мирхонднинг отаси Бурхонуддин Ховандшоҳ Бухородан Балх ва Ҳиротга йўл олганидек, Давлатшоҳ Самарқандий, Лutfий, Навоий, кейинчалик Мирза Фолибнинг ота-боболари ҳам ўша эпкин натижаси («сарой карвони»)да суриниб, кўп ўтмай, янги пойтахт ҳаётига сингиб кетишган эди. Хуросон (катта қисми форслар бўлган жой)да тарихнинг бир кесими (муайян асрлар)да туркий тилга жиддий эътибор берилгани, умрбоқий туркий шеърят яралиб, янги даражага кўтарилгани ва бу шеърятда гўзаллар қиёфаси туркона чизилиб, соғинч акс этгани, гоҳ-гоҳ «Туркистон» деган сўзнинг ўзи ҳам ял этиб кўзга ташлангани — бунинг бари табиий жараён, ўшанда рўй берган ҳижрат (кўчиш)нинг оқибати, деб тушуниш керак.

Қисқаси, Хуросон, айниқса пойтахт Ҳирот Ҳусайн Бойқаро даврига келиб, чинакам виқор ва чирой касб этган, фан, маданият бешигига айланган эди. «...Шояд мингга яқин кишиким, аларнинг иши маъно дурларини назм силкига тортмоқ бўлмай.» «Ҳеч даврда бундоқ» бўлмаган. «Мингга яқин» шоирдан ташқари, шунча олим, санъаткор, ҳунарманд. Бу — қанчалик Ҳусайннинг ҳимматидан бўлса, шунчалик тенг Алишернинг шарофатидан эди.

«Амир Алишер Халосия хонақоҳида ўзининг ҳузур-ҳаловати (яшаб туриши) учун ажратилган хонани ул жаноб (Мирхонд)га бериб, «Равзат ус-сафо»ни ёзишни буюрди».

«Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, Бек (Алишер)нинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда Бек (Алишер)нинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар».

Мана, энди Бойқаро чарчаб қолган эди.

Лекин унинг куни «лашкар тортиш», итоатдан бош бурган фарзандларидан қай бирининг «таъзирини бериш», қайсидир «фарзандининг иқбол ниҳолини таг-тубидан кўпориб ташлаш» билан ўтаётган эди. Яна:

«Шаҳзода (Бадиуззамон)нинг хос кишиларидан бир гуруҳи аёвсиз тигдан ўтказилди, бир тўдаси асир олинди ва ҳукмга биноан, уларнинг (ҳам) кўпчилиги ўлдирилди».

Шоҳ ва шаҳзодалар орасида сўнги йиллар ой сайин, кун сайин кучайган бундай низолар, жанглар (аҳиллик, бири-бирини англаш йўқлиги) Салтанатни ҳалокатга, Мамлакатни емирилишга олиб бораётган эди. Даҳшатли жойи, аҳли ҳукамо ҳам, фуқаро ҳам буни пайқамаетган ёки бунга эътибор бермаётган эди. Бундан ҳам даҳшатлиси, ота ва болалар ноаҳиллиги, ота тирик ҳолда Мамлакат хомталаш қилинаётгани, ёлпи лоқайдлик-бепарволик заминиди ёшлар (аксари ўсмир ва болалар) ичида катта-кичикни билмаган, барчага итоатсиз, тарбиясиз, билим-маданияти йўқ жоҳил ва ёвуз бир тўда пайдо бўла бошлаган эди. Бу боришда умр бўйи меҳнат қилиб, азият чекиб кўлга киритилган ободончиликдан маърифатгача (иморатлардан яратилган китобларгача) ҳаммаси арзиманган фурсатда кунфаякун бўлиб кетиши хавфи туғилган, ҒАҒЛАТ босганидан, одамлар буни ўйламаётган эди.

Албатта, бир киши (банда) «бало тоғи»га қарши туриши қийин.

Кўпориб ташлаёлмайди.

(Шамол тегирмони билан олишган қаҳрамон ҳолига тушиш мумкин.)

Шунинг баробарида, бир киши (банда)га ҳам кўп ишлар қилиш имкони берилган. Ҳаёт СЕНГА боғлиқ.

Дунёда «бало тоғини тирноғи била» қазганлар бор.

Шундай инсонлар борки, фуқародан ҳам, аҳли ҳукаmodан ҳам узоқроқни кўради.

Бундай инсонлар келтирган озодалик, ёруғлик узоқ асрларга етади!

Алишер ўз жорубкашлиги (фаррошлиги) билан машғул эди.

У УЗЛАТга чекинганига қарамай, атрофдагиларни суҳбатга тортиш, ҳаётдан доим воқиф бўлиб туришни ўзи учун муҳим деб биларди.

«Мир (Алишер)нинг одати шуки, ҳар куни» яқин дўсти, суҳбатдоши Мавлоно Соҳибдорони чақириб: «Шаҳарда бу кун бўлиб ўтган ажиб (аҳамиятга эга) ҳодисалардан нени кўрдингиз ва неларни эшитдингиз?!» — деб сўрар эди. Мавлоно Соҳибдоро ким-

нингдир хушсухбат, гаройиб эканлигидан сўзласа, у дарҳол: «Нега уни бу ерга олиб келмадингиз?!» — дер эди.

Бироқ Алишер ҳар ким билан суҳбатлашмасди.

(Бунга унинг вақти ҳам йўқ эди.)

**Мени мен истаган
ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг
суҳбатин кўнглум писанд этмас.**

(Бу ерда, дастлабки сатрда озгина муболаға сезилади. Агар у Ёрни кўзда тутган бўлмаса, Бойқаронинг ўзи мажлислар, базмларга рўйхат тузаётиб, Алишернинг номини биринчи қаторда ёзар эди.)

Баъзан ҳар ким ёнида ўралашиши унга халал берарди.

«Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдур. Эл, назокатини давлатининг гуруридан, тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экан-дур...»

Унинг кўнгли, таъби нозик бўлганлиги рост.

Ора-орада инжигани, асабийлангани ҳам рост.

Бу — олдига қўйган мақсади ва кечирган ҳаётидан келиб чиқади.

Бир гал шундай воқеа рўй берганди.

У марҳамат юзасидан бировга эгар-жабдуқли от инъом қилган эди. Халиги киши илтифотни тушунмай, мулозаматни ошириб юборади. **«Навоий отга миниб, бирор ерга борадиган бўлса, у ҳам хизматда турар, уйга (ҳужрага) қайтиб келганда эса дарвоза олдидан ҳеч, бир дам жилмас эди».** Алишер жуда қисинган ва ўзи берган отни «ўғирлатиб-сотиб», халиги кишини рози қилиб, ўзидан узоқлаштирган эди.

Баъзан бундай бўлар эди:

«...мулозиму суҳбатдошлари... Мир (Алишер)нинг қовоғига қараб, гап қотишдан қўрқдилар... дарвозахонада қолдилар. Ҳофиз Фиёсиддин (деган киши) қараса, Мирнинг ёлғиз ўзи (чортоқда) ўтирибди. Фурсатни фанимат билиб, ичкари (боққа) кирди (кўпдан буён Алишерни кўришни орзу қиларди). Мир (шу кунлар) ўз соясидан ҳам ҳадик олиб юрган (зоҳидлар айни қаттиқ қасдлашган пайт) эди. У ўзи томон келаётган бегона кишини кўрди. Жаҳл билан сўради: «Бобо, сиз кимсиз, қаердансиз?! Менинг ҳузуримга нега келяписиз?!» Ҳофиз тиз чўкиб, деди: «Мен ўзимни таърифи жоме ва монe қилиш (ҳар томонлама сизга таништириш) учун келмоқдаман!» Мир бу валати сўзни эшитиб, деди: «Яқинроқ келинг...»

Баъзан у аксинча, суҳбатни кўмсаб қайсарланар ҳам эди:

«Таомдан сўнг мажлис аҳли Ҳазрати Мир (Алишер)нинг кўпчилик олдига кўнгуллари беҳузур бўлиб, ёлғизлик талаб қилиш (ёлғизликни ишташ) одатлари хотирларига келиб... бир-бирига боқишиб, ўринларидан турдилар-да, ташқарига чиқдилар. Мир (Алишер) шу кунни суҳбат ва улфатчиликни (қандайдир) кўмсаётган эканлар. Ташқарига чиққан жамоага қараб, ғазаб ва эътироз билан дедилар: чамаси Алишернинг уйи ошпазлар дўкони-ю, Алишер эса ошпаз экан-да!»

Ҳаёт ўзича ҳаёт! Алишер билан Ҳусайннинг муносабатида доим улардан бири ҳақ, бири ноҳақ, бири оқ, бири қора, деб ўйлаш гўлликми, соддадилликдир. Бир инсон (банда) сифатида Алишер адашган, хато қилган (ҳатто ўзини етарлича муносиб туюлмади қолган) пайтлар ҳам учрайди. (Бойқаро Паҳлавон Муҳаммадга нисбатан ўзини шундай тутган пайтлар Алишер унга танбеҳ берган. Ва Алишер ҳам, зийрак, ақлли подшоҳ ҳақли бўлганида, буни қабул қилган.) **«Бир кунни Султон Ҳусайн Мирзо (Бойқаро) Амир Алишер билан хилватда ўтириб, ҳар бобда суҳбат қуради».** Шу суҳбатда Алишер Ҳусайнга Амир Жаҳонгир барлос деган кишининг Салтанатда хизмати борлиги, лекин сўнгги даврда эътибордан четда қолганини эслатади. Бойқаро дейди: **«Сиз билмайсизми, у қанақа одам? Мен унга бир оз иноят кўрсатсам... Ҳар кунни бир кишини ўлдириб юрмасмикан?»** Алишер: **«Уни риоят қилганингиз, тарбиялаганингиз мақул»** дейди. Воситачилик қилади. Амир Жаҳонгирни «катта дабдаба, туғу ноғора, мулозиму навкарлар билан» Туршиз деган қасабага ҳоким қилиб жўнатади. Барлос кўп ўтмай, фитначи, такаббур, саркаш кишилар таъсирига тушади. **«Иш шунгача бориб ет-**

дики, халқ молу жонига, (у) қўл узатадиган, хотину фарзандлари номусига тегадиган бўлди. Амир Алишер ёнига бир тўда одам келишди». Алишерга Жаҳонгирнинг (қилаётган бу) ишлари уни жазолаш, қатл этиш ёки йўқотишга сабаб бўла олмайдигандек туюлди. У келган одамларга: «Сизлар нуқул ўзбошимчалик, фитна ва нохушлик қилиб юрасиз, ҳокиму доруларингиз билан аксар келишолмайсиз. Энди сизларнинг адабларингизни берадиган вақт етди» дейди. Уларни кўрқитиб, подшоҳга арзга боришга йўл қўймай, қайтариб жўнатади... Бу билан осойишталик ўрнашмайди. «Амир Алишернинг ҳимоясига эътиمود қилган Амир Жаҳонгир (арзга) (шикоят қилиб) борганлардан учта оқсоқолни қатл қилдирди. Туршиз халқи қора кийиб, икки юзга яқин киши (Ҳиротга ёпирилиб келганча) Жаҳоноро чорбоғи эшигида тўпланишди. Нолаю фивон чекишди. Мирзо (Бойқаро) ҳарам ичкарасидан туриб, буларнинг суронидан кўрқиб сўради: «Нима гап, вулғулага боис не?» Унга аҳволни тушунтиришди. Мирзо (Бойқаро) Амир Алишерни чақиртириб, таъна қилди: «Тарбия қилмоқчи бўлганингиз устидан дод деб келганларнинг додига етинг! Шариат ҳукмига амал қилиш лозим». Барча гуноҳлари, жиноятларини ҳисобга олиб, Амир Жаҳонгирни қатл этиш тўғрисида Туршиз халқи вакиллариغا нишон (рухсатнома) ёзиб берилди».

Узр, Шахрия!

Дағал бир ривоят бор.

Тўртта кўзи ожизни филга рўпара қилиб, таассуротини сўрашибди. Бери, фил узстунга ўхшаш нарса экан, иккинчиси, фил узун-йўғон мешга ўхшар экан, дебди ва ҳақозо.

Биз ҳаётда доим ўз ТАСАВВУРимиздан ТАСВИР яратганмиз ва бирон воқеами, шахси тасаввурнинг ўзи бизда ҳали мукамал эмаслиги тўғрисида кам ўйлаганмиз. Бировнинг кўзга чалинган маълум пайтдаги балки ТАСОДИФ ҳолатини ХИСЛАТ деб билиб, уни яхши ёки ёмон, ижобий ёки салбий атаб, ҳар томонлама, холис эмас, юзаки баҳо бераётганимизни кўпинча ҳатто сезмаганмиз. Бунинг устига, табиий ҳол, ҳаётда истаган ШАҲСни ҳар ким ЎЗИ БИЛГАНИ ва ЎЗ ДАРАЖАСИДА тасвирлаган. Яна айтаверса, биз зоҳидлар сингари аксар ЗОҲИРни кўрганмиз, БОТИНга «кўз ташламаганмиз». ҚАЛБ билан ҚИЁФАнинг БИРлигини ҳаёлимизга келтирмаганмиз. Қисқаси, мен ҳам эҳтимол, Алишернинг қиёфасини яхши тасаввур қилмагандирман ва шу боис, ТАСВИРдан кўнглим тўлмаётгандир?!

Мана, ҳозир бундай бир ЗИДДИЯТ диққатимни тортди.

Алишернинг асарларида бўлган РУҲ билан у ҳақда ёзилган ҳикоя (хотира)лардаги ҲОЛАТЛАР унча мос келмайди. Худо кечирсин, албатта, лекин унинг китобларини ўқиб, кейин у тўғридаги китобларни ўқиганимда, уни замондошлари гарчи бир инсон (банда) сифатида (бутун юксаклиги ва ожизликларини акс эттириб) тасвирлашга уринган бўлсалар-да, ҲЕЧ КИМ АЛИШЕРНИ ЎЗИ ДАРАЖАСИДА тушунмагандек таассурот уйғонади (умуман, ҳар қандай одамни ҳеч ким ўзи даражасида тушунмайди ҳам. Шахс ҳаёти, феъл-атвори сир-асордан иборат). Алишер — аниқ мақсад, фидокор меҳнат, журъат-жасорат эгаси. Кучли, шиддатли, ҳатто исёнкор РУҲ унинг ҳар бир сатрида барқ уриб турибди. У ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аямайдиган муросасиз ҲАҚИ-ҚАТПАРВАР. Шу билан бирга, ўта шафқатли, чумолига озор етса, жони оғрийдиган инсон. Алишернинг кўп асарларида АДОЛАТ туйғуси билан ИШҚ туйғуси қоришиқ келади («ИШҚ» сўзини суйиб, қайта-қайта ишлатади). У ўзи-ўзига қаттиқ ишонади ва ҳаёт ҳақида «борини тўкиб-солиш»га ўзини ҳақли деб билади. Шу сабаб, ОЛЛОҲга мурожаат қилиб, Алишер бир пайт ЕРИ тўғрисида ёзган эди:

**Бўлса ИШҚимда ҚУСУРЕ,
кўнглини мендин совут,
ИШҚим ар ПОК бўлса, тошдек —
кўнглин они мум қил.**

Зоҳидларнинг унга нисбатан душманлигига бош сабаб ҳам, ана, шу — унинг ОЧИҚ СУЗЛАШ хислатидир.

Ақлли, бу етмагандек, Ҳақиқат ва Адолатни истаган тили кескир киши қачон, кимга ёққан дейсиз!

Мурсою мадора, ён бериш, чекиниш — зоҳидларнинг талаби.
Уларнинг тилаги.

Алишер бундай қилолмайди.

Зоҳидлар буни билишади.

Шунинг учун, у ХИЛВАТни ихтиёр этиб, ўзини таоат-ибодатга ба-
ғишлагани ҳам уларни «юмшатмайди». Ақсинча, уларнинг баттар ғашини
келтиради. Улар Алишерга «ишонишмайди».

Алишер-чи?!

УЗЛАТга чекингани билан, у ЗОҲИД бўлмайди. Бўлолмайди.

ОШИҚ эканлигини ҳамон яширмайди. ЗОҲИДлар ОЛАМни ҳам,
ОХИРАТни ҳам юзаки тушунишади, деган фикридан қайтмайди.

Икки ўртада эскидан келган БАҲС давом этади. Олдингидан ортиқ
ўт олади.

Алишер бу душманликдан ниҳоятда азобланади.

Лекин ўзининг БОТИНИда бўлганини ҳамон ёзганларида ошкор эта-
веради:

**Ўтинг, ишрат аҳлики, биз зорларбиз,
Туман-минг БАЛОға гирифторларбиз.**

**Кўнгулни қилиб юз яро ИШҚ ЎТИ,
Тараҳҳум қилингким, дилафгорларбиз.**

**Тиларбиз ШИФО бир Масиҳо-нафасдин,
Ки, бу кўҳна ДАЙР АРО беморларбиз.**

**Ёрутқай, дебон кўзни БИР САЪД КАВКАБ,
Ҳар оқшом тонг отқунча бедорларбиз.**

**Сабукруҳ соқий, ФАНО жоми тутқил,
Ки, УЗЛУК ЮКИДИН гаронборларбиз.**

**Муяссар эса ДЎСТНИНГ ВАСЛИ бир дам,
Бериб ИККИ ОЛАМ, харидорларбиз.**

**Навоий киби ичгали ИШҚ ЖОМИН,
ХАРОБОТ КҮЙИДА хумморларбиз.**

У ноҳақликка, зулмга қарши туришда, зоҳидларга қарши курашда қанчалик ўзини ўқтам тутса, ОШИҚЛИК йўлида, Алишер, шунчалик фақир, хоксор. Дарвешлик, жувонмардлик («Эранлар хизматидин чек-мағил бош») — бу унинг учун олдиндан келган бир мактаб («жом» сўзини ишлатганда ҳам, Жомийни эслайди, бекордан Жомийнинг эта-гини тутмаган), ўз ҳаётида онгли равишда шу мактабга кирган.

Буни ҳам Алишер БАҲС турзида эслайди:

...ТУФРОҚ ила ТЕНГ ўлмишам!

У зоҳидлар билан БАҲСга ўзича нуқта ҳам қўяди:

**Биз ФАНО ТУФРОҒИ бўлдук
ДАЙР АРО, Эй Аҳли ЗУҲД!**

Туфроқ.

Туфроқ.

Туфроқ.

(«Инсон туфроқдан яратилган ва яна туфроққа қайтади»).

Абдулла Ансорий зиёратгоҳида Алишер жорубкашлик (фаррош-лик) қилган палла БУ СУЗ янғича, теран бир маъно касб этади.

* * *

«Шоирлик — ўтган ҳаётингни қайта-қайта варақлаш».

Кимдир шундай деган эди.

Бу — умуман, инсонга хос.

Ёшлик пайтларим ҳеч хаёлимдан кетмайди.

Кун ёришиб-ёришмай аксар уйдан чиқиб, сув сепилган кўчани фаррош супуриб, чиннидек ҳолга келтираётганига кўзим тушарди. Нотинч, офир йиллар эканлигига қарамай, у даврда аёллар супурги кўтариб юрмас эди (аёл уйни, ҳовлини супуриши керак, кўчани эмас, деб тушунилари шекилли). Асосан, эркаклар. Улар одатда, биров кўчадан ўтганида (каттами, болами) тўхтаб туришар, ёшинг улуғми-кичикми, сенга хоксорлик билан биринчи бўлиб салом беришар эди. У даврда ҳозиргидек, офтоб ёйилиб ишга бораётганда-ю, офтоб сўниб ишдан қайтаётганда ёки қоқ туш вақтида ҳаммаёқни чангитиб, юзинг-кўзинг демай кўча супурувчилар ақали мисол учун, биронта учрамас эди. Туфроқ (тупроқ)қа муносабат ҳам, адашмасам, ҳозиргидан фарқ қиларди. Азиз бир жойга борган кексалар ердан бир чимдим туфроқ олиб, қошларига суркашганини кўрганман. Қишлоқда дехқонлар бир ҳовуч туфроққа жонли мавжудотдек қараб, алланечук эркалаб мурожаат қилишганини ҳам кўрганман. Туфроқни ҳеч ким оёқ остидаги, лой учун яроқли ёки яроқсиз бир нарса деб тушунмасди, афтидан. Туфроқни ҳеч ким мажбур қилиб ишлатсанг, ҳосил берадиган бир манбаъ деб ҳам тушунмасди, афтидан. Туфроқ, таъбир жоиз бўлса, фалсафий тушунча (эътиқод рамзларидан бири) эди... Ҳар қандай оддий ишда ҳам одамнинг фаросати, маданияти кўринади. Институтни битириб, тирикчилик учун бир идорада «рассомлик» қилганман. Гоҳ шиор ёзар, гоҳ турли табрикномаларни безар эдим. Хадича деган опамиз бор, ишимни назорат қиларди. Битта ҳарф эътиборсиз ёзилса, опшоқ қоғозга доғ эмас, ортиқча битта қора нуқта қўнса, мендан ҳам, ўзидан ҳам хафа бўлиб кетар эди! Қофия опа деган кичик хизматчи аёлни ҳам эслайман. Ҳар куни саҳарлаб хоналарни ювиб-тозалаб, ойналарни артиб, хизматчилар кириб келгунча бир чойнақдан чой дамлаб, устини ёпиб ҳам кўяр эди. Дарвоқе, ўша йиллари бир гал касалхонада ётганман, эсладим (Шаҳрия). Абдусаттор деган бош врач палаталарни айланадиган бўлса, ҳамма зир югуриб қоларди, чунки у деворга ўрнатилган чироқлар устигача бармоқ суриб, ҳатто битта-яримта қўнган чанг бор-йўқлигини текширарди. Мен йиллар давомида бошқа биронта касалхонада бунча тозалик, озодаликни кўрмадим... Бизнинг ёшлик пайтларимизда одамларни табақага ажратиш авж олмаганмиди, ҳар ҳолда, фаррошга ҳамма эхтиром билан қарарди. Олис асрлардан буюк инсонларга хос ХОК-СОРЛИК белгиси бўлган фаррошликни ҳеч ким жўн иш, ғариб иш, деб ҳам билмасди. Яна, фаррошлик — Ерни суйиб, пок тутиш эканлигию аслида бу барчанинг бурчи эканлиги! — кейинчалик унутилиб, ФАРРОШ ҳам, ТУФРОҚ ҳам бир оз беқадр бўлиб қолди...

Хўп.

Мен (ёшлик давримни эслаган) шу кунлар «бостириб» келган кузми, толиқиб, бардошим, куч-мадорим қуригани сабабданми, уйда судралиб юрганча, бир гал бошим айланиб...

бехос...

йиқилдим.

Сенинг (Шаҳрия, касалхонада) ётганинг кам, уйда, ўзим қарши турган ҳолда мен ҳам энди...

кўрпа-тўшак қилдим.

Олдин ҳам хасталик азобини чекканман.

Навой тасвирини излаб, юк босиб, кўзим олдида дунё қоронғиланган, жоним вужудимдан суғуриб ташланган йиллар ёдимда. Ўзим эмас, ажабо! — КўНГЛИМ йитган («итмиш кўнгул»), у ақдан озган («телба янглиғким, қочар эл рофил ўлгач, банд ила»), одамлар рофил паллада устидаги занжир билан аллаёқларга кетган девона эди. Мен уни тутолмай, саргардон эдим.

Аммо ҳозирги ҳолатим яна-да офир.

Бутун аъзои-баданим сим-сим оғригани устига, ҳеч қачон туймаган ҲАСРАТ мени чулғанган эди...

Мен ўзимча кузни, жунжика бошлаган дарахтлар, сарғиш-қизғиш тусга кириб алангаланган барглари яхши кўраман. Бағрим алланечук ҳувиллаб, назаримда, бир томондан, КУЗнинг аёвсизлигини тушуниб, иккинчи томондан, кўнглимда ИШҚ туғилади.

Аввалдан Шарқ шеърляти ва бор санъати (буни кўп эслаб, ўйлаб юраман!) қандайдир МАҲЗУН. Шеърлар асосан, АЙРИЛИҚ ҳақида. Куйлар (мақомлар)имиз ҳам шундай. Тирик бир НОЛА. Анча йил бурун таниқли бир шоир: «Халқим мунгли куйларга ошиқ» деб ёзгани учун қаттиқ «дўшосланган» эди. Инсоф юзасидан қараганда, у ҲАҚЛИ эди! Бу назм, бу куйлар бизнинг томиримизда оқади! Мен албатта, ўтмишда ҳаёт фақат ғам (ҳасрат, айрилиқ)дан иборат эди, демайман. Энди, ёшим бир ерга етганида айниқса, ундай деёлмайман. Ҳаёт доим Бахт ва Бахтсизлик орасида ўтади. Ахир, биз ҒАМга ботганимиздан «Қаро кўзум»ни чайқалиб эшитмаймиз-ку! Маҳзун (мунгли) Шарқ назми, оҳанглариди ЯҲЛИТ ҲОЛДА (ажабки!) ҒАНО ва БАҚО фалсафаси акс этади. (Бизда Бу фалсафа қачондир ТУЙҒУга айланган. Баҳорга муштоқлик, куз олдида мутеълик ҳолатию кузни КЎПРОҚ, ЁҚТИРИШ ҳам эҳтимолки, шу ТУЙҒУ билан боғлиқ).

Тўшақда тўлғаниб ётиб, куз ва ўз ҳаётим — негадир бир йўла иккиси — ҳақида ўйлайман. Энди фақат ёшлик пайтим эмас, кўрган-кечирганим барини аралаш-қуралаш эслайман. Ётган жойимда ўнгга, сўлга ағдарилиб, алаҳлаб, ўзимни икки бадмаст от қўшилган, гоҳ у-гоҳ бу енга ташланган аравада кетаётгандек сезаман. Аравадан сакраб тўшиб, отлардан бирига минганча, аниқ бир ёқ, аниқ бир манзилга етиб бургим келади. Ленин аравани тўхтатолмайман, отлар менга бўйсунмайди. Шу асрнинг устидаги барглардек, ўзимнинг турли даврлардаги ТАСВИРим ҳаслимда жонланади. Орада йиллар бўлганидан, БУ ТАСВИРЛАР бири-бирига деярли ўхшамайди. Ҳар хил жойда, турли пайт, турли кийимда тушган БУ ТАСВИРЛАРни ёнма-ён териб қўйса, бир неча киши, деб ўйлаш мумкин. Аммо мана, шу ТАСВИРЛАРга тикилиб, мен ўзимнинг ТАСВИРИМ асосан, иккита эканлигини ҳис этаман. Менинг қонимда Раҳмон ва шайтон, ҳақиқат ва ёлгон, мутеълик ва исён яшаб келганидан, ярмим жаннатда кезиб, ярмим дўзах ўтида куйиб ётгандек туюлади. Эй Парвардигор! Наҳотки, инсон ўз умрини ИККИ МЕНдан БИР МЕНга айланишга бағишлаб ўтказиши шарт?! Бутун ИНСОНИЯТ ТАРИХИ ана, шу АЙЛАНИШ ҲАРАКАТИ билан ўтган?! Балки, чуқурликда, эски, ярим ботқоқ ариқ бўйида бўлган камтарона-ғариб ҳовлига тақдир мени ИМТИҲОН учун келтириб жойлаштирган?! Бу ер зах, куз эрта келади, кузнинг ўртасига ҳам бормаёқ, қиш қиличини ялонғочлаб келаяпти, деб ўйлайсан. Биргина ҳовли эмас, хоналарда ҳам шамол изилаб айланади. Бу хоналар ёққан билан илимайди. Деразадан эзилиб ташқарига қарайсан. Дарахлар дийдираб, барглар шув тўкилаётганини кўрасан. Инсоннинг ўтган ҳар куни — барг. Бутун ҳаёти — барг. Ҳатто ўзи ҳам — барг. Қайси шоир ёзган, эсламайман: «Мен — бир япроқ, хазон япроғи!» Эй Парвардигор! Бу дунёда менга болаликдан камбағаллик-етишмовчилик, хасталик оламини кўрсатдинг. Ҳуқуқсизлик, ночорлик, бировлар зулмидан камситилиб-хўрланиш оламини ҳам кўрсатдинг. Менга ўзимдан минг чандон улкан кулфат, айрилиқ алами, азоб-изтироб бердинг. Қисқа бир умрда бунчалик ҚИЙНАЛИШ, ЎРТАНИШ. Нима учун?! БУ БАНДА норозиликка борадими-йўқлигини билиш учунми?! БУ БАНДА ўз умрида БИР МЕНга айлана оладими-йўқлигини аниқлаш учунми?! БУ БАНДА Ерда судралиб юриб, ФОНИЙ эканлиги, ТУФРОҚ эканлигини тушунадими-йўқлигини текшириш учунми?! Мана, энди у ёнда Сен, Шаҳрия, бу ёнда мен хасталаниб ётибмиз. Бизни бундан сўнг нима кутияпти, тақдир бизга нималарни белгилаган? — номаълум. Биз неки бўлмасин, шукрона келтиришимиз керак, холос.

Тўшақда тўлғанганимча, Алишерга «айланиб», унга қарийб қирқ йил озор етказган, уни қон қилган зоҳидлар билан БАҲСТА киришиб кетаман. Зоҳидлар («Мулло, муфти бўлгонлар, ёлгон даъво қилгонлар») саводсиз, жоҳил эканликларидан, Аҳмад Яссавийни танибу-улуғлаб юрадалар-у, Алишер тузган баъзи бир оҳанглар Яссавийдан келганига фаҳми-фаросатлари етмайди. Ахир, Яссавий Навоийдан тўрт юз йил бурун ёзмаганмиди:

**ИШҚ йўлида ҒАНО бўлай,
Ҳақ Бир-у, Бор,
Ҳар не қилсанг,
ОШИҚ қилғил, Парвардигор!**

Ошиқлик — Олоқни, У яратган Оламни севиб, Ҳақиқатга (Ҳаққа) хизмат қилганча, ТУФРОҚқа тенг бўлишдир. Ишқ йўлини тутган киши БОҚИЙ ОЛАМИ ОБОДЛИГИНИ ФОНИЙ ОЛАМДА бошлайди (яъни, «БАҚО топар улки, бўлди ФОНИЙ. Раҳравға БАҚО — ФАНО бўлиб-дур»).

ИШҚ +ФАНО =ОШИҚЛИК!

Ер айланади. Айланаверади.
Минг йиллар қидириб инсон етган ҲИКМАТ, олган САБОҚ қаерда?!
Бу кунги одам ҳаётида ЎЗГАРИШ борми?!

Қуш инида кўрганини қилади.
Бир пайт оталар (балки, оналар) йўл қўйган хатолар, гуноҳларни болалар қайтарадилар.

Дунёда БОЙЛИККА ҳирс, нафс балоси йўқолгани йўқ.
Дунёда ҚАШШОҚЛИК (мухтожлик) ҳамон муаммо.
Дунёда МАЪРИФАТ (тарбия) ҳеч қачон биринчи ўринга чиқолмаган (одамлар гоҳ оз-моз саводли, гоҳ ёлпасига саводсиз).

Инсоният — бир оила. Барча бири-бирига биродар, опа-сингил.

Шубҳасиз, шундай.

Бунга ҳеч ким эътироз билдирмайди.

Шундай экан...

Қаердан бу, тинч кексалар, болаларни уйдан кўчага ҳайдаган, тиниқ-зангир осмонни қалдиरोқдек гумбирлаб ларзага солган ўқ садолари эшитилмоқда?!

Қаердан бу, қора кийиб, сочларини юлган аёлларнинг нола-фарёдлари эшитилмоқда?!

Қаердан бу, каттанинг зулмидан кичикнинг оқ чекиб, инграиб ётгани ёки оддий, кўчада икки йўловчидан бирининг иккинчиси қорнига пичоқ санчиб, ер қонга беланганида, кечиккан миршаб хуштаги-ю, «тез ёрдам» машинаси овози эшитилмоқда?!

Мен умримда кўп офриқли шовқинларни эшитдим.

Мен умримда кўп нохуш манзараларни кўрдим.

Лекин мени Алишер ҒАФЛАТДАН УЙҒОТДИ.

Мени қулоғимга қафтимни тутиб, ДУНЁНИ эшитишга, кўзларимни йириб, ДУНЁНИ кўришга Алишер ўргатди.

Мен ундан қарздорман!

Хаёлим Сендан паришон, Шаҳрия!

Рости, ўзимдан ҳам хаёлим паришон.

Шу ҳолатда ётиб, Одил вафот этганидан буён Барнодан ҳам кўнглим хотиржам эмаслигини ҳис этдим.

У жила қурса «енгил» бўлгунча уйига, Термизга кетгани дурустми-ди?! Бироқ ҳозирги ҳолатда унга Тошкентдан жўнаш керак, деб қандай айтасан?!

Сен хасталанганингдан буён (бу кунга қадар) мен ёнингда бўлдим. Шаҳноза билан Зебо, куёвлар, неваралар, Холид, унинг хотини Каромат сени бир кун ёлғиз қолдиришгани йўқ. Синфдошлар ўша, бир гал тўпланиб боришганидан кейин, ҳар ким ўзича вақт топиб, хабар олиб туришибди... Булар ана, мени ҳам ёлғизлатиб қўйишмади. Уч-тўрт кунда ўнглиниб оёққа туришимга ёрдам беришди. Шу ўринда айтмай. Умуман, мен уйдан кам чиқадиган бўлганимдан бери рассом дўстларим, укаларим Баҳодир Жалол, Жавлон Умарбек, Алишер Мирзолар (мендан кўра истеъдодли ва шуҳратли рассомлар) гоҳ-гоҳ, уста, ётибсизми, деб келиб, кулишиб, суҳбатлашиб кетишади. (Жавлон Бобурнинг, Баҳодир Машрабнинг ТАСВИРИНИ келтириб чизган. Бу ТАСВИРлар устида ишлаётиб, улар ҳам азобланишган, албатта. Лекин олифга гап эмас, Навойни ТАСВИРлаш янада қийин.)

Қисқаси, Сену мен яхши-ёмон кун ОДАМЛАР ҚУРШОВИДА!

Барно эса бу ерда ЁЛҒИЗ.

Тўғри, Термиздан бир опаси келиб, унга қарашиб юрибди.

Одилнинг онаси, икки акаси ҳам уни унутишмайди (улар Барнони

ўзлариникига кўчиришмоқчи ҳам эдилар, қани, бу қайсар Барно кўнса! Эри билан яшаган бир хоналик уй унга азиз. Тамом. Вассалом).

Унинг дугоналари, ўз касбдошлари бор.

Холид билан Каромат ҳам ундан меҳрларини дариф тутишмайди.

Шунга қарамай, ҳозир Барнога бардош тилаш керак.

* * *

— Янгамни ўзимиз олиб келамиз, — деди Холид.

Мен кўнмадим.

Сени (Шаҳрия!) касалхонадан олиб келишга ўзим бормасам, кейин юзингга қандай қарайман?!

Инқилаб-синқилаб бўлса ҳам, ўрнимдан туриб соқолимни олдим, кийиндим.

Ниҳоят, кўплашиб Сени машинада уйга олиб келдик.

Ҳақимлар жавоб бераётиб, уйда муолажани давом эттирасизлар, ортиқча койитманглар, дейишди. Тўшақдан турганинг билан, бир оёқ, бир қўл (айниқса, қўл, тугилиб қолган) яхши ишламайди. Умуман, вужуднинг ҳамон ярми қарахлиги ўтиб кетмаган. Бу энди (Худо шифо берган тақдирда ҳам) анча узоққа чўзиладиганга ўхшайди.

Уй (менинг устахонамдан ташқари) тоза, озода эди. Лекин уй бекасининг бу борада доим ўз тушунчаси бўлади. Ҳай-ҳай дейишимга, ўзинг «ярим одам» эканглингга парво қилмай, дарров ҳаммаёқни «ағдар-тўнтар» қилиб ташладинг. Мен ҳис этдим. Аёл бўлмаганда, уйда ҳаёт бўлмас экан!

Устахонада қораланган дафтарларга кўзинг тушиб, аввалига суюндинг. Аёл зоти ўзи бўлмаганида эри (бир иш билан машғул бўлишини истайди) санқиб юрганини ёқтирмайди.

(Биз рассомларнинг баъзан бундай одатимиз ҳам йўқ эмас. Олдинлар кунни бўйи кўчада юрган пайтларим учрайди. Шаҳрия ўйламайдики, ҳозир бунга менда на ҳол етади, на ҳафсала!)

Кейин, ТАСВИР ўрнида бу яна нима гап, деб ажабландинг. Ўнгланиб ол, ўқийсан, ўзинг тушунасан, дедим.

Сен олис бир ерда юриб уйига қайтган одамга хос енгил ҳаяжонда эдинг. Мен бу ҳолат тез сўнмаслигига ҳаракат қилмоқда эдим.

Қандай бўлмасин, маълум бир давр ўтиб, хонадонда ҳаёт одатдаги изга тушгандек эди.

Мен ора-орада вақт топиб, қайтиб ишга кириша бошладим.

* * *

Подшоҳлик борлиги — бошдин-оёқ бош оғриғи...

Агар Алишер ёшлигидан саройда хизмат қилмаса, кейинчалик Вазир ва Амир бўлмаса, подшоҳлик ҳам осон эмаслиги («бош оғриғи»)ни балки билмас эди! У ўзига нисбатан ҳам Хусайн ЭРКСИЗ эканлиги, бутун ИМКОНИЯТ қўлида-ю, баъзан оддий эр-хотин жанжалига чора тополмай танг ҳолга тушган пайтлари ҳам бўлганидан хабардор эди. Бутун Мамлакат Хусайннинг «ўлкасидан нафас олар» эди, шу боис, Султоннинг на туши, на ўнгида ҳаловат бор эди. Алишер бу ҳақда ўйлаганида, дўстига ачинар эди.

Лекин ҳозирча у Ансорий остонасида тоат-ибодатга берилиб, «**Ҳақ раҳмати умиди била тун-кун маст**» эди. Ўзини таътилга чиққан талабадек сезмоқда эди.

Худди талабадек, яна, туркий, арабий, форсий тилларда ёзилган турли китобларни қайтадан мутолаа қилишга кўп вақт сарфлаётган эди. Алишер бир умр ҳикмат, дониш эгаллаш керак, деган фикрни бот-бот эслар ва кулиб, ота-боболарнинг бу ҳақдаги ўғитини тасдиқлар эди:

**Эр кишига зебу зийнат
ҳикмату донишдурур,
Яхши киймак бирла
хотинларга оройишдурур.**

У деярли ҳар куни ёзиш билан ҳам банд эди.

Ёш, шўҳ-шан пайтлари, Номаялум Гўзалга бағишлаб, хаёлидан ўтганини тўғри ёзиб кетаверар эди. У пайтда БИР ИИГИТ сифатида «эркалик» туяр ва ўз кайфият-қолатини ортиқча «пардалаб» ҳам ўтирмас эди:

**Бели-ю, оғзи кўрар-кўрмасга
чун пинҳон эрур,
Бас, муни қучмоқ, они ўпмоқ
қачон имкон эрур...**

Энди бу «нарсалар» эмас, фақат ҳижрон ва армон қолган.
Ҳижрон ва армон қолгунга (ана, ёш қайтгунга) қадар эса орада кечилган йўл узоқ, жуда узоқ.

Алишер энди Номаялум Гўзални хўрсинибгина эслайди, холос:

**Кўзда бир уйқуни кўрсам,
УЙҚУДА КЎРСАМ СЕНИ, —
То ажал-уйқуси ушбу
ДАВЛАТИ ДИЙДОР бас...**

У ҳамон ўртанади. Ёнади.

Аммо энди у ИШҚ, ОШИҚЛИК, деганда кўпинча Номаялум Гўзал тўғрисида ўйламайди.

Бир Мамлакатда яшаб, шу Мамлакат ҳаётига дахлсиз туриш мумкин эмас. Айниқса, Алишер каби АРБОБ учун!

У ҳар кун, ҳар соат МАМЛАКАТДАГИ АҲВОЛ билан қизиқар эди (менинг энди Салтанатга алоқам йўқ, саройдан кетганман, бунинг устига, УЗЛАТга чекинган ЖОРУБКАШман, деган гап ҳатто хаёлига ҳам келмас эди).

Бойқаро ўғли Абулмуҳсин Мирзо билан Марв томонда сулҳ тузгач, Астрободга йўл олган эди.

«...Абулғози Султон Ҳусайн баҳодир (исён кўтарган бошқа ўғли) Муҳаммад Ҳусайн Мирзони даф қилиш (таъзирини бериш) учун Астрободга кетган пайтда, Султон Бадиуззамон Мирзо Сейстондан ва Амир Шижоъуддин Зуннун (ўзига тағишли) Замиңдовардан Ғур яйловига келдилар ва (бутун) Хуросон мамлакатини қўлга киритиб олиш хаёли билан ҳазораи-никудорий (қабиласи) ҳамда (даштли) қипчоқлардан кўшин тўпладилар. Кенгаш ўтказгандан сўнг, саноқсиз аскар билан Ҳиротруд вилояти устига қараб юрдилар. Амирлар ва аркони давлатга тегишли (Бойқаро тасарруфида бўлган) от-уловдан нимаики топсалар, тортиб олиб, муқаддас Фиёсия лангарига қараб кетдилар. Бу ердан талай қўй (пода)ни ўлжа қилиб, дорулсалтана Ҳиротга қараб йўл олдилар. Амир Низомуддин Алишер (бундай пайтда у четда туролмайди), Амир Муборизуддин Валибек ва Ҳиротда қолган (Бойқаро билан кетмаган) бошқа амирлар бу воқеани (Бадиуззамон бостириб келаётганини)эшитиб, изтироб денгизига чўмдилар. Шаҳарнинг девор ва буржларини мастаҳкамлаб, булукларнинг халқини (қалъадан ташқаридага аҳолини) шаҳар ичкарасига олдилар. Бадиуззамон Мирзо Убаҳ қасабасига етгандан кейин, Амир (Шижоъуддин) Зунунни манғулой расми билан олдинга юборди. Булуклардан шаҳарга кириб олишга улгурмай боғчалари (ўз ерлари)да қолган кишилар Бадиуззамонни орқага қайтиб кетган, Амир Зуннун эса ул ҳазратнинг ёрдамисиз Ҳиротни қамал қилиш учун келаяпти, деб гумон қилиб, шу ондаёқ шаҳарга (Ҳиротга) бордилар. Амир Зуннуннинг озгина сипоҳ билан, лекин зўр ғурур билан яқинлашиб қолганлигини хабар қилдилар ва амирлар унга қарши (жангга) чиқсалар, ғалаба қозонишлари мумкинлигини айтдилар. Шу вақтда Муҳаммад Маъсум Мирзо Чечактудан Ҳиротга келди. Амир (Муборизуддин) Валибек ёрдам сўраб мурожаат қилди ва икки-уч минг кишилик отлиқ аскар жамлаб, Муҳаммад Маъсум Мирзо ҳамда Саййид Абдулла Мирзоларнинг узангисига шаҳардан чиқди. Мирзо Муҳаммад Маъсумни марказ (қалб қисм)га қўйиб, ўзи ўнг қанотга турди, сўл қанотни эса Саййид Абдулла Мирзо ва Амир Бобо Алига топширди. У (қарши)

тарафдан, Султон Бадиуззамон Мирзо Лаклакхона атрофида Амир Зуннунга қўшилди. Соқчилар душман қўшини қораси кўринганини хабар қилдилар. Шу соатнинг ўзида Амир Зуннун аргин лашкари билан отланди ва шиддатланиб олдинга ташланди. Уланги-нешинда ҳар иккала томон тўқнашди, сурнай ва карнайнинг овози кайвон айвонидан ҳам ўтди, ҳар иккала томоннинг шер йигитлари қилич яланғочлаб бир-бирига ташландилар... Шу аснода Султон Бадиуззамоннинг голиб-жаҳонгир байроғи жанг майдонига шуъла сочди (ҳилпиради). Ҳиротликлар бу аҳволни кўриб, қўллари ни жангдан тортдилар. (Бу ерда гап Бадиуззамон катта куч билан бостириб келганида эмас. Ундан кўрқув ҳам бош сабаб эмас. Амирлару аркони давлатдан тортиб ҳар қандай тарихнавис, муаррих учун умуман, Шаҳзодалар билан муносабат ҳаддан ташқари мураккаб эди. Тўғрироғи, кўпчилик қайси йўсинда муносабатда бўлишни билмаганидан, аксар саросималанар эди! Бадиуззамонми, бошқа шаҳзодами, гарчи Бойқарога қарши юриш қилган бўлса-да, ҳамма бир томондан, подшоҳ тарафда туришга тайёр, иккинчи томондан, унинг юз-хотири ҳеч ким Шаҳзодаларга дадил душманлик ҳолатига боришни истамас эди. Ота билан бола орасига тушишнинг малоллиги сезилар эди! Бунинг устига, шоҳ-ота бу кун бирон фарзандига адоватли қараса, эртага ярашиб, меҳр кўрсатиши мумкин. Бу ҳолда орага тушган киши хижолат чекади. Қолаверса, бу кунги ШАҲЗОДА эртага Подшоҳ бўлиши эҳтимоли бор. Буни инobatга олмаслик, калтабинликдир Ана, шу сабабларга кўра, ёзилган тарихларда ҳам Муаррихнинг бир оз паришонлангани кўзга ташланади). Даставвал Саййид Абдулла Мирзо ва Амир Бобо Али чекиндилар. Уларнинг изидан Муҳаммад Маъсум Мирзо ва Амир Муборизуддин Муҳаммад Валибек ҳам қочилари ихтиёр қилдилар. Муҳаммад Маъсум Мирзо ва Саййид Абдулла Мирзо шаҳарга (Ҳиротга) киришни маъқул кўрмай, тўғри Султон Ҳусайннинг Ҳумоюн ўрдусига (Астробод томонга) қараб жўнадилар. Аммо Амир Муҳаммад Валибек бошқа қочоқлар билан бирга, шаҳарга кирди, дарвозаларни (янгидан) беркитиб, бурж ҳамда деворларни (қайтиб) мустаҳкамлади. Султон Бадиуззамон Мирзо голиб ҳолда Уланги-нешинда тўхтади (қарор топди). Бир неча кундан кейин Пули Молонга борди ва ҳиротликлар шаҳарни жангсиз топширсалар керак, деган ҳаёл билан қўшинни жангдан тийиб турди.

Шу ҳолда қирқ кун муҳлат ўтгач, Хоқони Мансур (Бойқаро)нинг Ҳиротга қайтаётгани хабари эшитилди. Амир Низомуддин Алишер Бадиуззамон ҳузурига элчилар юбориб, уни отасига қарши урушишдан чўчитди (қўрқитди) ва отаси билан тўқнашиш, фитна-фасод янгиланмасдан туриб, шаҳар (Ҳирот) атрофини бўшатганча, бирон ёққа жўнаб кетишини сўради (таклиф қилди.) Шаҳзода бу илтимос (илтимос йўсинида айтилган гап)ни қабул қилиш замон (шу вақт) тақозоси эканлигини англаб, Пули Молондан Пули Солорга, у ердан эса Мурғоб дарёси бўйига қараб жўнаб кетди.

Уч-тўрт кундан сўнг Хоқон (Бойқаро)нинг зафарли байроғи Ҳирот устига шуъла сочди (ҳилпиради). Амирлар, уламо, эътиборли зотлар унинг ҳузурига чиқдилар. Хоқони Мансур уларнинг барчасини сийлади».

«Бадиуззамон Мирзо Ҳирот атрофидан кўчиб, Мурғоб бўйига қараб жўнагандан кейин, Бодғис ва Чечакту (қасабалари)нинг лашкари унинг музаффар байроғи остида жам бўлдилар. Қандаҳордан Шужоҳбек (Шужоъуддин Зуннун бўлиши керак) ҳам келиб, олий ўрду-да катта жамият тўпланди (жамоа йиғилди).

Хоқони Мансур (Бойқаро) тарафидан (унга бўйсуниб) Маручоқ қалъасида ҳукумат қуриб ўтирган Барида Бахши қалъани таслим қилиш (ихтиёрий равишда топшириш)дан бош тортгани учун Шужоҳбек ўша (бу) қалъани забт этишга тутинди. Зафар асарли (голиб) қўшиннинг ҳазораи-никудорий ва бошқа қабиалардан иборат сипоҳи, тура чопарларини тутиб, камонларини қўлга олиб, ўша (шу) мустаҳкам қалъага ташландилар. Амир Барида (Бахши) эрта саҳардан то чошгоҳга қадар мудофаа билан машғул бўлди, ахийри ортиқча қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилди. Шужоҳбек қаҳру ғазаб билан Маручоқни олиб, Амир Барида (Бахши)нинг қўл-оёғини бот-

лаб, Бадиуззамон Мирзо ҳузурига юборди. Он ҳазрат уни гуноҳларидан кечиб, қўйиб юборди.

Хоқони Мансур (Бойқаро) Ҳиротда туриб, улуғ мартабали фарзандининг катта қўшинга ва зўр истеъдодга (қобилиятга) эга эканлигидан воқиф бўлгач, бениҳоят изтиробга тушди (Бадиуззамоннинг эътибор қозониши Ҳусайн қўлидан Салтанат чиқиб кетаётгани нишонаси эди, бундан ташқари) чунки ўша пайтда зафарли қўшин (Бойқаро лашкари) эндигина Астробод юришидан қайтган, отлар ниҳоятда ориглаб ва ҳолсизланиб, яна сафарга чиқиш учун бир мунча вақт уларга дам бериш керак эди. Бадиуззамон Мирзо эса жангга шай бўлиб турарди. Хоқони Мансур (Бойқаро) ноилож, Султон ҳазратларининг (ўзининг) Яқин Дўсти Амир Алишер билан кенгашиб, ярашиш биносини бунёд этишга тугинди ва Мавлоно Фасихуддин Соҳибдоро Астрободийни бу ишни амалга ошириш учун Мурғоб бўйига юборди. Ул жаноб эрта тонгда ўша жойда (соҳилда) Султон Бадиуззамон Мирзо ҳамда Амир Зуннун (Шижоъуддин) билан учрашди. Яхши сўзлар билан (шаҳзодани) бузруквор отасига итоат қилишга тарғиб этди ва (уни) руҳлантирди. Ул ҳазрат (Бадиуззамон Мирзо) отасининг ҳақ-ҳуқуқларини мулоҳаза қилиб, сулҳга мойил бўлди. Борди-келди бир неча такрорлангач, ниҳоят Балх мамлақати ва унга тобе бўлган ерлар ҳукмронлиги, Аму бўйларидан то Мурғобгача, тўла ваколат билан Бадиуззамон Мирзога берилди ва ул азиз шаҳзоданинг донгдор номи ўша (бу) вилоятда Хоқон ҳазратлари (Бойқаро)-нинг ҳумоюн номига қўшиб хутбада ўқилади, деб келишилди».

Бойқаро жилла қурганда, озгина осойишталикка ташна эди.

Лекин:

«Муҳаммад Ҳусайн Мирзо Астробод вилоятида тамом мустаҳкамланиб олгандан кейин... хотирига Хуросоннинг бошқа вилоятларини ҳам босиб олиш фикри келди... шижоатли сипоҳи билан Исфароин устига юрди, бостириб келиб, Амир Бадриддинни қамал қилди. Бу шерпеша (мард) Амир ҳузурига одам юбориб, уни итоат ва тобеликка даъват этди. (Аммо) Амир Бадриддин Хоқони Мансур (Бойқаро)-нинг тарбиятини (уни бу ерга қўйганини) риоя қилиб, Шаҳзодага бўйин эгмади, ихтиёридаги оз сонли одами билан қўлига ўқу камон, қиличу найза олиб, Астробод сипоҳига қарши жангга тушди... бироқ Муҳаммад Ҳусайн Мирзонинг лашкари кўплик қилиб, уни ҳар тарафдан ўраб олди... Тезда жангни тўхтатсин, деб омонлик ваъда қилдилар ва уни Шаҳзода мурувватидан умидвор этишга уриндилар. Амир Бадриддин бу гапларга буткул қулоқ солмади ва тиф зарбидан шахидлик шарбатини ичмагунича жангни давом эттирди.

Шу вақт Сабзаворда (Бойқаронинг бошқа бир ўғли) Музаффар Ҳусайн Мирзо Муҳаммад Ҳусайн Мирзонинг исёни ва Амир Бадриддиннинг ўлдиришидан хабар топгач, Сабзавордан чиқиб, биродарига қарши урушга отланди... Музаффар Ҳусайн (Мирзо) аскарининг кўпчилиги аёвсиз тигдан ўтказилди, бир гуруҳи асир олинди... Музаффар Ҳусайн (Мирзо)нинг бу ерда ортиқ туришга (жангни давом эттиришга) мажоли қолмади...

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо эса Хуросонни холи (ҳимоясиз, эгасиз) топиб, Астрободдан Нишопур ҳамда Сабзаворгача бўлган ерларни зафарпаноҳ қўшиннинг жилвагоҳига айлантирди (аскарларини ҳамма ёққа сочиб ташлади), адолат йўлини тарк этиб, шаҳар ва вилоятларни талаш, халқни қирғин қилиш ишига қўл урди...

(Бойқаро) танасини заифлик ва бадан шахристонини (мулкани) қариллик заруратлари эгаллаб олганига қарамай, хусравона ғайрат ҳамда шоҳона ҳамият билан зафар миҳофасига тушди (ўғли билан урушишга тайёрланди)...

Мамлакатдаги умум манзара шундай эди.

Шу йиллари яна бир мудҳиш воқеа рўй берди.

ЁЗУҚ СИПОҲИ (гуноҳ лашкари) бошқа томондан бош кўтарди.

ТУФРОҚ қонга беланиб ётган эди, багтар ингранди.

Ҳусайн Бойқаро чарчаб, алақачон тизгин қўлдан чиқаётгандек кайфият туғилган эди.

Подшоҳ ва аркони давлат мамлакатга эгалик қилолмаса, шаҳзодалардан бўлак ҳам, эга бўлгиси келганлар топилар экан.

Хиротда (борингки, бутун мамлакатда) ўғрилар, безорилар, каллаке-сарлар кўпайиб кетган, итгоатсиз бир жамоа гўёки сув остидан пўкак-дек, юзага қалқиб чиққан эди. Улар ўз ҳукмини ўтказишга тушган эди!

Бундай воқеа тарихда, олдин ҳам рўй берган.

Амир Исмоил Сомоний ҳукмронлик қила бошлаган даврда Бухоро ташқарисида «ин қуриб», вақти-вақти билан шаҳарга ёпирилиб кирган, ҳаммаёқни талон-тарож қилган қароқчи тўдалар бўлар эди. Уша давр ҳақида бундай деб ёзилган:

«(Шу замонда) ўғрилардан бири бир тўда халқни ўз атрофига тўплаган, қишлоқнинг (атроф даштларнинг) бебош ва безориларидан тўрт мингта одам жам бўлган эди. Улар ҳаммаси Ромтин (Ромитан) билан Барқад (тумани) ўртасида йўлтўсарлик қилар ва шаҳарга (доим) қасд қилишлари хавфи ҳам муаллақ турар эди. Амир Исмоил ўз соқчибо-шиси, Бухоро деворини қурган ва (эндиликда Ало кўчаси) Кўйи Ало унинг номи билан аталадиган Ҳусайн ибн Алони бу ўғриларга қарши урушишга юборди. Бухоро аҳолисидан улўғлар ва саркардалар унга ёр (ҳамроҳ) бўлдилар ва бориб, олишиб, ўғриларни маҳв этдилар. Ҳусайн ибн Ало уларни мағлуб этгач, бошлигини тутиб ўлдирди ва унинг бошини олиб келди. (Безорилардан) бир гуруҳ кишини ҳам банди қилган эди. Амир Исмоил уларни (кўл-оёқларини) боғлаб, Самарқандга (ўшанда Подшоҳ бўлган Амир Насрга) юборди».

Амир Темур даврида ҳам шунга яқин воқеа ўтган эдики, Соҳибқироннинг ўзи ёзган эди:

«Бундан (тинчлик ўрнатгандан) чиққан натижа шулдирки, бир киши Анқарадан Самарқандга қимматбаҳо моллари билан жўнаса (йўлга тушса), ясовулсиз, оддий ҳолда эсон-омон юра олади. Йўллардаги қароқчи, бўлангилардан бехатарлигини таъмин этиб қўйганман. Ҳеч бир одам у карвонларнинг молига ёмон кўз билан қараёлмайди. Яна бир мисол: бир табоқ олтунини бир кичик боланинг бошига қўйиб, Шарқдан Фарога, Шимолдан Жанубга йўлланса, орадан йиллар ўтади, кичкина бола болиғ (етук) ҳам бўлади, бошидаги олтунининг бир донасига ҳам нуқсон етмайди. У болани алдаб ёки зўрлик ишлатиб, олтунини олгувчи одам менинг қўл остимда бўлмайди. Ҳеч ким эшитдими, менинг қўл остимда бўлгон ерлардаги бир шаҳарда дўконнинг ўғирланганини? Ёки қайси бир кишининг уйига ўғри босиб кирганини? Бу каби жарималар эшитилмаганининг сабаби ҳам, мен тутган эриш (йўл, қонун)нинг тўғри эканини исботлайди. Мен фотиҳликка эришишимдан илгари ҳам ўғри-қароқчиларга қарши чора кўриш, доруғалар (маъмурлар)нинг очик бўлиши учун зўр ташаббус қилганман. Чунончи, бир доруға шаҳар амниятини ўз устига қабул қилиб олдим, у қуруқ номга вазифахўр эмас, балки масъулиятли бир ўринда турганини билмоғи, кеча-кундуз ўз вазифасининг ижросида огоҳ бўлмоғи лозимдур. Агар бир ўғрилик ҳодисаси зоҳир бўлса, ҳаммадан аввал доруғанинг ўзи масъул тугилади. Ўғри топилмаса, доруғанинг қўли кесилиб, ўғрининг ўрнига ўзи жазоланади».

Мана, энди пойтахт Хиротда осмонни булут қоплаган эди!

Бу ерда гўёки на шоҳ, на доруға, на қози, на миршаб бор.

Одамлар эрталаб кўчага чиқиб, кимдир ўлдирилгани, кимдир уриб-чала жон ҳолга келтирилганини кўрар, эшитар эдилар.

Кундузлари кўчаларда тобут лопиллар эди.

Ҳар кўча, ҳар гузарда кун сайин қора мотам либоси кийганлар кўпайиб бормоқда эди.

Кечки пайтда шом ва хуфтон намозини, саҳарда бомдод намозини ўқигани одамлар кўрқиганидан масжидга чиқмай қўйишган эди. Гоҳо муаззинлар ўзи чиқмас, азон ҳам эшитилмас, гоҳо имом чиқмай, сўфилар ўзи имомликка ўтар эди.

Шаҳар қушпа-кундузи ҳам деярли бўм-бўш. Бозорлар, ҳаммомлар, сартарош ва косибларнинг дўконлари ярим ёпиқ ҳолда. Биров молидан, биров жонидан кўрқади. Тасодиф учрашган кишилар кимнинг жанозаси борлиги, кимга фотиҳа ўқиш кераклиги ҳақида сўзлашишади, холос.

Одам кўчадан қочгани билан, уйда ҳам у ҳимояга муҳтож.

Тунлари қайсидир уйни ўғри босиб, қий-чув кўтарилиши одат тусига

кирган. Ҳатто уйида қурол-аслаҳа бўлган беклар, сипоҳийлар безовта. Улардан ҳам безори-ўғрилар афтидан, тап тортишмас, ҳайиқишмас эди.

Шаҳарни (мамлакатни) эгаллаб, ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб юборганлар асосан, ўн икки-ўн тўрт ёшлардаги «йигитча»лар эди. Булар аксари етим қолган ёки ота-онаси иложсизликдан етим қолдирган, ҳеч қандай билим олмай, тарбия кўрмай, қашшоқликми, бекорчиликданми бебошлик йўлини тутган эди. Буларни «кўча болалари» дейиш мумкин, кўча уларни ваҳшийлаштириб юборган эди. Бировнинг изтиробидарди улар учун сариқ чақача қийматга эга эмасди.

Шаҳарда қабристонлар кундан-кун «семириб» борар эди.

Абдулла Ансорий зиёратгоҳи ортидаги мазорда ҳам янги қатор дўнгликлар, туфроқ уюмлари пайдо бўлган эди.

Алишер ўз мулозимлари ва мусоҳибларидан ҳар куни шаҳардаги аҳволни сўраб-суриштирар эди.

Сал муддат бурун одамлар рафлатда юришганидан эътибор бермаган ШАРПА, ҚОРА бир ИСЁН бу кун шаҳарни ишғол этгани, анamana бутун Ҳирот устида олов ва тутун айланиб, кўкка юксалиб турган кўркам Ҳирот бир ҳовуч хок каби ерга туқилиб тушишини ўйлаб-азобланган Алишерни ҳар куни қулоғига етиб келган бири-биридан нохуш хабарлар ларзага соларди. Ҳар гал совуқ бир хабарни эшитганида, қаттиқ асабийланар ва Султон Ҳусайн нега Шаҳзодалар исёнидан ҳам даҳшатлироқ ҲОЛАТга тезда бирон чора-тадбир кўришга ҳаракат қилмаяпти, деб ажабланар эди.

Алишердан ҳам кўра кўпроқ аслида, Ҳусайн Бойқаро ташвишланаётган эди. Зероки, Алишерга нисбатан (ўзича) каттароқ жавобгарлик унинг бўйнида эди.

Бойқаро (узок жангу жадаллар натижасида ва шубҳасиз, бошига бахт куши қўниб) тахтга минганидаёқ «подшоҳлик борлиғи (Алишер айтмоқчи!) бошдин-оёқ бош оғриғи» эканлигини ҳис этган, ҳамон ҳар кун, ҳар соат ҳис этар эди.

Алишер — арбоб, халқ, мамлакат олдида масъулиятни ўйлайди, куюнади. Аммо ҳар ишда сўнгги ҳукм Ҳусайнга боғлиқ. У — подшоҳ, тахтга минган пайтдан эътиборан бу дунё-у дунё ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам ҳаёт-мамотидан ҳисоб беради.

Ҳусайн бирон ишни пайсалга солгани йўқ.

Фақат, аввалида у фарзандлари кўзгаётган низолар билан хаёли бағд бўлиб, пойтахт Ҳирот бағрида қалхатдек қанот ёзган, ерга қора соя ташлаганча, суриниб келаётган бало-қазони сезмаган, сезганида ҳам, бунга аҳамият бермаган эди. Фалончини кўчада, пистончини уйида ўлдириб кетишибди, анови-манови жойларда ўғрилиқ юз берибди, деган хабарни айғоқчилари, хизматкорларидан эшита бошлаганидан кейин ҳам, буни аввалида кундалик кўнгилсиз ҳодисалар қаторига қўшган, бир оз лоқайд қабул қилган эди.

Шу йўсинда, дард мадда олган эди.

Ниҳоят, Бойқаро ишнинг жиддийлигини фаҳмлаганди.

Лекин у ҳозир ҳам чора кўришга шошмаётган эди.

Гап шундаки, унга қилич-қалқон тақиб майдонда жанг қилиш ўнғай. Ёшлиқдан унинг умри ҳарбу зарб билан ўтган.

Майдонда қарши икки томон аниқ. Юзма-юз олишасан.

Бу ерда эса мулоҳаза юритиб, истиҳола қилишга тўғри келади.

Аввало, халқ тинчини бузаётганлар барчаси бола, ўсмир.

Яна. Улар четдан келган эмас, Ҳирот аҳолиси орасидан чиққан. Шу замон, шу заминда вояга етган.

Булардан ташқари, уларнинг «етим» деган номи кишини сергаклантиради. Мусулмон подшоҳи «етим-есирлар бошини силаш» ақида-сига зид иш тутиши қийин.

Муҳими, бузғунчилардан ҳаммаси бўлмаса ҳамки, ярми, балки чорағи, сўнгги йиллардаги ота-бола орасида ўтган урушларда жон таслим этган жангчилар зирриёди эканлиги аён ҳақиқат. Бундан ҳам даҳшатлиси, уларни зулм, бедодлик билан халқни қашшоқ, муҳтож қилиб юборган Салтанатнинг ўзи «туққан». Ҳусайн «ташқи аҳвол» оғирлиги устига «ички аҳвол» бундай оғирлашганидан ғазабланар ва шунинг баробарида, ич-ичида қандайдир айбдорлик ҳам сезар эди.

У, одамлар, халқ чидасмай бирон чора кўрар, деб маълум муддат

кутгач, кундан-кун баттар Мамлакат мотамсаро бўлаётганига қаноат ҳосил қилди. Нотинчликни бартараф этмай яшаш мумкин эмаслигини англагандек бўлди.

Подшоҳнинг подшоҳлиги тутди.

Бир куни ҳарамдан саройга ғазаб нишонаси қизил либос кийиб, бошига қирмизи тож қўндириб чиқди. Тахтда ўтириб, қатъий ҳукм қилди: — Қайси кўча, қайси маҳаллада безори ва бебошлар бўлса-ю, уни тутиб келтириб беришмаса, шу жойни бузиб, аҳолиси қириб ташлансин!

Уша кундан шаҳарнинг чанг-тўзони чиқа бошлади.

Жиноят йўлига кирганларни одамлар тутиб келтириб, улар минг азобу уқубатга солиндилар. Баъзи гуноҳкорларни тахтага, тошга-деворга михлашиб ташладилар. Айримларини қўлтиғидан осиб, оёғига тош боғлаб, иккига ажратиб-парчаладилар.

Авж олган ёвузликлар, қотилликларга яраша жазо берилмоқда эди. Лекин қанчалик суриштириб, текширган билан, шаҳарда (мамлакатда) ҳўлу қуруқ баравар ёнмоқда эди. Инсон қонидаги қабихлик маълум, кимдир кимгадир қасди бўлса, ўч олмоқда, кимдир гуноҳкор ўз яқини қолиб, бегуноҳ бировни чоғга итармоқда эди. Ҳукм берилган, ҳар қандай шароитда ўз фойдасини кўзлаб иш тутишга шай иблислар рақсга тушмоқда эди. Ашаддий безорилар билан бир қаторда, хулмас, ниҳоятда кўп гуноҳсиз ёшлар, болалар осиб, босиб-янчиш майдонларида қолиб кетаётган эди.

Ансорий остонасига, Алишер ҳузурига тўда-тўда кишилар ноҳақликдан шикоят қилиб, йиғлаб кела бошладилар. Нотинчлик сабабчилари «кўча болалари» бўлишса ҳамки, уларни эслайдиган-йўқлайдиган УЙЛАР бор экан! Уларнинг номи «етим» бўлса ҳамки, анча-мунча болаларнинг онаси, ўтай отаси, амакиси, тоғаси, холаси, аммаси бор экан! Йиғлайдиган одами бор тирик жон бу дунёда кимдан, қаердандир мадад кутади.

Алишер ўз ҳузурига боши ҳам, кўзида ёш келган сарсон-саргардон кишиларга қандай ёрдам беришни билмай, қаттиқ қайғуга чўмган эди.

Саройда Бойқаро ҳам қайғуга чўмган эди.

У ҳаммаёқ олдингидан юз чандон тўс-тўполон бўлиб кетишини кутмаган эди.

ҲАҚИҚАТ ва НОҲАҚЛИК, АДОЛАТ ва ЗУЛМ бир ўғирда туйилган майиз ва ёнғоқдек, аралаш-қуралаш, бири-бирига қоришиб кетган эди.

Ортиқ ноҳақликка, зулмга чидаб бўлмасди.

Шикоят кўпайган эди.

Шикоят хатлари ҳам ёғила бошлаганди.

Бегуноҳ бир банданинг сочидан бир тола узилиши ҳам гуноҳ, бу ҳам жиноятдир.

Бойқаро — диёнатсиз инсон ва диёнатсиз подшоҳ эмас!

(Ундайлар ҳам тарихда «ачиб» ётибди. Халқ бекордан «Золим подшоҳ», «Аҳмоқ подшоҳ» деган эртақларни тўқимаган.)

Энг аввал, Амир Темур, сўнг Шохрух Мирзо, сўнг мана Султон Бойқаро бир ҳалқа бўлиб, ХАЛҚ ДАРАЖАСИ, ҚИЁФАСИНИ акс эттирган олим-фозиллар, ижод аҳлини доим қўлаб келишган. Булардан бирон шахс хор бўлишига йўл қўйишмаган. Қандай бўлмасин, Бойқаро Ҳақиқатга қулоқ тутган, Адолатга риоя қилган подшоҳдир!

Мана, энди, бир пайтлар ҳар ёқдан ақли, истеъдодли инсонлар Ҳиротга талпинган бўлса, бу кун анча йил бурун рўй берган «бузуғлик даври» сингари гурас-гурас одам Ҳиротдан ҳар ёққа қочиб кетаяпти. Қолганлар ҳам нотинчлик, ҳимоясизлик, қашшоқликдан қора совуққа юзланган дарахтлардек, дийдираб туришибди. Диёнатли инсон ва подшоҳ бу нарсаларни ўйлашга мажбур!

Бойқаро аркони давлатга тўпланишни буюрди.

— Мен сизнинг подшоҳингизман! Ҳақиқат ва Адолат посбониман! — деди у. — Ҳар қачон шариат ҳукмига амал қилиб, иш тутдим. Аммо ҳозир бир ноҳақлик, бир зулмни даф этмоқ истаб, ўзга зулм, ноҳақлик юз очди. Бор ҳаракат зое кетди, эл-улус осойишталик топмади. Бу ҳолда нетмоқ лозим? Не тадбир изламоқ лозим?!

Ҳусайн ақли, зийрак ҳукмдор эди. Тушунарди. Ҳар кимни жоҳил миршаблар қўлига топшириш, айниқса жаллодга рўпара қилиш бўлма-

ган гап. Бу — биринчи хато эди! Иккинчи хато, ким гуноҳдор, ким бегуноҳ суриштириб, текшириб аниқлашни ҳар хил одамларга ишониб топширишгани эди! Дуч келган одам тугул, Ҳиротдаги на бирон қози, на қозикалон фавқуллода ҳолатдаги мушкул бу ишни тўғри ҳал этишга қурби етади! Расмийат кишилари ишни тезроқ юмалоқ-ёстиқ қилиш ва имкон топила, бундан бир манфаат кўришни ўйлайдилар... Биз барчамиз шу эл фарзанди, деган тушунча, ўз инсонлиги билан ғурур, инсоний фазилатлар борасида фикр юритиш одамлар тақдирини ҳал этиш қўлида бўлган кишиларда йўқлиги ёки камлигини аркони давлат фаросатли вакилларининг аксари ҳам яхши билар эди. Шу боисдан (ва Хусайннинг ғазабидан кўрқиб), улар сукут сақлаб туришарди.

— Мен сиздан сўрайман, — деди яна Хусайннинг ўзи. — Айтинглар, бебош ва безориларни тафтиш қилишни кимга топшириш мумкин?! Бу мамлакатда Ҳақиқат ва Адолатнинг мезони бўлган инсон борми?! Ким?!

Мажлис аҳли шивир-шивирлаб қолишди ва ожизгина овоз эшитилди:

— Мир Алишер!

Кейин, давра гувиллади:

— Навоий! Ул зотдан бўлак киши бу вазифани бажаролмайди!

— Мамлакатда бирон одам йўқки, Мирнинг ҳалоллигига иштибоҳ билан қараса!

— Ул зот бировни жазога буюрса ҳам, шафқат қилса ҳам, ҳеч ким норози бўлмайди!

Фалокат ва маломатдан қутулишнинг бошқа иложи кўринмаётган эди. Бойқаро таклифни қабул қилди.

У олий фармон берди.

Бу хабар шамол тезлигида Алишерга етказилди.

— Мен жоним билан! — деди азобланиб юрган Алишер.

Сирасини айтганда, унинг шу кунлар бир дақиқа бўш вақти йўқ эди. Тоат-ибодат соатини қисқартириш, қўли остида ўйланган, бошлаб қўйилган асарлар бўла туриб, маълум муддатга ижодни буткул тўхтатиш, ободонлик ишларини назорат қилолмай қолиш унга малол эди. Бўйнига юкланган вазифа эса оғир, кўп меҳнат ва азият керак, камида бир ой-икки ой кетади. Бунинг устига, у гарчи умрида одамлар бахтли бўлсин, эзгулик қарор топсин учун неча бора «қозилик» қилишига тўғри келганини эсласа-да, ўзининг қози эмаслигини ҳам «эслаш»га мажбур эди. Дунёда ҳар ким ўз вазифасини кўнгилдагидек, яхши бажарса эди, эҳтимол бировнинг аравасини бошқанинг тортишига эҳтиёж қолмасди! Лекин ҳозир Алишер жонини ўртага қўйиб, бу ишни бажаришга тайёр ҳам эди. У иложсиз эди. Чунки, гап шу Мамлакат, шу Халқнинг болалари, аксари норасидаларнинг қисмати устида бораётган эди. «Кўча болалари» бир томондан, гуноҳ қилган, мамлакат, халқ олдида айбдор, юзи қаро. Иккинчи томондан, ҳаётда ҳеч қачон барчани (ҳатто ваҳший тўдани) бир қарич билан ўлчаб бўлмайди.

Уша кундан миршаблару кўчалар, маҳалалардаги ғайратли кишилар Алишернинг ҳузурига «қўлга тушган»ларни учта-тўрттадан олиб кела бошлашди.

Алишер ўз хужрасида улар билан биттадан чақириб, гаплаша бошлади.

У бир разм солиб қараган ва икки оғиз сўзлашгандаёқ кимнинг қандайлигини билиб, ҳар кимга шунга яраша, қилган гуноҳига мос чора кўра бошлади. Дастлабки сониядан уларни бир неча гуруҳга бўлиш кераклигини сизди.

Жиноят йўлига кирганлар орасида ашаддий қотилга айланган, ўнлаб кишини ўлдирганлар бор. Бундайлар бузилиб кетган, энди батамом тузалмайдиган ҳолга етган («... қанча қилма тарбия, ит бўлур, эшак бўлур...») Буларга балки бир лаҳзалик, балки нутилмайдиган бир умрлик жазо керак (вақтида Амир Исмоил Сомоний ҳам, Соҳибқирон Амир Темур ҳам шундай қилган).

Тарбия кўрмаганидан адашиб, эгри йўлни танлаганлар бор.

Бировдан кўрқиб ёки одам танимай, ёмонларга эргашганлар бор.

Кимгадир ўлим эмас, маълум муддат қамалиш, енгилроқ жазо қўллаш кифоя.

Кимгадир ҳатто пўписа кифоя.

Кимгадир насиҳат кифоя.

Умуман, гуноҳи бўлмай тухматга қолганлар ҳам бор. Аммо буларга ҳам барибир (тўпга аралаш келгани учун) йўл кўрсатиш, тарбия керак.

Алишер болалар, ўсмирлардан қўли қонга беланмаган, безорилик, ўғрилиққа ҳали муккасидан тушмаган бир гуруҳни иморат қураётган талабчан усталар қўлига мардикорликка юборди.

Аниқ гуноҳи йўқ, аммо қаровсиз қолган яна бир гуруҳни ўзи ҳомийлик қилган мактаб, мадрасаларга жойлаштирди.

Айрим ёшлар тарбиясини қариндошлари, уруғлари зиммасига юкланди.

«Ноннинг бутуни ҳам, ушоғи ҳам нон».

Ерда туғилган ҳар бир одам боласи азиз.

Ерда туғилган ҳар бир одам боласи яшашга ҳақли.

Ҳар қандай жиноятга қарши курашни одам боласига қарши курашга айлантиришдан сақланиш керак.

Қаттиқ муносабат эмас, ҳатто қаттиқ сўз одамга офирлик қилади. Одамни синдиради.

Сўз қаттиғи — ЭЛ КҮНГЛИҒа ОЗОР айлар!

Алишер масъул вазифани бажаришга киришган кундан яна инграётган ТУФРОҚ устида хуш бир насим эса бошлади.

Жароҳатли, жафокаш Ҳирот қайтиб осойишталикка юз тутди.

Мамлакатда етим-есирлар тарбиясига алоҳида эътибор бериш расмга кирди.

Шаҳрия!

Сен касалхонадан уйга келганингдан буён анча вақт ўтди.

Серёфин, гоҳо куни бўйи челақлаб ёмғир ёққан куз тутаб, қиш бошланди.

Ерга қор тушди.

Сени билмаган киши офир касалдан чиққанингни сезмаслиги мумкин. Бироқ бу ўзингга аён, менга аён. Афт-ангоринг, юриш-туришигда хасталик асорати кўринмаганига қарамай, бу аддамчи ҳолат, энди эҳтиёт бўлиб яшашинг шарт. Мен ҳам олдингидан кўпроқ Сени асрашга уриниб, жоним ҳалак. Эҳтиётсизлик қилиб, толиқтириб қўйишдан кўрқаман. Ҳамон тунлар безовталаниб, Сенга ўзимдан узоқроқ умр тилайман.

Менинг ёзувларимга баъзан қизиққан бўлсанг-да, шу боисдан, то ҳозир Сендан уларни пинҳон тутдим. Бир пайт, тугатганимдан кейин ўқирсан, деб ўйладим. Баъзи воқеалар рўй бериб, бу иш тезлашди.

Синфдошлар уйга қўнғироқ қилиб туришар, ёшлиқдан келган даврамиз тўхтаб қолганига ўқинишарди. Ахийри, Сухроб бир гал қўнғироқ қилганида, портлади.

— Менга қара, оғайни, — деди у. — Инсоф керак. Навбат меники эди, ярим йилдан ошди, дастурхон ёзолмай ўтирибман. Эртага бизни киди кўришайлик! — Кейин, сал истиҳола билан қўшиб қўйди. — Сизларни бошқалардан олдинроқ ўзим олиб келаман.

Сен, Шаҳрия, уйдан чиқмаётганинг тушунарли, мен ҳам остона кечмаётган эдим. Сухробнинг гапи таъсир қилиб, отландик.

Одатдаги давра тўпланди:

**Мен ва Шаҳрия (Сен),
Сухроб ва Назми,
Ҳайит ва Тозагул.**

Ўз даврамизни, бир-бирининг суҳбатини соғинганимиздан, тушдан кечгача гангур-гунгур қилиб ўтирдик. Ёшлигимизни эслаб, кулишдик. Яйрадик.

Уйга энди қайтган эдик, қизлар, куёвлар, неваралар келишди. Улар бизни қуршаб олишди (биз ҳалигина даврада ўзимизни ёш сезаётган эдик, бирдан улғайиб қолдик).

Кўп ўтмай, Холид билан Каромат ҳам эшик қоқишди.
Булар иккиси бир оз ҳаяжонда, бир оз ташвишланаётгандек ҳолатда эди. Чой устида ниҳоят, Каромат тилга кирди.

— Хурсандчилик, дада, — деди. У ҳам мени «дада» дейди. — Барнонинг кўзи ёриди. Ўғил.

Шуни деб Каромат, унга қўшилиб Холиднинг кўзлари ёшланди.

Менинг ҳам кўзларим ёшга тўлди.

Бу фақат севинч кўзёшлари эмасди.

Сен, Шахрия, гапдан хабаринг йўқлигидан, бизга ажабланиб қарадинг.

Мен сенга шу сонияда, Одил сувга чўқаётган болани қутқариб ҳалок бўлгани, мана, энди янги туғилган БОЛА ота меҳри, тарбиясидан МАҲ-РҲМ эканлигини айтмадим. Айтолмадим.

(Бу — биргина бола, дунёда ҳар қачон минг-минглаб отасиз қолган юраги озурда, ҳаёти кемтик болалар учраб туришини ҳам Сенга айтмадим. Айтолмадим.)

Ёлғиз қолганимиздан кейин, устахонадан Бор Ёзувни олиб чиқиб, кўлингга бердим:

— Ўқи. Шошмасдан...

Ўзим эса то Сен ёзганимни ўқиб бўлгунингча, ҳикояни охирига етказиб кўйишга қарор қилдим.

Навоий ТАСВИРИ ҳақидаги фикрим ҳам (шу орада) «пишган» эди. Мен ТАШҚИ ҲОРҒИНЛИК, ИЧКИ ТОҚАТСИЗЛИК (Қакнус ва Занжирбанд Шер)ни ТАСВИРлабман-у, унинг чеҳрасидаги УЛУҒВОРЛИК, кўзларидаги ҲАСРАТ акс этмаган экан. Бир неча НУРЛИ ЧИЗИҚлар етмаётган экан...

У «қарилик»дан шикоятланиб «замон аҳли била хайрбод қилиш» вақти яқинлигини бот-бот таъкидласа-да, бу — ақлан келган гаплар. Ҳиссиётга кўра, у ҳали камида тўрт-беш йил яшайман, деб ўйлаётган ва бунга кўнглида ишонаётган эди. (Балки, аксинча, ҳиссиётга кўра умри тугаётганини сезган ва ақлан буни енгиб, ўзига таскин бергандир?!)

Нима қилганда ҳам, Алишер ҳали ҳаётдан кўнгили узмаган, ўлимнинг номард эканлигини билмаган эди (кутилмаганда юз берган унинг вафоти шу жиҳатдан, фожеъдир. Балки, ҳар қандай ўлим ўзича фожеъдир).

Аммо Алишернинг ҳаётидан санокли ойларгина қолган эди.

У (бундан беҳабар) ўз иши, ташвиши билан машғул эди.

Гарчи маълум муддат «бебош ва безориларни текшириш, тафтиш қилиш»га кетган бўлса-да, қанча гуноҳсиз жонларни жазодан, ўлимдан қутқаргани (хайрли, савоб бу иши) унга янги куч, руҳ бағишлаган эди. Уни яна ИБОДАТга берилиш, ИЖОД қилиш ва буларга (гоҳ ёндош, гоҳ халал берган) туташ ҳолда ФАОЛИЯТ кўрсатишга даъват этган эди.

Умуман, Алишер доим Худо наздида банд бўлган (шоҳми, гадоми?) барчага меҳр-шафқат билан қарар, ЯХШИЛИК истар, одамлар билан ОДАМИЙ МУНОСАБАТни ўзи учун ҚОНУН деб билар эди («Даврон элининг жисмида — ҳам жон бўлдил, ҳам жонларига — мояи дармон бўлдил»). У ФАОЛИЯТСИЗ бир кун яшамаган эди! Атрофидаги одамларнинг ғам-ташвишига аралашар, ҳар кимни имкон қадар бахтли қилиш, жимла курси, хурсанд (шод) қилиш, фалокат ё маломат гирдобига тушган бўлса, ёрдам қўлини чўзишга одатланган эди. Бу йўлда ҳеч нарсани, вақтини, саломатлигини ҳам, мулки-давлатини ҳам дариф тутмас эди.

«...Бир пайт зафар байроқли Соҳибқирон (Бойқаро) томонидан Астробод вилоятини идора қилиш Султон Бадиуззамон Мирзога топширилган эди. Кунлардан бир куни саодатли Шаҳзода (Бадиуззамон) сайр қилиб, хуш хулқли Алишер Навоий мулкларидан Хайрбод қишлоғига келиб қолди. Бу ерда яшовчиларнинг феъл-атвори ёқиб, ҳавас юзасидан: «Ё Раб, ҳазрати Султон (Бойқаро)нинг Яқин Дўсти (Навоий)дан бирон киши восита бўлиб бу қишлоқни бизга сотиб олиб берса, нима қиларди!» деб юборди. Даврада Амир (Алишер) хизматчилари жумласидан Хожа Гиёсиддин Муҳаммад Дехдор

ҳозир эди. У киши Шаҳзоданинг сўзини эшитиб, арз қилди: «Валинеъматим ва маҳдумим (Алишер)га менинг яқинлик ва ноиблигим шу қадарки, ул ҳазратнинг молу ашъёсини истаганча тасарруф қилишим мумкин. Эндиликда ул киши (Алишер) тарафларидан бу қишлоқни Шаҳзодага тортиқ қилдим». Султон Бадиуззамон Мирзо хурсанд бўлиб, бир тиззасини ерга урганча, қуллуқ қилиб қўйди... Воқеа хабари олий табиатли Амир (Алишер)нинг қуловига етгач, Хожа Гиёсиддин (Муҳаммад Дехдор)дан мамнун бўлиб, қилган яхши хизмати (ўзини олийҳиммат туггани) учун унга махсус сарупо ва бир от пули деб 1000 (минг) кепакйини Астрободга юборди...»

«...Шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо мамлакатнинг баъзи эҳтиёжлари учун Сабзавор қалъасига маълум миқдор галла жамғармоқчи бўлди. Вилоятда эса галла топилмас эди. Амиру ноиблардан бир гуруҳи (Шаҳзодага): «Ҳазрати Султон (Бойқаро) муқарраби (Навоий)нинг бу шаҳар (Сабзавор)да галласи кўп, олий фармон билан эҳтиёжга лойиғини олайлик ва галла топганимизда, ул жаноб (Алишер)нинг вакиллари эвазини қайтариб берайлик» деб арз қилишди. Чиройли хулқли Шаҳзода (Муҳаммад Муҳсин Мирзо) уларга деди:

— Амир жанобларининг галласидан бир қисм олиш у ёқда турсин, унга ҳеч ким ҳатто тўғридан-тўғри (ижозатсиз) кўз ташлаёлмайди ҳам (кўз олайтириб қараёлмайди).

Бу хабар олий табиатли Амир (Алишер)га етиб боргач, Маҳдумзода (Шаҳзода) ҳақида яхши дуолар ўқиб, Сабзавордаги бўлган-бор галлани тортиқ қилди. Ноиблардан бирига бундай мактуб ёздирилди: «Воллоҳким, агарда ҳар бир дона буғдой ўрнида бир донадан марварид бўлганида ҳам, у зот (Шаҳзода)дан аямай назр қилиб, дилларига меҳр-муҳаббат уруғини сочар эдим...»

«... Бир куни мақтовга муносиб Амир Навоий фикр тарҳини очиш учун Мавлоно Фасиҳуддин Соҳибдоро билан шатранж ўйнамоқда эди. Тўсатдан Амир Бурҳонуддин Атоуллоҳ кириб келди. Ул ҳазрат (Алишер) ҳурмат шартини бажо келтириб, илтифот ва кўнгил сўраш мазмунида: «Қаердан ташриф буюрдилар?! Бизга не хизматлари бор?!» деб сўради. Амир Бурҳонуддин жавоб қилди:

— Ҳар куни шаҳардан (анча йўл босиб) Мадрасаи Ихлосияга қатнашдан қутулиш учун яқин бир ердан ҳовли олмоқчи эдим. Ҳозир ўшандай жой топдим, уни 3000 динор кепайкийга савдолашганман. Лекин шу кунлар бир мансабдор чиқиб, маблағ устига пул кўшаётир, сотувчи жойни унга сотмоқчи бўлаётир. Умидим, шафқат қилиб, мулозимларингиз у киши ниятидан воз кечиб, ҳовлини менга қолдириши тўғрисида бир қовоз ёзиб берсалар!

Дарё кўнгилли Амир (Алишер) бу гапга индамай, шатранж ўйинида давом этди. Буни кўриб жаноб Бурҳонуддин Атоуллоҳ ташвишланди, илтимосим олий ҳазратнинг кўнглига овир ботди, деб ўйлади. Аммо тез орада ўйин тугади. Эҳсонун саховатга бой Амир (Алишер) ул зотга юзланиб: «Агар фақирлардан бири саҳни кенг, кўп иморатли, хушҳавою суви шарбат ҳамда мадрасага яқин бўлган бирон ҳовлини сизга тортиқ қилса муносиброқми ёки ўша, кимдир олмоқчи бўлган ҳовли ўзингизда қолиши учун ҳаракат қилинсинми?!» деди. Улуғ насабли жаноб (Атоуллоҳ) бу гапни эшитиб, ниҳоятда шодлик ва хурсандлик изҳор этди.

Уша вақтларда юксак мартабали (киши) Мавлоно Муҳаммад Муъиннинг ҳовлиси Ҳазрат Навоий девонига тааллуқдор бўлиб, анчайин хушҳаво ва кўнгилочар жой эди. Мана, шу жойни ул жаноб (Амир Бурҳонуддин Атоуллоҳ)га инъом қилиб, бахтиёр ҳолда жўнатилди...»

«Шунигдек, бу олийҳиммат Амир (Алишер) сон-саноксиз кўркам боғлар, кўзни яйратувчи манзилларни (қанча) саййидлар, олим ва фозилларга инъом қилган. Яхши ерлар, чиройли коризлардан (яна) маҳдумзодаларга ва парда ичида ўтирган пошшо ойимларга шунчалик кўп тортиқ этганки, барчасини ҳисоблаб чиқишга қурб етмайди...»

Ақсар бундай воқеалар ҳам кечган. Ҳазрат Соҳибқирон (Бойқаро)нинг Девон хизматчилари баъзи бир харажатларни қоплаш ниятида халқ устига овир солиқлар юкламоқчи бўлганларида, Улуғ Амир

(Алишер) халқнинг қийналмаслигини ва бу ҳол Салтанат тизими-га бузуғлиқ солмаслигини истаб, бутун маблағни ўз ёнидан тўлаб юборган.

Жумладан... Султон Соҳибқирон (Бойқаро) Мозандарон вилоя-тига борган эди. Хукумат эгаси Амир Муборизуддин Валибек жа-ноблари номига, Ҳирот шаҳри ва атрофидаги аҳолидан зарур хара-жат учун 100.000 (юз минг) динор кепакий ундириб етказиш (жўна-тиш) ҳақида фармон келди. Ул жаноб (Валибек, сўралган) бу маб-лағдан 50.000 (эллик минг) динорни булуқот (шаҳар ташқариси) дех-қонлари ва мол (туёқ) эгаларидан ундириб, қолган (ярми)ни Ҳирот ичида яшовчилардан хонадонлар бошига сочиш йўли билан унди-ришни ўйлади. Лекин (у) бирон ишга давлатли Амир (Алишер)нинг фикри ва маслаҳатисиз қўл урмас эди. Шу боис, ул Ҳазрат (Али-шер)нинг ноибларидан бирини чақириб, мақсад-муддао Навоийга етказилди. Ул зот (Навоий): «Бу фурсатда халқ устига ўринсиз (қўшимча, ортиқча) солиқ солишни Олий даражали Соҳибқирон (Бойқаро) давлатига муносиб кўрмаймиз» деди ва шу дамдаёқ ке-ракли маблағни ўз-хусусий пулларидан берди. Халқ эса ул Ҳазрат (Алишер)га мингдан-миг раҳмат айтиб, уни дуо қилди...»

У шундай (шоҳми, гадоми?) барчага мурувват кўрсатарди.
Ўз ҳаёти-чи?!

Мунглауф бошим остидаги
тошимниму дей?!
Тош устидаги ғариб
бошимниму дей?!

Нега?! Шунча давлат, шунча имкон билан бу ҳолатга сабаб нима?!
Бу — унинг ФИКРИ, ЭЪТИҚОДИдан келиб чиқади.

...РУҲСИЗ БАДАНИИ КИШИ ТИРИК ДЕМАС!

Унга дунёда пок руҳ — ОЛИЙ БИР МАҚОМдан бошқа нарсанинг кераги йўқ. Яъни:

Наъфинг агар ХАЛҚҚА бешак дурур,
Билки, бу НАЪФ ўзинга кўпрак дурур.

Алишерни қачондир юнонлардан арабларга келган ва араблардан бутун Шарққа ёйилган фалсафа (ЭЗГУ бир тушунчалар) ёшлик йилла-ридан қаттиқ қизиқтирган. У ҳамон (ёши қайтганида ҳам), умр бўйи ҳамроҳи бўлган, кутубхонасида сақланаётган китобларни деярли ҳар кун мутолаа қилади. Таъсирланади.

«Ахлоқий фазилатлар инсоннинг нияти ва амалида (ишида) акс этади».

«Ахлоқли киши ҳатто ўз ҳаётидан айрилган тақдирда ҳам, дўстла-ри ва Ватани учун кўп ишларни амалга ошира олади».

«Олижаноблик ҳақида муҳокама юргизиш, бу ҳали олижаноб-ликни билдирмайди. Худди шунингдек, одиллик ҳақида ўйлаш-нинг ўзи ҳам амалда одил бўлиш, деган гап эмас».

Бунга ИСЛОМИЙ қарашлар қўшилади:

«Ўзини таниган ўз Парвардигорини танийди» (яъни, Ҳаққа ито-ат этади, эзгулик йўлини тутати).

«Албатта, биз Оллоҳнинг мулкимиз (биз туфроқдан яралганмиз, биз ҳам, туфроқ ҳам Уникидир) ва, албатта, биз Унинг сари қай-тувчилармиз».

«Ҳар бир кишининг тақдирига — Яхшилик (эзгулик) йўли би-лан борса, жаннатий бўлиши, ёмонлик (ёвузлик, тубанлик) йўли-ни танласа, дўзахий бўлиши ёзиб қўйилган».

«Учрашамиз маҳшар кун. Адолатли кун!»

Алишер шу қадар ЮКСАК бир ДАРАЖАга кўтарилганки, унга дунёда ФАҚАТ эл-юртга ХИЗМАТ, ҳаётда ҲИММАТ ва ОФИЯТ керак:

Десангки, таомим зое бўлмағай, —
едур
Ва тиласангки, либосим эскирмағай, —
кийдур.

Яна:

**Не қушки, бўлса ҲИММАТдин қаноти,
Эмас паст ОШИЕНга илтифоти.**

Кейин, яна:

**Барча лаззатни тотдим, ОФИЯТдин
чучукроқ шарбат топмадим.**

Ниҳоят:

**Топсанг неча ШОҲлар узра шоҳлиғ,
ФАҚР АҲЛИҒа айла ХОКроҳлиғ.**

Бетаъсир бир кимса учун булар балки, шунчаки сўз.
Алишер учун — ҲАЁТ МАЗМУНИ!

(Шаҳрия! Азизам!

Бир умр менга вақт етишмагандек туюлади.

Қайсидир азиз инсонга хат ёзмоқчиман.

Ишим юришмаганида, асабийланганимдан, вақт ажратолмайман.

Ишим юришганида, вақтнинг ўзи топилмайди.

Сенга муносабатим ҳам доим шунга ўхшаш кечди.

Ишим юришса ҳам — кўнгилдагидек эътибор беролмадим.

Ишим юришмаса ҳам.

Ажабланаман.

Алишер елкасидаги ТОҒДЕК ЮК билан аллакимларга мактуб
йўллашга ҳам, БАҶҒАга эътибор беришга ҳам қандай улгурди экан?!)

Унинг ҳаётидаги катта ЗИДДИЯТлардан бири:

Ҳар кун, ҳар соат ибодат, мутолаа, ижод, эзгу ишлар билан банд бўлган, ҳатто сонияни бекор ўтказмаслик, елга совурмасликни касб этган ҳолда, ўз ЯШАШ ТАРЗИДан қаноат ҳосил қилмайди, инжиб-норозиланади:

**Йўқ даҳрда бир БЕСАРУ СОМОН мендек,
ЎЗ ҲОЛИҒА саргаштаю ҳайрон мендек.**

Дунёда ҳамма нарсдан — ҳаётдан, даврдан, одамлар орасидаги муносабатдан, ўз тирикчилигидан МАМНУН кишилар оз эмас. Улар ФАЛОКАТ ва ҲАЛОКАТ нима, ҲАЛОВАТ ва КАМОЛАТ нима, билмайди. Уларни, халқнинг ЭРКИН ЁКИ ҚУЛЛИГИ, БАХТли ёки БАХТСИЗЛИГИ, КЎРКАМ ёки ХУНУК ҳолатда яшаётганлиги ҚИЗИҚТИРМАГАНИ учун, тўқим-табиат, дейишади.

Лекин буюк бир мақсадни олдига қўйган, табиатан йиғиқ Алишер нега «бесару сомон, ўз ҳолига саргаштаю ҳайрон» бўлиши керак?! У баъзи бир ҳолларда ўзи эмас, ЎЗ ЗАМОНАСИДАГИ КИШИЛАР АҲВОЛИни ақс эттирганмикан?!

Унинг ҲАЁТДАН ҚАНОАТ ҲОСИЛ ҚИЛМАЙ, ИНЖИБ-НОРОЗИЛАНГАНИ эса рост. ТОҚАТСИЗЛИК туйиб яшагани аниқ.

Алишерни (айниқса, умри сўнгида) кўп АРМОНлар ҳам ўртайди. Муҳаббатда бахт топмагани ва дунёда умрини «ўғул ва қиз ва аҳлу аёли йўқ» кўйда ўтказишдан бўлак чора қолмаганига ўкинар эди.

Қанча уринмасин Ҳаж сафари насиб этмаганига ҳам армон сезар эди. Аркони давлат, олим-фозиллар тўпланган бир даврада очиқ ўпкаланиб деган эди:

«Ҳар сафар у томонга (Ҳажга) жўнаш устида баҳоли қудрат ҳозирлик кўрила бошлаганда, Соҳибқирон (Бойқаро) мене бўлди, ваҳоланки, пухта ҳийлалар била ижозат бериб, муборак фармон марҳамат қилинган, ўзимиз ҳамда мулозимлар ҳозирлиги учун катта маблағ сарфланган (эди)... Қандай бўлмасин, бир мўъмин кўнглини олиш (уни шод этиш) бутун инсонлар ибодатидан (ёки, юз йиллик тоат-ибодатдан) хайрлироқдир, деган сўз тақозоси (била бормасликка тўғри келди)».

Унга ҲАҚИҚАТ ва АДОЛАТ тантанасини кўриш ОРЗУси ҳам АР-
МОНга айлангани оғир ботаётган эди.

ИНСОНИЯТ кўпинча ўтган ХАТОлардан сабоқ олмас экан!

Хулоса чиқармас экан!

Яна бир армон:

ШОҲ ва ШАҲЗОДАЛАР «кўча болалари» воқеасидан кейин эс-
хушларини йиғиб АҲИЛ бўлишни хаёлларига ҳам келтиришмаган
эди. Аксинча, янги низолар кўзгаб, мамлакатда янгидан жанглار
бошланиб кетган эди. Улар кундан-кун икки томондан (бир-бирига
жигар) гулдек йигитлар умрини хазон қилишмоқда эди (ўша замон
муаррихлари бу жангларда ҳалок бўлганларни «шаҳид» деб ёзишган-
ку, аслида, шаҳид бошқа, булар манфаатпараст, шухратпараст
кишиларнинг бемаъни талашувида баргдек ерга тўкилган қурбонлар
эди, холос). ШОҲ ва ШАҲЗОДАЛАР мамлакатда қайтиб муҳтож-
бенаволар, нотавон-мажруҳлар, етим-есирларни кўпайтира бошлаш-
ган эди. Халқнинг нола-фарёди осмон қопқасини кўчиргудек бўлаёт-
ган эди.

Алишер фақат Хуросондаги жанг майдонлари эмас, бутун оламдаги
жанг бораётган майдонларни кўз олдига келтириб, ўзини яланг бош,
яланг оёқ шу майдонларни ёриб ўтаётган ҳолда тасаввур қилар,
нафаси бўғзига тикилиб ҳайқираётгандек эди:

**ОЛАМ АҲЛИ, билингизким,
иш эмас ДУШМАНЛИФ,
ЁР ЎЛИНГ бир-бирингизгаки,
ЁРАЛИФ иш!**

Шу армонлар унга баъзан тунда уйқу бермас эди.

* * *

Ўша куни саҳарга яқин кўзи илинди.

Туш кўрдик, Ҳажга бораётган эмиш.

Эл қатори зиёрат эмас, шахсан Муҳаммад расулуллоҳ (салаллоҳи
алайҳи васаллам) унга юзма-юз келиб, ним табассум билан тикилдилар.

Кўзини очганида, ўзини бахтиёр ва кучга тўлғин сизди.

Таҳорат олиб, намозга чиқди.

Кейин, яна ҳужрага қайтиб, жойнамоз устида анча пайт ибодат
қилиб ўтирди. Кўнглида Ҳаққа қандайдир яқинлик туйиб, кўзлари
ёшланди.

«Оллоҳ тоқдир».

Бу тонг у ўзининг ЁЛФИЗЛИГИдан малол сезмади.

Ниҳоят, чой ичиб ўтириб, — шундай одати бор эди! — олдин ёзган
баъзи ғазалларини қайта кўриб, тузатишлар киритди.

Айримларидан (ўқиб, ўйланиб туриб) мамнуният сизди.

**ВИСОЛ тухмини эқдим, ФИРОҚ бар топдим.
ВАФО ниҳолини тикдим, ЖАФО самар топдим.**

**МУҲАББАТ ўтики, ёқдим висол шаъми учун,
Ўзумни оқибат ул ўтдин-ўқ шарар топдим.**

**Мен ашк била ювдум ҒАЙР нақшини кўздин,
Валек гайрга-ўқ ЕРдин назар топдим.**

**Умид баҳрида ҳар неча ғўтаким урдум,
Садаф кўзумдин-у, кўз ёшидин гуҳар топдим.**

**Дедим, БУ РАМЗни англай, вале хирад ПИРин
Бу нукта кайфияти ичра БЕХАБАР топдим.**

**Чу дарди ИШҚ биёбонларини қилдим қатъ,
АДАМ ВИЛОЯТИдин нари юз хатар топдим.**

**Навоий-ё, кеча-кундуз хату юзини тилаб,
ШАБОНА навха била НОЛАЙ САҲАР топдим.**

Негадир бир жумла хаёлида ўрнашиб қолган эди:

...УЛ МЕНИ ЁД АЙЛАМАС!

Мен-чи, мен уни ёд этаяпманми, деган хаёлга борди.

НОМАЪЛУМ ГЎЗАЛНИ кўпдан буён деярли эсламаган, у ҳақда бирон сўз ҳам ёзмаган эди. Ўз муҳаббати ҳақида бошлаб қўйилган достон чала ҳолида қолаверган эди.

Ҳозир ўйга чўмиб, беихтиёр пичирлади:

**Менга не ЁРУ не ОШИҚ хавасдур,
Агар мен ОДАМ эрсам, УШБУ БАСДур.**

Кейин, яна ўйлади:

**Дардини баски, ниҳон тутдум—
ўлармен пинҳон,
Воқиф этгил ОНИ бу —
ДАРДИ НИҲОНДИН, ё РАБ!**

Китоблар, қоғозларни йиғиштирди.

Боғни айлангиси келди.

Боққа чиқиб, узун йўлда юра бошлади.

Шу пайт ўзи шундайми ёки унга шундай туюлдими?! — қаердандир қўшиқ эшитила бошлади. ҲОФИЗ УНИНГ ҲАЗАЛЛАРИ АСОСИДА қўшиқлар куйламоқда эди.

Алишер диққат қилди:

**ДАРД УЙИН қилди бино ИШҚИНГ,
бузуб КЎНГЛУМ УЙИН,
Кимса янглиғким, БИР УЙ тузгай —
БИРИН вайрон қилиб.**

Бу хаёлда айланаяптими ёки чиндан биров куйлаяптими? У аниқлаги-си келиб, янада сергак қулоқ тутди. Аниқлай олмади. Қўшиқ эса янгра-моқда эди:

**Кезармен КЎЙИДА йиллар,
назар ҳолима солгай, деб,
АГАР ЎЛДУРСА, қоним ранги
ТУФРОҚИДА қолгай, деб.**

Бу қўшиқ тугар-тугамас, бошқаси уланиб кетди:

**Одамийлик ТУФРОҚИН берса —
ФАНО елига чарх,
Оҳким, йўқдур киши —
АҲЛИ ВАФОДИН ХОКРОҚ.**

Унга бу қўшиқлар дунёда абадий янграб қолаверадигандек туюлди. Бу кун эрталабдан ИККИНЧИ БОРА ўзини бахтиёр ва кучга тўлгин сезди.

ИККИНЧИ БОРА, кўнглида шукрона келтириб, кўзлари ёшланди.

Боғ ўртасидаги чордоққа (айвонга) қараб юрди.

Қушлар сайроғини тинглаб ўтирган эди, боғда ноибларидан бири кўринди.

Шоҳ (Бойқаро)дан вакил (чопар) келиб, киришга ботинмай, эшик-да турган экан.

Алишер рухсат берди.

Маълум бўлдики, Шаҳзода Муҳаммад Хусайн Мирзо билан жангга шайланган Бойқаро пойтахт шаҳар (Ҳирот)да Салтанатни қўриқлаш учун Амир Алишер ва (унинг ёнида, маслаҳати билан иш тутадиган) Амир Муборизуддин Валибекни қолдиришга қарор қилган экан.

Алишер шу дамда, Бойқаронинг ундан Яқин Кишиси йўқлиги, Бойқаро бир умр унга Суянгани-ю, доим буни яширишга уринганини ўйлади (Шоҳнинг Алишерни «пухта ҳйилалар била» Ҳажга боришдан олиб қолганига бош сабаб ҳам шу эди). Кўнглида Шоҳга эътирозлари, унинг

баъзи ишларидан норозилиги борлигига қарамай, Салтанат емирилиб халқ оғирроқ кунга қолмасин учун, Алишер ҳам уни қўлаши, унга имкон қадар ёрдам бериши керак:

**Эй Навоий, собит ўлсун
Шоҳ Фозий давлати,
Оллида қул бўлмагон
оламда султон қолмасун.**

(Алишердек иродали, кучли инсон баъзан Шоҳга, баъзан зоҳидларга ён бериш, мураса қилиш заруратини сезади. Одамлар орасида яшаб шарт-шароит билан ҳисоблашмаслик ўлимга тенг эканлигини билади. Бу дунёда аниқ мақсад билан яшаган одамга нақадар оғир эканлигини деярли ҳар куни ўйлайди.)

Алишер паришон кўйда отни эгарлашни буюрди.

У энди УЗЛАТдан чиқиш, Абдулла Ансорий зиёраттоҳидан кетишга мажбур эканлигини ҳис этди.

Бу (асло) — жорубкашлик (фаррошлик)дан батамом воз кечиш эмас:

**Мусофир бўл, аммо Ватан ичра бўл,
Тила хилват-у, анжуман ичра бўл.**

(Бу — унинг бутун ҳаёти ҳақидаги гап эди.

Алишер турли эл-элат, ҳар хил миллат яшаган Хуросонда ЁЛФИЗ умр кечирган, лекин ўз «орол»ида туриб, бу дунёда барчага бирдек ОЗОДАЛИК, ЁРУҒЛИК улашишга уринган эди.)

Йўлда, сарой томон отда бораётиб, энкайиб олди.

**То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас —
Эл шод ўлмас,
мамлакат обод ўлмас...**

Зилола
Хужаниёзова

ЁМБИР... КЎНЛИМНИНГ...
БЎЛАКЛАРИМИР...

* * *

Кузак япроқларин тўкар басма-бас,
Улар заҳил тортган ишқ номалари.
Дарахтда ўтирган шум қарға эмас,
Қарғалган тақдирнинг гунг нолалари.

Сарғайган номалар ориқ йўлакка
Ташландиқ қоғозга йиртиб отилган.
Хиёнат захридан зада юракка
Ҳайқирдим қотилсан, юрак, қотилсан!

О, аммо қизалоқ мезон баргларин
Завқ билан авайлаб терар йўлакда.
Кимсасиз номалар шивирлаб сирин
Сўйлайди беғубор, дилкаш юракка.

Бу йўлдан гумроҳ ишқ бўлган бадарға,
Сен уни излаб топ, токи айрилма.
Қизгина, тепангда турар шум қарға,
Кетавер... қайрилма... қайрилма...

* * *

Бу телба очуннинг ғамлари аро
Мен сени қанчалар изладим, инон?!
Неча бор овутдим, совутдим ўзни,
Сен хаёл, сен рўё, сен ёлғон...

Ё рабким ва бир кун... ёз ёмғиридай
Қалбимга кирдингу бехосдан,
Бу юрак энтиқиб талпинди,
Покланди димикқан қафасдан.

Кўп нарса йўқотдим, ишқим — бор ганжим,
Авайлаб юрганим юлқиди ҳаёт.
Шукурким, ғамзада кунимда гарчи,
Сен фақат биргина мукофот.

Қароғимга сингар қорайган соғинч,
Ишқингни ичмоқдир ёлғиз тилагим.
Кўнгил кўчасида тентираб юрар
Севмоққа яралган юрагим.

Биз, асли, бир рўё, афсоналармиз,
Қадрсиз — дунёнинг бўлмаса ками.
Аслида, энг яқин бегоналармиз,
Ғамбода умримнинг шодлик байрами.

* * *

Меними бу ўйлар алдайди,
Алдайди қароғинг қароси.
Юракни бир нави қилди-я,
Сен тутган боданинг балоси.

Райҳоннинг бўйлари ширин-ей,
Шириндир муҳаббат ўйлари
Ёронгул сақлолмай сирин-ей,
Баҳорга борини гуллади.

Гуллади равоқда тул оғоч,
Танга нур тушди бахт илгидан.
Кўзларингга беркит, қалдирғоч
Бу ишқни гулламай тилгинам.

* * *

Мени танайди тили ўроқ тун,
Суриштирманг зулмат йўллар қатида.
Ўдингизга тушсам гар бирор-бир кун,
Тилаб олинг мовий гуллар қатидан.

Кун келиб нигоҳим сўлғин кўринса,
Зинҳор улоқтирманг туннинг қатига.
Ногаҳон тўкилсам, ҳовучлаб олиб
Кўмиб кўйинг мовий гуллар қатига.

* * *

Ёмғир... менинг улкан кўнглимнинг
синиб тушаётган бурда-бурда бўлақларидир.
Сориғ япроқ...
Дарахт — ғариб синглимнинг ушалмаган, узоқ кутган,
ташлаб кетган тилақларидир.

Хазон бўлган тилақларини
тўда-тўда қилиб ёқдилар,
Ҳамон тутаб ётар аччиқ тутуни,
кўзларни ёшлатар, ёшлар юракни...

Кимдир ўзни панага олар,
мўлтирашар дарчаларидан,
Намиқиб, хасталаниб қолмайин дея,
менинг кўнгил парчаларимдан...

Она замин, фақат сен мени
тушунасан худди онамдек,
сингиб бораяпман бағринга сим-сим...
Мен сенинг дардларинг аритмоқ учун,
ғамларингни қаритмоқ учун,
орзуларинг тўлитмоқ учун
сингиб бораяпман томиринга, синглим...

* * *

Кўнглимда ҳузур йўқ,
ором йўқ, нур йўқ.
Қалбим нураб борар
сенингсиз... сенсиз,
Билмам, қайга кетди пойимдаги ер,
ҳарчанд соҳилига чопиб етолмас денгиз?!

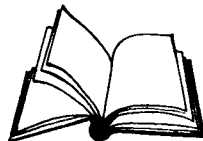
* * *

Бу дунё... кўллари ювилган дунё,
Шўртаъб пешонамни нега силасин?
Юрагим зирқирар кўрганларимдан
Қартайган ҳилолдан не ҳам тиласин.

Туннинг кучоғида шаббодага маст
Ортимдан шивирлаб қолади толлар,
Зил-замбилдай қадамларим шахди паст,
Манзилсиз йўлларда ўйларим толар.

Илдакка илдамлаб бораман, ернинг
Юмалоқ эканин билсам-да, барибир.
Йўл бўйида қари харсангтош
Тиланади бир бурда меҳр.

Бу дунё ҳиссизу шунча бешафқат,
Капалакнинг умри беради таскин.
Инсонни инсоннинг сўз ўқи йиқар,
Кекса чинор қандай яшайин, айтгин?!

Камолиддин
Мингбоев

ҚАЛБИНИНГИЗНИ ОЧДИНГИЗ
БИР КҮН...

Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил.
Жалолиддин Румий

* * *

Кўзни юмгил
маҳкамроқ.
Бир зум кўзга айлансин
кўлларинг.
Маҳкамроқ юмсанг қанчалик,
шунчалик айланиб борар кўзга
бутун вужудинг.
Кўзларим чарчади!
Кўзларим толиқди!
Миллион йиллик азобларни
кўришдан зерикди.
Кўзни юмгил
маҳкамроқ,
бир зум кўзга айлансин
кенг кўкрагингнинг чап томонида жойлашган
энг зўр кўз, демак —
Юрак!

* * *

Исмингизни эшитганим ҳамонок,
лабларим титрар. Осмон йироқ.
Жисмингизни кўрганда мен,
вужудим олов бўлиб, ёнар ўшал дам.
Синфдош эдик. Тунлари юлдузлар
сиримиздан бохабар, аммо,
билмасдим қалбингизда
нелар борлигин?!
Билмасдим...
Билмасдим...
Қалбим тўлмасди. Тўлмасди...
Куяр, ёнар. Кўксим муздак
бўлиб борар,
Ўтиб орадан неча йиллар
дарё оқиб турар.
Қалбингизни очдингиз бир кун,
унинг чеккасида турар,
бир пайтлар лабларингизни
титратган Камолиддин деган исм.

* * *

Унинг суратини чиздим, тонггача
ухлай олмадим.
Қизариб кетган экан кўзларим.
О-о, рассомнинг юмуши кўп оғир,
осон тутманг унга ҳам.
Кўп бора ўғилчасига ваъда бериб,
чизиб бермаган дунёдаги энг
танқис таомнинг суратини ҳам.
Қуёш тиғи икки найза бўйи
кўтарилган бир пайтда
уқалаб кўзларим очаман
ва тунда чизилган асарларнинг
барчасида ноннинг расмин кўраман.

* * *

Оҳ, маъсумам...
Оҳ, мунисгинам...
Оҳ, дилбарим...
Менга қанот бахшида
этган нурли йўлим.
Кимларнидир озроқ сийладинг,
кимларгадир кўрғаздинг кўпроқ мурувват.
Шундай умр, шундай ният
қилсак нетар,
шундай яшайликки, иккимиз
зерикмасдан бир-биримиздан.

* * *

Дам-бадам ташқарида нигоҳим —
деразадан боқаман.
Ёрим, айт-чи, берган
ваъдангда қачон турасан?
Гарчи, аёз, совуқ.
Ерга тупуришдан уялиб
деразани очаман,
бирпасда музлайди
хонам,

Ёрдан эса дарак йўқ ҳамон.
Кўзларимга қарғалар
қалдирғоч янглиғ кўринадир,
Бундай пайтда фил ҳам
кўзингга пашша бўлиб кўринадир...
Барибир бугун келмаслигингни
хабар этди, соат миллари.
Сен эртага келасан, албат!..

* * *

Дедим: Сенсиз отмас тонг, у йўқ.
Деди: Наҳот, рост, менга-да, роҳат йўқ?
Дедим: Ахир, олам шундоқ яратилмиш.
Деди: Эҳ бечора, сендай ошиқ дунёда йўқ!

Гуландом Тоғаева

ИШҚИНИНГ СҮНБҮЛЛАРИ
ШҲЖКАН ХОПИРА

* * *

Ойларга тароқ солмиш
ўркач-ўркач тоғлари,
Кўзларимга нур эмиш,
шу юртнинг ардоғлари.
Осмонларнинг парчасин
юракларга сочган юрт,
Субҳларнинг дарчасин
жаранглатиб очган юрт.
Сен десам қаламимдан
тўкилади инжулар.
Нозанин майсаларинг
кипригинда орзулар.
Тингланг, она тупроқни —
унда йиллар авжи бор,
Саҳроларинг тубинда

дарёларнинг мавжи бор.
Саҳроларда адашган
фазодан йўл топармиш,
Дилсизлар юртин севса
ўтлуғ кўнгил топармиш.
Ёрсиз яшаш мумкину —
ғариб не йўл топармиш?!
Осмонларнинг парчасин
юракларга сочган юрт,
Субҳларнинг дарчасин
жаранглатиб очган юрт,
Рухим юлдуз истайди
дил қора кўз истайди,
Юртим, таърифингдаман —
шеърим бахтсўз истайди..

* * *

Дилнинг деворига тегибди бошинг,
Лабларингни чимди, гунча даҳоним.
Яна бир лаҳза кут, тўкмоққа ёшинг,
Сўзим соясида қолган жаҳоним,

Келгани-кетмагу кетмак-келгани,
Мулки муҳаббатим, мулки ҳайроним.
Киприқлар дамидан вайрон бўлгани
Сўзим соясида қолган жаҳоним.

Ошиқлар қабридан шимизиб сиёҳ
Вола яфроғига чиздим титроқни.
Бу титроқ тагида дунё ёш гиёҳ
Каби тутиб турар сўфий тупроқни.

Бир кун вақти келиб давраларда хуш
Ўлтирсам қонатиб бағри фигоним.
Мени беркитсайдинг, ўзинг, кўнгилхуш,
Сўзим соясида қолган жаҳоним.

Ишқнинг сунбуллари тўккан хотира
Ўқиркан дунёдан мақсад-дуони.
Яна бир лаҳза кут, кетма, бокира,
Кут, сени севмоқчи бўлган дунёни, —
Сўзим соясида қолган жаҳоним!..

* * *

— Гўзал йўқми?	— Қуёш йўқми?
— Келмайдими?	— Чикмайдими?
Соғинч рангин сезмайдими?	Тунчироқлар ундан хабар.
Ишқ бир суврат тугалмаган —	То оламда нур бор экан
Мусаввирим чизмайдими?	Заррагина миқдор қадар —
Кўзларингда бир қатра ёш —	Ҳасратимда, умидимда,
Қўй, у акси бу оламнинг.	Хужайрамда бир малол бор.
Шабнам учар, чикса қуёш,	— Гўзал йўқми?
Сен қуёши бир одамнинг.	— Келмайдими?
	Энг шоҳ бўёқ — бир савол бор.

— Гўзал йўқми?
— Келмайдими?
Ранг топганим сезмайдими?
Ишқ бир суврат тугалмаган —
Мусаввирим чизмайдими?

* * *

Барчамиздан қолмиш бу кўҳна равоқ,
Барчамизга севги улашмиш дунё.
Бошинг узра кулган юлдузларга боқ,
Сен ҳам ўткинчисан, деб қилар даъво...

Ой сутдай оқ кеча. Боқурман сизга,
Боқурман сизда акс этган қалбимга.
Агар мен ўткинчи бўлсам, не сабаб
Дилим сизга томон бунча талпинган?!

Бошим узра кулган бу сеҳру фузун,
Бу ёрқин юлдузлар номингиз ёдлар.
Агар мен ўткинчи бўлсам, не учун
Менга ёғилади самовий хатлар?!

Бир озгина маҳзун бўлдим, азизим,
Бир озгина севги кўрсатди кучин.
Балким, биз келганмиз само бағрига
Энг ёруғ юлдуздек порламоқ учун...

* * *

Поездлар жўнаса Сурхондарёга,
Мен қайта келаман дунёга.
— Онажон, мен қачон лойиқ бўламан,
Мен сенга фарзандман, деган даъвога?

Қўлларингни очиб ёруғ дуога,
Талпинасан мангу нурга, зиёга,

— Отажон, мен қачон лойиқ бўламан,
Мен сенга фарзандман, деган даъвога?!

Гуллар кулгичини элтиб ҳавога
Болари ҳам учар тубсиз фазога.
Мен бу шодлигимни қайга элтайин,
Қашқадарёгами, Сурхондарёга?!

Соғинчлар бошласа Сурхондарёга,
Мен қайта келаман дунёга,
Ватаним, мен қачон лойиқ бўламан,
Мен сенга фарзандман, деган даъвога?!

* * *

Кўнгил олай деб келсам атай,
Менга лойиқ бирор кўнгил йўқ.
Чарчоғимни қандай аритай,
Мен суюнай десам, бир гул йўқ?!

Зулматларга ўрганган кўзинг,
Машъалани кўрмаса, нетай?!
Мен ойга ҳам бермай овозим
Сенинг учун келувдим, атай.

Келтирингиз менга оқ гилам
Ё нозик гул барги бўлса ҳам,
Ўрай унга хиёнатлардан
Тушиб кетган руҳинамни, ман.

Йўловчилик шартига кўра
Кемадамиз, битта кемада.
Юлдузларни кўрмоқчи бўлсанг
Балиқларнинг кўзига қара.

Кемадамиз, битта кемада,
Сенга маълум олган нафасим.
Лек, сезмайсан, дўстим, нимага,
Етса ҳамки ойга овозим?!

Келтирингиз менга оқ гилам
Ё нозик гул барги бўлса ҳам,
Ўрай унга дўст кўролмаган
Тушиб кетган руҳинамни, ман...

* * *

Шабнам янглиғ умрим бердим саболарга,
Кулгу бўлдим санамларга, зеболарга!
Муҳаббатнинг йўлларида бир мунг топдим,
Бу мунггимни алишмасман раъноларга?

Худо боқса — боғ бўлади сайхонларим,
Кўзим ёшин ичиб унар райхонларим.
Дудоғингда тундай қаро бир тонг топдим,
Бу тонггимни алишмасман наволарга!

Қўл теккизсам симлар аро тор куйгайдир,
Қуш инида ётган оппоқ қор куйгайдир,
Оғочига бошим қўйсам, дор куйгайдир,
Бу севгимни алишмасман дунёларга!

Элчин

ТИРИК ҚОЛГАН ТОВУҚ

қисса

Озарбойжончадан Усмон Қўчқор
таржимаси

1

«Ўхў!.. Ҳей баракалла! Э балли-е! Во-е-ей! Оҳ-оҳ-оҳ... Худди ошиқ-маъшукларнинг ўзгинаси-ку. Онаси, қизим мактабда, дейди, эй маладес! Бунисининг ҳам бадбахт онаси ўғлим ҳали ёш бола деб ўйлайди... Ҳе сендай онани ер ютсин! Унга қара, бола эмиш! Бай-бай-бай, қизнинг муччи беришига қара... Эҳе-эҳе, ачоқ-қучоқ бўлишинлар етмай турувди, эй маладес! Вой-воҳ-воҳ!..»

Кентдан Бокута жўнаётган электриканинг шовқини беихтиёр Зубайданинг хаёлини бир муддат пароканда қилиб юборди. Электриканинг шовқини остида Оғакул умрида биринчи марта қиз болани ўпди, электриканинг ана шу шовқини остида Нисо ҳам портфелини сершоҳ анжирга суяб қўйиб, умрида илк бор ўғил бола билан кучоқлашди, ўпишди.

Ҳаммаси ана шундан бошланди.

Электричка аста-секин узоқлашар экан, анорлар орасидан яширинча анжир дарахти томон бўй чўзиб Оғакул билан Нисонинг ўпишишни томоша қилиб турган Зубайданинг кўнглида «воҳ-воҳ»лар ва «маладеслар» янгидан бошланди. Худди шу пайт, умрида илк бор ўғил бола билан ўпишиб сархушланган Нисо шундоқ қаршисида, ойдинда анорлар орасидан бўй чўза-чўза мароқланиб, бир оз ҳайрат, бир оз ҳасад билан ўзларига тикилиб турган йирик, ёшига ярашмаган ўт пориллаб турган бир жуфт қора кўзларни кўрди:

— Вой! Зубайда!

Шивирлаб айтилган бу икки сўздаги қўрқув, ҳадик гўё ёз кечасининг димлигида мудраб ётган анжир, анор, олхўри, бодом, зайтун дарахтларини, вокзал деворига чирмашган ток новдаларини, елсизликдан япроқлари қилг этмай турган тутларни сергаклантирди. Зубайда ҳам шивирлаб айтилган бу икки сўздан рағбатга минди, анор шоҳларига илаша-илаша илгари юрди.

— Нима бўлди, болам? Кўзингга ажина кўриндими? Хў-ў-ўш?

Зубайда бу «хў-ў-ўш»ни жуда тағдор қилиб айтди, бу оҳанг остида нима яширинганини фақат ёз оқшомининг димлигида қўл-оёғи музга айланган, юраги пўкиллаб турган Нисогина ҳам, Зубайдага яниб-яниб боқаётган, ҳали ўзига кела олмаган Оғақул ҳам яхши тушунди.

— Жин-ажинаданки шунчаки қўрқар экансан, хўш, она қизим, нима учун эл юрадиган тўғри, ойдин йўлдан уйингга кетмайсан? А? Нечу-ун?

Ғазабдан ёш бола каби титраётган Оғақул деди:

— Хўп, сен яхши экансан, гап пойлаб нима қияпсан бу ерда?

Бу гапдан Зубайданинг ранги-кути ўчди, ғазоби қўзғади:

— Ҳа-а-а! Мени қора босгунча мен қорани босай экан-да, а? Йўқ, йигитча, бунақаси кетмайди! Бу ер жамоат жойи бўлса, сенингча ҳар бир одам гап пойлаб юрибдими? Сенларнинг бахтинга мен кўриб қолдим, бошқаси бўлганда нима қиларди. Уялмай-нетмай сизлар Лайли-Мажнунлик қиялпсизлару, мен гуноҳкор бўлайинми? — Сўнгра гўё топган бу ташбеҳи ўзининг кўнглига ўтирмади, айтган жойидан кесмади шекилли, кескин: — Э, Лайли билан Мажнун дейишга ҳам тил бормайди. Уларнинг номини кўтариб юриш вокзалда юрадиганларга қолибдими,!

Кўз ёшлари бурнининг учидан милдираб томаётган Нисо ҳиқиллаб:

— Ҳеч кимга айтма... — деди. — Ҳеч кимга айтма, аҳмоқлик қилдик, Зубайда... Зубайда хола...

Зубайда аввалига бу сўзни гўё тушунмади, эшитмади, кейин эса қулоқларига ишонмади. Аммо Нисо такрор айтдики, аҳмоқлик қилдик, Зубайда хола, кентда ҳеч кимга айтма, бизни бадном қилма, Зубайда хола...

Бир гаплашиб қўйиш, уларни ер билан битта қилиш шаштида тор симидай таранг турган Зубайда бу гапдан кейин бирпасда бўшашди, бутун кин-кудрати чиқиб кетди, очиқ-ошкор юмшалди ва чуқур хўрсиниблар юборди.

Гап шунда эдики, кентда боладан тортиб кексагача ҳамма уни ҳозиргача Зубайда дейишдан нарига ўтмаган, бу эса илк бор унга «Зубайда хола» деб мурожаат қилаётган эди.

— Ёнингдагига мундоқ тушунтириб қўймайсанми, сал пастласин... Ҳадеб ўзгаларни айбдор ҳисоблайвермасдан...

Нисо ҳеч нарса демади, эгилиб анжир остидан портфелини олди ва ҳиқиллай-ҳиқиллай Зубайданинг ёнидан ўтиб кетди. Оғақул ҳам қизнинг ортидан эргашар экан, дунёнинг энг ирганч махлуқига боққан каби нафрат билан Зубайдага бошдан-оёқ қараб чиқди. Бу боқишдан Зубайданики тағин тутди, яна аввалги Зубайдага айланди, ўзини тута олмай Оғақулнинг ортидан:

— Ҳали шошмай тур! Мени яхши билмаскансан! — деди. Сўнг Нисога юмшаганиниям унутди. — Бу гўдайган бошингни чотингга тикиб қўяман!

2

Почтальон Нажафқулининг айтишига қараганда, олимлар ёзишибдики, урушдан кейинги ўттиз йил ичида Абшеронда бундай жазирама иссиқ бўлмаган экан. Албатта, Зубайда бунақанги ҳар қандай гапга ишонавермаслик кераклигини яхши билади, аммо у бу ерларда ҳатто урушдан аввал ҳам шу қадар иссиқ бўлганини эслай олмасди. Бу худди

Ашхободнинг ўша иссиғига, Зубайда кемага миниб, Ҳазарни сузиб ўтиб рўпара бўлган жазирамага ўхшарди. Бокуда сотгани қорақўл тери келтириш учун кетган эди ўшанда (қалпоқдўз Алиҳусайн (гўринг куйгур) — тезлаган эди Зубайдани), аммо бузоқнинг югургани сомонхонагача эканлигини билмаган эди у: Бокудан Нухга олиб борган кредешининни сотиб турган ерида — Ашхободнинг бозорида уни ушлади-лар (ортиқ таъма бош ёрар, деб топиб айтганлар). Агар авфи умумий бўлмаганида эди, бир йилу икки ою ўн тўрт кун эмас, шаҳарлараро чайқовчи сифатида олти йилгача ўтириши тайин эди. Илло, бир йилу икки ою ўн тўрт куннинг бирон-бир куни йўқ эдики, Зубайда тавба қилмаган, қалпоқдўз Алиҳусайннинг гўрига йишт қаламаган, минбаъд бундай иш қилмасликка қасам ичмаган бўлсин.

Ўшандан буён Зубайданинг иши майда-чуйда сотиш бўлди. Илоё буларниям юзини ел олсин, саҳардан оқшомгача сотадиганинг уч-тўрт дона супурги. Бу ордона қолгур супургиларни Абдулла деган кимса бекорчиликдан боғлар, Зубайда унинг таклифига кўниб, супургиларни ундан арзон баҳога олар ва бозорга элтиб сотарди. Бугун айниқса ўчақишгандай атиги икки донагина супурги сотиб, келаётса бу машмаша... У супурги тўла чипта корзинасини анор шохларига илаштира-илаштира, ичида Оғақулни қарғай-қарғай дарахтзордан ўтди ва вокзал боғининг йўлагига чиқди: буни қара-я, ҳали тухумдан чиқмаган бир жўжа анжир остида қиз бола билан ўпишиб турибди, аммо одамга шундай қарайдики, гўё одамга эмас, гурзи илонга қараяпти: нима гап, болам, нима бўлди, сени чақмоқчиманми ёки чақдимми сени, бу қанақаси, ахир? Отанг саҳардан оқшомгача бу ердан Бокута, Бокудан бу ерга автобус ҳайдайди, йиғиб уйга келтиради, онанг еб олиб гариллайди, ўзинг эса ёшгина қизнинг бошини айлантириб, оқшом қоронғусида анжирнинг остига олиб келасан, ўзи нима гап, отагинам? Ҳўш?.. Оббо лаънати, шўримга шўрва бўлиб буниси олдидан чиққани нимаси?!.

Зубайда узоқдан келаётган кимсанинг шакли-шамойилидан милиционер Сафар эканини дарҳол пайқади, «оббо лаънати»ни ҳам унга қарата айтиди ва супурги тўла корзинасини кўриб милиционер Сафар ўтит-насиҳат беришга тушиб кетмасин дея йўлини бошқа ёққа солди — Маъсумахонимнинг эндигина бекитилган дабдабали кўшкидан айланиб вокзалнинг қуйисидан ўтувчи йўлакка бурилди: йўли хийла узайганидан Зубайданинг дили баттарроқ хира тортди.

Зубайданинг наздида гўё милиционер Сафар уни кўрмади, бироқ Сафарнинг кўзлари ҳам сарроф кўзлари эди, у олисданоқ Зубайдани таниди, қўлидаги чипта корзинасини ҳам кўрди, аёлнинг тезгина бошқа йўлакка ўтиб олишининг сабабини ҳам тушунди ва ниҳоят, анча вақтдан буён Зубайдани фойдали меҳнат қилишга ундайвериб, бундан натижа чиқмагач, бу аёл ҳақида келиб қўйган собит фикри кўнглидан ўтди: «Ке, қўй, билганини қилсин, букрини гўр тузатади».

Албатта, милиционер Сафар ушбу фурсатда уни анчайин гўрда тузаладиган букри ҳисоблаганидан Зубайданинг хабари йўқ эди (агар хабари бўлсайди, бирон нарсани баҳона қилиб милиционер Сафарнинг хотини Зубайда билан — бу қурбонликка ярамаснинг хотинининг ҳам оти Зубайда эди — кентнинг умумий ҳаммомида бир юмдалашардики, қани бошқа хотинлар ажратиб ҳам олсин-чи!), лекин барибир у қаттиқ ранжиган эди ва шу ранж билан ўз кулбасига кетди.

Асли у вокзал боғи оралаб бозордан уйга қайтаётган эди, йўлақдан ичкарироқдаги дарахтлар остидан фақат у илғай оладиган пичирлаш эшитилди ва албатта, дарахтларни паналаб кўз очиб-юмгунча бу пичирлашаётганларнинг ким эканлигини билмаса Зубайда Зубайда эмас эди: қарасаки бир базми жамшид, боғча тарбиячиси Ферузанинг қизи Нисо билан ер юткур Оғабожининг ўғли Оғақул бетма-бет туриб олиб пичирлаша-пичирлаша ишқ-муҳаббатдан дам урмоқдалар. Сўнгра қучоқлашиб ўпишдилар ва шундан кейин қизнинг кўзига жин-ажина кўринди.

Ана шунақа ишлар.

Бу тарафдан милиционер Сафар чиқиб, йўли анча узайди: яшша-магурнинг олти салтанг қизи бор, олтиси ҳам уйда: бу қизларнинг юки остида бурни ерга тегади ҳали: қалпоғини олганда-ку ўзи кал булбулга ўхшайди, иримига битта тук йўқ бошида... Ке қўй, ўзи билади, сенга нима, сен кимсан унга, лўмиллаган хотини бор, ўша чексин эрининг дардини...

Тўғри, бир дафъа, бу баҳорда бўлган гап эди, милиционер Сафар бозорда унга бир гап айтдики, буни у ҳеч унутолмайди, бўйнига тавқи лаънат бўлиб қолган бу гап, мана, уч ойдирки, тез-тез ёдига тушади. Милиционер Сафарнинг қарийб ўттиз йилдан бери унга айтиб келган сўзлари ҳам бу бир жумланинг олдида ҳеч нарса эмас эди.

Зубайда Бокудаги эски дугонаси Анушдан тухум бўйайдиган турли хил: сариқ, яшил, жигарранг, бинафша бўёқлар келтириб кентнинг бозорида сотиб турган эди, милиционер Сафарни кўриб ашқол-дошқолини йиғиштирди ва бозорнинг бошқа томонига кетди. Бироқ чорак соат ўтар-ўтмас милиционер Сафар кўққисдан у ерда ҳам пайдо бўлди ва Зубайдага юзланди. Зубайда билдики, бундан бир неча йил олдин бўлганидек милиционер Сафар уни яна милиция идорасига олиб боради. Аммо милиционер Сафар уни идорага олиб бормади, аёлнинг хиноли қўнғир сочларига, ёшлиғида манамен деб юрган йигитларнинг ақлини бошидан учирган, эндиликда аста-секин киртайган, маъюслашган қора кўзлари атрофидаги ажинларга, сўлжиб осила бошлаган юзига анча тикилди, гўё Зубайданинг ёшлиғи келди унинг кўзлари олдига, бир ғарибона ҳол эдики, милиционер Сафарнинг боқишларидан Зубайданинг ҳам ўз ёшлиғи ногоҳ ёдига тушди, ўзининг дуркун қади-қомати, гўзал рўйи жамоли намоен бўлди кўзи ўнгида ва деди:

— Ўзингни шундай бир қозон тагида ёндирдингки, унинг ичидагиси уч пулга қиммат...

Милиционер Сафар шу сўзларни айтиб нари кетди.

Шу кундан бери Зубайда паришонҳол бўлиб қолди...

Шу хаёллар билан Зубайда уйига етганини ҳам сезмади.

Кентга иши тушган барчанинг — олганнинг, сотганинг, ахтарганининг, Бокуга уй алмаштирмоқчи бўлганнинг, боғ ижарага берганинг оёғи теккан бу уй, бу боғ-ҳовли кентнинг қўйи чеккасида, қумлик билан қоялик орасида эди. Қояликдан денгизгача атиги юз элик-икки юз қадам бўлганлиги учун ҳам ёзу қиш денгизнинг саси Зубайданинг радиосию концерти эди: Бокуга ёки бошқа бир ерга кетганида у албатта, бу қумликни соғинар, бу қояликни, боғдаги мевалар — жийда, шотут, ўрик, олхўри, анор, анжирларни қўмсар, аммо ҳаммасидан кўпроқ, энг биринчи денгизнинг сасини соғинарди.

Зубайданинг икки хонали тош уйи, ошхонаси, ошхонанинг ёнида ҳаммоми бўлиб, унинг нариёғида ичкари деворининг ярмисигача кафелланган ҳожатхона, ҳовлида чоғроқ ҳовузи ҳам бор эди. Икки танобча келадиган бу ҳовлидаги дуркун дарахтлар кентдаги камдан-кам кишиларнинг ҳовлисида бор эдики, умуман айтганда, Зубайданинг ҳовлисидаги, боғидаги дов-дарахтларига келганда кентдаги Оғабोजи каби унинг энг биринчи душманлари ҳам лом-мим деёлмай қолишарди.

Зубайда ҳовлига кириши билан қўлидаги чипта корзинасини жаҳла ила дарвоза ёнидаги олчанинг остига отди ва гўё барчасига Абдулла айбдор каби унинг «шарафи»га бир-икки «ёғли» гап қилди. Сўнг шахдам қадамлар билан қудуқ олдига бориб, бир челақ сув чиқарди, сарин сувнинг бир қисмини бошидан қуйди, шундан сўнггина бир оз таскин топди. Челақдаги қолган сувдан уч-тўрт ҳовучини юзига сочди, кейин салқин бўлсин учун айвоннинг цемент тўшамасига ҳам бир-икки челақ сув урди.

Қудуқнинг атрофида пашша ниҳоятда кўп эди. Зубайда челақни ерга қўйиб, кафтлари билан гўштдор билакларини, сийнасини шапиллата-шапиллата айвонга чиқди, атрофи очиқ айвоннинг бир томонига тик-

кан пашшахонасининг ичига кириб палос устидан тўшалган юпқа тўшагига чўзилди, бошини юмшоқ ёстикқа қўйиб, қўлларини керди, кўксини тўлдириб нафас олди:

— Воҳ-ҳ-ҳей!

Денгизнинг майин гувиллаши эшитилиб турар, ел иримига ҳам йўқ, тўлқинлар шовқини ҳам тинган. Айвондаги цемент тўшама жуда тез қуриди ва саринлик ҳам чекинди. Ҳовлида девор ёналаб экилган арча ёнғоқчалари ўчоқда ёнаётган ўтиндек ўз-ўзидан чарсиллаб чатнар, сўнг бир-бир ерга тўкиларди. Зубайда пашшахона остидан қўлини чўзиб, сўрида турган лагандаги узумдан бир дона олиб оғзига солди, сўнг қўлларини боши остига чамбарак қилиб қўйди. Узум донаси илиқ бўлиб, гўё бутун таъмини йўқотган эди. Умуман олганда меваларнинг таъми борган сари ёмонлашиб борар, Зубайда сидқидилдан афсусланиб, қани энди Хўвсан пиёзи, Жўрат қовуни, Зиранинг оқ турпи, сабзиси, Бузовнанинг коҳиси¹, Нордарондаги Почон боғларининг қора кишмиши, Саройнинг, Навхоннинг оқ кишмиши, Қалъа тарафдаги Ҳожихуна боғларининг хусайниси, Билганинг саҳар пайтидаги қаҳрабодай анжири бўлса, дея ўйларди.

Зубайда шуларни ёдидан ўтказар, бу меваларнинг, ноз-неъматларнинг таъмини туяр экан, бирданига ўзига-ўзи жуда эски, қадимий махлуқ каби кўриниб кетди.

Зубайда ўзининг неча ёшга кирганлигини яхши билмас эди, баъзан шу қадар ҳисоб-китоб қилар, шунчалик кавлаштирардики, натижада ўзи ҳам чалкашиб кетарди: ҳар ҳолда эллик олти билан эллик саккизининг орасида, ундан ортиқ эмас, аммо кам ҳам эмасди.

Шуниси галати эдики, Зубайда ўз ёши ҳақида биринчи дафъа шу даражада жиддий фикр юритаётган, яъни ёшини камайтириш борасида эмас, кўпайтириш мақсадида ҳам эмас, йўқ, шунчаки беваж-бесабаб, ўзининг муҳаққақ ёши ҳақида ўйлаётган эди.

Хуллас, бир бахшими ёки бошқа биров, ҳар ҳолда кимдир айтган эканки, қайтиб келмас энди ёшлик, ўтди умрим, во дариг. Зубайда шуларни эслар экан, Мулла Насриддиннинг бир аҳволи ёдига тушди: бир кун Насриддин отга минмоқчи бўлибди, оёғини узангига тираб бир уринибди, икки уринибди, аммо мина олмабди ва афсус билан: «Эҳ, қаерда қолдинг, ёшлигим», — дебди. Сўнг ён-верига қарасаки ҳеч ким йўқ, шунда яна ўзига-ўзи дебди: «Ёшлигингда ҳам ҳеч вақо эмас эдинг!»

Ҳа яхши, Насриддин ҳам, бошқаси ҳам ўз йўлига, ё Оллоҳ, қўй, чўзилайлик ўз тўшагимизга, нафасимизни ростлайлик бирпас: аммо... аммо бошқа бир гап ҳам бор эди, Зубайда, мисол учун, Ашхободнинг ўша жазирамасига тушганида арзи заминда Оғақулдан ҳали ному нишон ҳам йўқ эди, аммо энди одамга шундай тикиладик, гўё одамга эмас, заҳарли илонга тикиляпти дейсан.

3

Оғақул «аэродром» кепкасини бошидан олиб эски диваннинг устига улоқтирди ва ичида ер юзидаги барча ёмон одамлар учун, шу жумладан, Зубайда учун қандай сўз лозим бўлса, ўшани айтди. Палоснинг устига ўтириб олиб ёнига уюлган мусалласбоп узумларни идишларга тўлдириб турган Оғабोजи саломсиз-каломсиз кириб келган ўғлининг қош-қовоғига қараб таажжубланди. Кейинги кунларда эртадан кечгача Оғақулнинг юзидан кулги аримас, нимани айтсанг, шуни қилар, уй ишларига бажонудил қарашарди. Оғабोजи унинг бу хушчақчақлигини ўғлининг бир неча кундан сўнг икки йиллик аскарликка кетаётганлигига, кетганда ҳам узоққа, Болтиқбўйига кетаётганига йўяр, ана шу икки йиллик айрилиқ арафасида у ипақдек юмшоқ бўлиб қолган деб ўйлар эди.

¹ Коҳи — ошқўк тури.

Гап фақат бунда эмаслигини, бошқа асосий сабаб борлигини Оғабोजи билмасди, албатта. Бу асосий сабаб шундан иборат эдики, роса икки йил ҳажрида далли-девона бўлиб юргани, ёз жазирамасида, қиш изғиринида, куз шамолида, баҳор ёғинларида дарвозалари олдида қанчалаб туриб қолгани, ортидан соядек эргашиб юргани — Нисонинг тош юраги ахийри юмшаган, Оғақулнинг сўнгги мактубига жавоб берган эди. Ана шу жавобдан бери мана тўққиз кунки, улар хилватда учрашардилар. Нисо ҳаёт ва инсонлар борасидаги, вафосизлик ва садоқат ҳақидаги фикрлар билан танишарди: Оғақул ҳар бирини уч-тўрт марта лаб кўргани ҳинд кинолари ҳақида ҳикоя қиларди. Оғақул папиросини охиригача бурқсита-бурқсита ўта жиддий ҳолда Нисонинг ёнида вазмин одимлар, кўпинча айтгани сўз топа олмасди.

— Нима гап, болам, қалпоқни нега отасан? — ҳайратланиб ўғлидан сўради Оғабोजи.

Оғақул:

— Ҳеч, — деди ва ичида яна ер юзидаги барча ёмон одамларни, шу жумладан Зубайдани бўралатиб сўқди.

Оғабोजи ўғлининг ҳолига шу сабабли ҳайратландики, илгари Оғақул «азродром» кепкасини ётганда ҳам бошидан олмас, ёзнинг жиғжиғасида нафис қўйлак, юпқа шим кийиб юрганида ҳам бу «азродром» кепка бошида юрарди. Бу кепкани унга кийиб юрсин, ғайратини ҳамиша ҳис қилиб турсин дея бир ярим йил илгари аскарликка жўнаган акаси Болададаш қолдириб кетган эди. Болададаш ҳозир Амур вилоятида хизмат қилар, беш-олти ойдан сўнг қайтиб келиши керак эди. Оғақул ўзини катталардек ҳис этиб кийиб юрган эди Болададашнинг бу кепкасини. Аммо ҳозир ичкари киргани ҳамано уни бошидан олиб диван устига улоқтирди. Ёмон одамларнинг аъмоли ёндираётган эди уни, ёндирганда ҳам жуда қаттиқ ёндириб-куйдираётган эди.

Оғабोजи ўрнидан туриб, кўлини сочиққа артди: Оғақул шўрвасини тушда ичиб, гўшти ва картошкасини кечқурунга қолдирган косани келтириб чеккалари қизил гулли оқ дастурхон ёзилган стол қаватида ўтирган ўғли олдига қўйди. Сўнг кўкат, райҳон, бир дона сиркаланган бақлажон, нон олиб келди. Оғақул онасига ҳам, олдидаги кўкату овқатга ҳам эътиборсиз тамадди қила бошлади.

Оғақул ўрта мактабни ўтган йили битирган, ҳозир эса Бокудаги шофёрлар курсида ўқир эди. Икки ҳафтадан сўнг бу курсни тугатар, уч-тўрт ҳафтадан сўнг эса аскарликка жўнади. Қаерга тушишини ҳам биларди у. Сени Болтиқбўйига тўғрилайман, гўзал жойлар, йўллари ҳам ажойиб, у ерга бориб Ватанга сидқидилдан хизмат қиласан, деганди военком Мурсалов.

Нисо кечки мактабнинг ўнинчи синфида ўқир, кундузи онасининг ёнида — боғчада ишлар, кичкинтойларга қўшиқ ўргатарди. У етти йиллик мусиқа мактабини ҳам битирган бўлиб, гармонь чаларди.

Мана, роса тўққиз кунки, Оғақул кечалари мактаб муюлишида Нисони пинҳона кутар, улар хилват жойлардан ўтиб вокзал боғи орқали уйларига қайтишар эди. Оғақул Нисо билан унашиб сўнг аскарликка кетишни истар, Нисо эса, йўқ, қайтиб келганингдан кейин, дерди. Нисо бу икки йилда ўзини синамоқчи, Оғақулни чиндан ҳам севадими ёки йўқ — билмоқчи эди.

Бу кеча Оғақул умрида биринчи марта Нисони ўпди, Нисо ҳам умрида биринчи марта йигитга ўпич берди. Оғақул қачондир бугунги каби бир куннинг келишига ва у Нисони хаёл оламида эмас, тушларида эмас, тўғридан-тўғри ўпишига ишонган ва албатта, айна шу асно Зубайда каби бир динсиз-имонсизнинг келиб бошлари устида пайдо бўлишини-ку, хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Нисо вокзал боғида кела-келгунча, бутун қишлоққа шарманда бўлман, Зубайда шарманда қилади мени дея ўқсиб-ўқсиб йиғлаб келди. Ниҳоят, Оғақул, жон Оғақул, мени шарманда қилдириб қўйма, Зубайданинг олдига бор, оёғига йиқилиб-ёлвор, Оғақул, нимани истаса бер,

Оғакул, мени шарманда қилдириб қўйма, Оғакул, йўқса акамнинг кўзига қарай олмайман, ҳеч кимнинг кўзига кўрина олмайман, Оғакул, деди. Қўрқма, бунга йўл қўймайман, деди Оғакул. Лекин бу айтишга осон. Зубайда каби бир шаллақининг оғзини юммоқ жўн иш эмас эди. Бирни устига юзни қўшиб субҳисаҳардан бутун Кентга ёяди у. Алам устига Нисо ўзини бир бало қилиб қўяди. Кўнглига нима келса қайтмайди у. Ақаси Отаболанинг олдида шарманда бўлмаслиги учун, кент аёллари орасида онасининг боши эгилмаслиги учун худкушлиқдан ҳам қайтмайди Нисо.

Зубайда ялиниб-ёлворишларни тинглайдиганлардан эмасди. Саҳардаёқ гапдан-гап чиқиб, Оғакул ёнимга келди, номаъқулчилик қилдим дея йиғлади деб оламга ёяди.

Зубайда бундан, милиционер Сафар айтгандек, моддий ҳузур топади.

4

Зубайда пашшахонадан чиқиб хобхонасига кирди, тердан жиққа ҳўл бўлган кийимларини ечиб, тозасини кийди, кийганда ҳам жавон эшигидаги тухумсимон кўзгуда салқиган кўкраклари ва осилган қорни кўринмасин учун жуда тез, шоша-пиша кийди. Сўнг боққа чиқиб қудуқ моторини юргизди, резиничак билан дарахтларнинг остини, қизил гулларни (бу гулларни у шу қадар яхши кўрардики, уларни Боку бозорига элтиб туя нархида сотмасдан, гуллар ўз ҳолича сўлиб тўкилар эди) уйнинг орқасига экилган помидор, бақлажон, гармдори, пиёз, укроп ва бошқа кўкатларни суғора бошлади. Бу боғу боғчани Зубайданинг ўзи бунёд этган, фақат анави девор бўйи арчаларнигина шамолни тўссин дея шўрлик Абдул эккан эди.

Кентда Зубайданинг саккиз марта эрга текканлиги ҳақидаги мишмишлар ёлғон эди: аслида Зубайда бир марта, яъни расман бир марта эрга — Абдулга теккан эди. Абдул урушдан олдин шу кенда фойтончи бўлиб, ҳаммом ёнидаги кулбасида ёлғиз яшарди (кейинчалик, урушдан сўнг Зубайда бу кулбани нари-бери янгилаб, тўрт баравар қимматга сотиб юборган эди). Булбул гулга ошиқ бўлгани каби Абдул Зубайдага ошиқ эди. Унинг бу ошиқлиги қишлоқ жамоатининг оғзида сақич бўлиб, барча уни Қайсабдул деб атар, муҳими, Абдулнинг ўзи бу лақабдан ранжимас, аксинча, эшитганда хийла фойзиёб бўларди. Зубайда унга рўйхуш бермай (фойтончи Қайсабдул қаердаю, йирик қора кўзлари сурмали, сарвқомат, инжа белли, турнахиром Зубайда қаерда!), олдига солиб қувган пайтлар, яъни урушдан аввал ва урушнинг илк кунларида Абдулнинг ишқ дардида ҳатто гўдак каби йиғлаган вақтлари ҳам бўлган. Ишқининг шиддати шу даражага бориб етган эдики, Абдул ягона отини сотиб, Зубайдага каверкот «демасезонний», кабардини юбка, жун камзул ва шу каби бошқа ҳадялар олишни истар, бироқ от жуда қари бўлиб, унга харидор бўлиб келганлар лом-мим демай қайтиб кетишарди.

Харидорлар Қайсабдулнинг бу қари отига шунчалик кўп син солганлар, унинг тишларини шунчалик кўп очиб кўрган эдиларки, биров яқинлашса шўрлик отнинг ўзи лабларини кериб тишларини кўрсатарди...

Эҳ, шўрлик от, шўрлик Абдул... Энди у отнинг ҳам, Абдулнинг ҳам суяклари сурма бўлгандир: йигирма йилдан ошди Абдулнинг ўлганига.

Зубайда урушнинг охириги йилида Абдулга тегди, тегди дегани шу маънодаки, Абдулни ўз уйига олиб келди, никоҳдан ўтишди, вассалом. Абдул Зубайда учун гўё рўзгор ашёси, ҳовлидаги буюм мисоли бир нарса эди. Зубайда кўпинча Бокудаги улфатлариникида қолиб кетар, баъзан Тифлиса, Кисловодска, Сочига сайрга жўнар, гоҳо ойлаб бу ҳовлига қадам босмас, Қайсабдул ҳовлига кўз-қулоқ эди. Зубайда ўзига нега текканлигини Қайсабдул яхши биларди: ўз қадрини биладиган одам эди Қайсабдул. Шу сабабли қишлоқ жамоатининг у билан иши йўқ эди.

Албатта, жамоат Қайсабдулни мазаммат қилди, «қаранглар, кимни олди» дейишди. «У ҳаёсиз шаҳарда ишрат билан машғул, дунёни сув босса тўпигидан келмайди, манови эса бу ерда гўё эрлик вазифасини адо этипти, гўё унинг эркаги ҳисобланади», дейишди: ёшлар орасида «ҳезалак» дея ичида уни сўкиб қўядиганлар ҳам йўқ эмасди. Бироқ аста-секин барчанинг унга раҳми кела бошлади, бора-бора Қайсабдулнинг Зубайдага ҳеч даҳли йўқ каби унинг хотинини сўка бошлади-лар: ҳар ким оғзига нима тўғри келса Қайсабдулнинг ёнида Зубайданинг шаънига ўшани айтарди. Қайсабдул оғиз очиб бир сўз демасди. Энг ғариби шу эдики, Қайсабдул асло ранжимас, гўё айтилган «сийловлар»нинг барчасига рози эди. Айни пайтда ўзидан хафа ҳам эмас, бутун курраи заминни Зубайданинг бир тирноғига тенг кўрмасди. Қишлоқ хотинлари буни яхши билишар, бундай ошиқликка, бундай садоқатга ҳасад қиладиганлар ҳам йўқ эмас эди: бу ошиқлик, бу садоқат қишлоқ аёллари назарида Қайсабдулни осмонга олиб чиқиб қўйган, Зубайда қишлоқда йўқлигида аёллар гўё тасодифан Қайсабдулнинг чорбоғига келиб қолишар, ундан ҳол-аҳвол сўрашар, овқат келтирган, тандирдан эндигина узилган нон жўнатганлар ҳам бўларди. Ҳатто пинҳона Қайсабдулга ошиқ бўлиб қолган икки-уч аёлнинг номини ҳам тилга олишарди.

Ҳа, ўз қадрини биладиган одам эди раҳматлик Абдул. Бир гал нима учундир қишлоқдан Бокуга Зубайданинг ўша пайтдаги яқин дугонаси Розаникига қўнғироқ қилиб, Зубайда қаерда, бир ойдан ошибдқи, ундан хат ҳам, хабар ҳам йўқ, деб суриштирганида Роза «А кто его спрашивает?» — деб сўраган, Қайсабдул ҳам «Абдул» деб жавоб берган: Роза қўққисдан кулиб юборган ва айтган эдики: «Ещё неизвестно, кто кого обдул!»

Кейинчалик бирон-бир ўтириш йўқ эдики, Роза телефондаги бу суҳбатни айтиб бермаган бўлсин ва ўтиришганлар қаҳқаҳа отиб кулмаган бўлсин. Кайфи чоғ бўлганда Зубайданинг ўзи ҳам қўшилиб кулар, қони қайнаганда эса Розанинг палагига қайчи урар, «ҳасаддан фиғонинг фалакка чиқади менинг эрим борлигидан, оғзи этга етмаган мушукдай ўлиб бўласан, сени оладиган йўқ-да, ахир, қолгансан аросатда!» — дерди. Роза кизарарди-бўзарарди, «ҳазиллашдим, тушунсангчи!» деб қутиларди.

Албатта, Роза ҳазиллашарди. Зеро бундай ҳазиллардан бошқа таскинбахш нарсанинг ўзи ҳам йўқ эди: кунлар, ойлар, йиллар кечарди, бу кунлар, ойлар, йилларда яккаю ягона овунчоқ ана шу ҳазиллар эди.

Абдул ҳазил-ҳузул билмас, раҳматлик жуда содда эди. Бир сафар ғалати гап қилган эдики, Зубайда буни ҳеч унутолмас, ҳар эслаганда беихтиёр ўзича кулиб қўярди. Бир маҳаллар, эллигинчи йилларнинг бошларида қишлоққа Бокудан Мартиросян деган невропатолог келиб, ҳаммомдан қуйроқдаги Фатхулла новвойнинг уйни ижарага олди ва бутун ёз бўйи шу ерда турди. Ҳақимнинг номи эл оғзига тушиб, жумладан, Оғасодиқ боғбоннинг бошига ҳаво тўпланган ўғли Алакбарни жамоат кўзи олдида икки ҳафта ичида одам қилган эди. Дарвоқе, Зубайда ҳам охириги вақтлар тез-тез асабийлашадиган бўлиб қолганлиги сабабли бу ҳақимга бир кўринишни истарди. Зубайда уйдан чиқар экан, Абдулга: «Бокудан нерв ҳақими келибди, унинг олдига кетяпман», — деди. «Нима қиласан уни», — деди Абдул. «Нима қиласан деганинг нимаси? Нервими даволатаман», — деди. Қайсабдул оғзини очиб: «Бе-е-е!.. — деди, — Зубайда, нервсиз сенинг нима лаззатинг бор?!»

Шўрлик Абдул, худо раҳмат қилсин сени... Ростдан ҳам асабийлашганда Зубайда ёнгоқ чақарди унинг бошида.

— Зубайда!

Зубайда қўлидаги резиничакнинг учини ерга тираб бирпас қулоқ солди, дарвоза ортидан уни кимдир чақирарди:

— Зубайда!

— Ким? — сўради Зубайда. — Ким у?

— Мен.

— Сен кимсан? Худо берган отинг бордир ахир? Астаффурулло...
Отингни айт!..

— Мен, Оғақулман!

Аслида Зубайда бу товушнинг эгасини дарҳол таниган, анчадан бери кутарди бу товуш эгасини: чунки қўлида резиничак билан дарахларни, гулларни суғорар, уй атрофидаги тўшамаларга сув сепар экан, ахёнда қулоқлари остида бир ўкирик жаранларди. Бу Нисонинг бояги ўкириги эди, бу ўкириқда Зубайданинг этини увиштирадиган бир хавф, қўрқув, айни пайтда бир мароқланиш бор эди.

— Нима гап, болам, тинчликми ўзи? Бемаҳалда нега ёдингга тушдим? Боягина дўзахи эдим сен учун, энди азиз-авлиё бўлиб қолдимми?

Оғақул на Зубайданинг бу сўзларига, на бу сўзлардаги киноясига жавоб берди — дамани ичига ютди. Дарвозага беҳол суянганича, бу аёлдан етти ухлаб тушингда кўрмаган сўзлар чиқиши мумкин, деб ўйлади...

Зубайда элан-қаран резиничакни қудуқ ёнига судраб келди. Сўнг мотorni ўчирди, ҳовузнинг жўмрагини очиб қўлларини ювди, юз-кўзига сув селиб, терларини сирди, кейин ҳовуз бўйидаги бодом дарахтига осилган оҳорли оқ сочиққа артинди ва шундан сўнггина дарвозага яқинлашиб, Оғақулнинг муддаосини, нега келганини жуда яхши фаҳмлаб турган бўлса-да:

— Нима дейсан? Бемаҳалда нима ишинг бор? — дея дарвозанинг дарчасини очди.

— Сенга гапим бор, — деди Оғақул ва дарчадан ҳовлига кирди.

— Нима гапинг бор, болам, сен киму мен ким? Менгаям ишинг тун шаркан-у?!

Оғақул дарвоза устида порлаб турган ва атрофида пашшалар гужғон ўйнаётган икки юз эллик қувватли электр чирогининг нурида бағбағаси янада осилиб кетгандек туюлаётган бу хотиннинг лорсиллаган лўмбоз гавдасига, хиноли қўнғир сочларига, ҳали нимадир суриб юрадиган қора кўзларига бирров назар ташладию, бу ердан тезроқ жўнаб қолиш, бу хотиннинг нигоҳларидан қутулиш учун дарҳол мақсадга кўчди:

— Менга қара, Зубайда, боя бизни кўрганлигингни ҳеч кимга айтма, мен учун эмас, Болададашнинг ҳурмати... мен ким бўлибман, шундоғам аскарликка кетяпман, келганимнинг сабаби Нисони деб, ҳеч кимга гапирма... ўзиям... ўзиям Нисо билан тўй қилмоқчи бўлиб юрибмиз, турмуш қурмоқчимиз, мен қайтиб келганимдан сўнг олмоқчиман уни...

— Ҳа? — деди Зубайда. — Худо ярақасин, Ферузанинг қизини олар экансан, ажаб қиласан, муборак бўлсин, уйлансанг — бола-чақали бўласизлар, тўйингларга чақирсанглар, бориб муборак бўлсин, деймиз, айтмасанг ҳам майли, худо ярақасин, отагинам. Ҳа? Менга нега аччўт бериб қолдинг, ё сен учун Сафар мелисаманми мен? Ким ким билан вокзал боғида, анжир остида, ярим кечада нимадир қилса, менга нима? Халойиқнинг ишига нега энди тумшуғимни суқай? Гап ташмалаш менинг касбим эмас, отагинам, ҳамма яхши биладики, миш-мишлар билан менинг заррача мароғим йўқ... Зубайда бу сўзларни Оғақулнинг кўзлари ичга тик боқиб айтди, киприк ҳам қоқмади ҳатто. — Энди бориб ёт, отагинам, кеч бўлди, эрталаб тура олмайсан...

Табийики, Зубайданинг айтган барча гапларини тескари тушуниш лозим эди, Оғақул ҳам буни яхши фаҳмларди: тонг отар-отмас Зубайда қишлоқ хотинларига очилиб-сочилиб оғзидан гулларди.

Йигитнинг икки юз эллик қувватли чироқ ёруғида бу қадар яқиндан теғланиб боқиши Зубайданинг ҳафсаласини пир қилди, Оғақул чиқиб кетсин деган маънода дарчани очди:

— Бор энди, ёта қол, отагинам...

Шу пайт сокин Абшерон кечасида қўққисдан товуқ қақиллади. Қақиллаганда ҳам пашшаларнинг визиллаши, олис-олислардан келаётган денгиз шовқинига зид ўлароқ, кутилмаганда қақиллаб қолди. Зубайда

Оғақулнинг орқасига чўзилиб қаради ва у яшириб турган тўрвага кўзи тушди:

— Нима у тўрвадаги?

— Товуқ, — деди Оғақул, — сенга келтирдим. — Тўрвани Зубайдага узатди. — Олақол.

Зубайда:

— А-а-а... — деди. Оғзининг чеккаларидаги тилла тишлари чироқ нурида ёниб кетди: бу хотиннинг ўзига хос ҳавоси бор эди, шу ҳаво боис, қандай ҳолатда бўлмасин, дарҳол истаган қиёфасига кира оларди: ҳозир ҳам унинг афт-ангори ўзгариб, дарҳол бошқа қиёфага кирди. — Оббо-о... Оғақул, овора бўлибсанда?..

Оғақул кўлидаги тўрвадан тезроқ қутулиш учун:

— Ол... олақол... — деди.

— Одамни хижолат, қиялпсан-да...

Зубайда тўрвани Оғақулдан олди ва кўлини ичкари суқиб товуқни чиқарди: ёруғликка чиққан қизғиш чипор товуқ дафъатан қақиллаб юборди ва аёлнинг кўлидан қутулмоқчи бўлиб пагиллай бошлади. Зубайда чипор товуқни қайтадан тўрвага босар экан:

— Потирлашини қара бунинг, — деди ва сўради: — Ойингни хабари борми?

Оғақул бу саволга жавоб бермади, Зубайда ҳам уни қайта такрорламади.

— Нега бу ерда туриб қолдинг, ичкари кир, — деди Зубайда.

Оғақул:

— Йўқ, раҳмат, — деди ва англадики, ишлар энди жўнашиб кетади. Ва бу хотиннинг сўлқилдоқ шакли-шамойилига, қора кўзларига боқаркан, қалбида бир илинж, бир илтижо уйғонди: — Хўп, кетдим мен...

— Ҳа-а-а... қаерга кетасан? Шошмай тур, сенга бир ишим бор... — Зубайда бир кўлида қизғиш чипор товуқ, бир кўли билан Оғақулнинг кўлидан тутганича ҳаят томон юрди. Оғақулнинг юраги гупуриб, кўрқа-писа, бу хотиннинг кўнглидан нима кечдийкин, деган хавотирда истар-истамас унга эргашди. Бу хотиндан ҳар нарса кутиш мумкин эди, зеро, қишлоқнинг ёш-яланг йигитлари бир жойга йиғилганда ёши ўтган хотинлар ҳақида шунақанги ғийбатлар қилишардики!.. Аммо улар қудуқнинг ёнига келдилар ва Зубайда деди:

— Оғақул, отагинам, мен қаттиқ чарчадим, энди сен шлангни ол, уйнинг ортидаги экинларни яхшилаб сувлагин, қара, кўкатлар иссиқ забтидан ёниб кетай деяпти, зое кетмасин шўрликлар, Оғақул, кўтар шлангни, отагинам, кўтар, мен яхши сувлай олмадим... Ҳа, энди менинг ҳам ҳой-ҳойим кетиб, вой-войим қолди...

Зубайда авваллари ўзи ҳақида бундай демасди.

Оғақул бу димиққан ёз кечасида ҳамма нарсани кутса кутган, аммо бунақанги таклифни кутмаган эди: бир аёлга боқди, бир ерда илондек чўзилиб ётган билак йўғонлигидаги қора резиничакка. Сўнг «аэродром» кепкасининг соябонини кўзи устидан юқорига кўтарди, кўнглидан «Болададаш, шўрлик уқанг шундай кунларга қолди» деган фикр кечди. Резиничакни ердан кўтариб уй томон юраркан, Зубайда қудуқнинг моторини ишга солди.

Оғақул бошқа ҳар қандай ҳолларда бу ҳаятта ҳам, бу резиничакка ҳам, бу хотиннинг ўзига ҳам тупурарди, бироқ энди ўртада Нисонинг шаъни турарди, Нисонинг кўз ёшлари, акасидан кўрқиши, қишлоқ жамоати олдидан изза бўлиши Оғақулнинг юрагига губор солиб турарди бу кеча.

— Яхшилаб сувла, Оғақул, отагинам, тагин экинларни топтама!... — деди Зубайда, сўнг айвонга қўйилган тахта нарвон остидаги ичига болгадан тортиб қўй осиладиган илгакка қадар уйиб ташланган корзиналарнинг биридан ип тортиб чиқарди, ҳаятнинг қўйи томонидаги беҳи дарахтининг ёнига келиб қизғиш чипор товуқни тўрвадан олди ва ип билан товуқнинг бир оёғидан ёш беҳи дарахтига боғлади: қизғиш чипор товуқ бу сафар жаҳд билан қақиллаб талпинмади, кимнинг кўлига

тушганини билган ва тақдирига тан берган каби бир-икки бўғиқ «қоқор»лаб қўйди, холос.

Оғақул уй ортидаги помидор, патинжон кабиларни резиничак билан суворар экан, ғазабдан экинларни топтаб ташлашни, бу ошкўкларни ҳам, бу гулларни ҳам ер билан яқсон қилишни истарди. Аммо у шуни ҳам яхши тушунар эдики, бу сабзау сабзавотнинг ҳам, кўку кўкатнинг ҳам ҳеч қандай айби йўқ эди, фақат оламда Зубайда каби ирганжлар бор, холос. Оғақулнинг қалбида шунинг учун ҳам бир ғазаб исён кўтармоқда эдики, бир томонда дунёда Нисо янглиғ бокира, гўзал, ақлли қизлар бор, Нисонинг онаси Феруза каби болалар учун жон бериб жон оладиган боғча тарбиячилари бор, иккинчи томонда эса дунёда Зубайда сингари беҳаё, шаллақи аёллар бор: ва тагин минг афсусларким, бу ой ҳам, бу юдузлар ҳам, бу денгиз ҳам, қўйингки, бу кўкатлар ҳам, дарахтлар ҳам уларни фарқламайди, улар учун ҳам, булар учун ҳам, яхшилар учун ҳам, ёмонлар учун ҳам баробар.

— Оғақул, отагинам, сувнинг шиддатини пасайтир, кўкатларни севалатиб сувла!..

Зубайданинг боғчаси чоғроқ бўлиб, тўрт-беш кишилик бир оиланинг дастурхонини таъминлай оларди. Зубайда йил бўйи ўз ҳиссасини еб, қолганини шўроба¹ қилар ва қишда Боқунинг колхоз бозорига олиб тушарди. Бутун тузлаганларини тўрт-беш кун ичида пуллаб бўларди. Зубайда шўроба қилишга жуда моҳир бўлиб, қишлоқ аёллари ҳам унга тан беришарди. Унинг сиркаланган патинжон, бодринг, саримсоқларига, тузланган карам, помидорларига тараф йўқ эди. Ҳатто офир уруш йилларида ҳам меҳри ийганида Ануш, Ширинхоним, Нозилихоним, Дурдона каби дугоналариникига уч-тўрт банка шўроба олиб тушарди.

Бу дугоналарининг барчаси эндиликда кексайиб қолган, бири ёлғиз ўғли билан яшар, яна бирисининг онаси ҳамон ҳаёт бўлиб, ўша билан турар: Анушнинг эса уйлар мудирини вазифасида ишлайдиган эри бўлиб, энди шунақанги меҳрибон яшардиларки, кўрган кишининг ҳаваси келарди. Роза Ереванга кўчиб кетган бўлиб, кўздан бери Зубайданинг ундан хабари йўқ эди...

Бу дугоналарининг баъзиси кексаликни бўйнига олган, баъзилари ҳамон жавунлик ҳавоси билан юрарди. Ростми-ёлғонми, айтишларига қараганда Ширинхонимнинг — унинг ёши ҳатто Зубайдадан ҳам катта эди — Соломон номли камончи севгилиси бор эмиш...

Албатта бундай жавунлик уч пулга қиммат, гоят кулгили ҳол эди. Зубайда энди «ҳа қўймасин, гал ўйнасин» кунлар ўтиб кетганини, энди ҳеч қачон қайтмаслигини яхши англади. У кунларнинг қайтмагани яхшими, ёмонми — Зубайда бир нарса дея олмасди. Ҳар ҳолда, яхшиси кўп эди у кунларнинг, тўйгунча кайф-сафо қилдилар бу беш кунлик, ҳатто Искандарга вафо қилмаган дунёда чалдилар, ўинадилар, кулдилар, жамоат бир бурда қора нон тополмаганида улар Кисловодскдан кириб Сочидан чиқдилар: уларни севганлар бор эди, уларнинг дардида куйиб юрганлар бор эди, улар учун кеча-кундузнинг қайси маҳали десанг ўша маҳалда хотинидан, бола-чақасидан воз кечишга тайёр турганлар бор эди, жон олгудек бир боқиш учун ҳар қандай мансабидан қувилишга розилар бор эди: аммо Зубайдалар озодликни, сарбастликни севар эдилар. лекин ёмони ҳам бор эди у кунларнинг. Ўша ёмон кунлар сичқон уясига тикилган мушук каби мозийдан термулиб турар, аста-секин бош кўтарар, одамга таъсир қилар, баъзан жону-жаҳоннингни ёндириб юборар эди... Негаки...

— Оғақул!.. Ҳали бўлмадингми, отагинам? Жудаям кўллатиб юбормагин-а! — Зубайда қудуқнинг моторини ўчирди ва қўлларини, сийнасини шапиллатиб пашшалардан қувар экан: — Ке қўй, у ер бўлди, — деди. — Кел, анови девор ёнидаги дарахтларни ҳам юпқагина сувлагин, кейин бўлди... Шланг офир, отагинам, мен судраб бора олмайман у ерга...

¹ Шўроба — тузлама.

Оғакул ҳеч нарса демади, ичида нима деяётганини ўзи биларди. Резиничакни силтаб торта-торта Қайсабдул эккан, девор бўйи бўлиб қолган дарахтлар сари юрди. Зубайда моторнинг тугмасини босиб, яна ишга солди.

Абдул шўрлик камгап, яхши киши эди, Кентнинг боласидан тортиб каттасигача унга, оғзингдаги тилинг керак бўлди деса, тилини ҳам суғуриб берарди.

Энди у эккан арчаларнинг бўйига қара: э худойим, унинг ўлганига ҳам неча йиллар бўлди... У ўлганда Оғабожининг бу ўғли дунёга ҳам келгани йўқ эди, бутун вокзал боғида қиз бола билан ўпишиб турибди, ўзиям юлдузни бенарвон урадиганга ўхшайди, кўрмайсанми, бу қизғиш чипор товукни онасидан пинҳона бу ерга олиб келибди... Резиничакни тутганича девор ёнидан вазмин-вазмин одимлаётган Оғакул эса, арча ости суғорилгандан сўнг бу аёл яна нима ўйлаб топаркин, деган хаёлда эди.

Чироқнинг нурида арча остидаги резиничакдан оққан сув ҳосил қилган кўликларга беихтиёр боқар экан, Оғакул эртага қўққисдан Нисо ўзи билан кўришмай кўйишидан, аскарликка кетиш арафасида ёлғизликдан юраги портлагудай бўлиб юришидан хавотирда эди. Айни пайтда Зубайда ҳам бу кўк шолворли, юпқа сариқ кўйлакли, «аэродром» кепкали ўғлонга боқиб, Ферузанинг, ўша ақлли-тамизли Ферузанинг туппа-тузук қизи Нисо найнов, озгин, юзига ҳали тузукроқ тук чиқмаган, сийрак қошли бу аҳмоқнинг нимасига учганига ҳайрон эди. Йигит дегани хушбичим бўлсин, кучли бўлсин, йигит дегани эркаксифат бўлсин, ҳамёни бутун бўлсин, ва у қизни шундай ўпсинки, буни ҳеч ким кўрмасин. Аммо шу заҳоти Зубайданинг хаёлидан бошқа фикр кечди: аввало пул қўлининг кири, иккинчидан эса, ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмаса кўрмайдики, аммо Зубайда кўради.

Зубайда билмаган нарсага қурт тушади, дер эди қишлоқ аёллари. Ростдирки шундай дейдилар-да... Нега шунақа. Буни қарангки, Зубайда илк бор қишлоқ аёлларининг ўзи ҳақида айтган гапларидан ёзгирмас, аксинча, уларни тасдиқларди. Аммо ёниб-ўртаниб жавоб ахтарарди: Ахир нега шунақа?

Кексайганидан буларнинг ҳаммаси, Худо ҳаққи, кексайганидан. Ёшлигида бир пулга олмасди бундай гап-сўзларни. Дарҳақиқат, ёшлигида у ким эди-ю, қишлоқнинг бу қарға-зоғ аёллари ким эди?

Қани энди у мрамор сийналар, игнанинг кўзидан ўтадиган беллар, у тирсиллаган сонлар. Ҳа, унда, у замонларда Зубайда қаерда эди-ю, жамоатнинг ташвиш-юмушлари қаерда эди?! Гунча дудоғларим ёғ бўлади деб палов емасди у пайтлар.

Секин-секин ғойиб бўлди ўша кунлар...

Бора-бора бозордаги шунчаки олибсотарга айланди. Ҳар ким ҳар тарафга тарқаб кетди, ёлғиз Ширинхоним мулоҳазали аёл чиқди, қирқ ёшида институтга кирди, ўқиб шифокор бўлди.

— Бўлдими?

— Нима деяпсан,

— Бўлдими ёки ҳали-вери сувлайверайми деяпман? — Оғакул охири арчанинг остини ҳам суғуриб бўлган эди.

Зубайда:

— Э яшаввор, Оғакул отагинам! — деди ва қудуқнинг моторини ўчирди.

Оғакул резиничакни ўраб қудуқнинг ёнига келтириб ташлади ва даф-фатан чиқиб кетишга ботина олмай, қўллари билан юз-кўзининг, пешанасининг терини сириб, сўради:

— Кетаверайми?

— А? — Зубайда у ёқ-бу ёққа аланглади, ҳаятнинг ортидаги ток иш-комларидан солланиб, ой нурида ҳаммаси бир тусда қорайиб кўринаётган узум бошларига кўзи тушиб: — Фақат мана шу узум бошлари қолди, ордона қолгурлар шу қадар баландки, терганда йиқилиб тушаман

деб қўрқаман... — Ва худди шу дақиқа дунёнинг энг аянчли ишларидан бири рўй берди — ёнида серрайиб, юз-кўздан томчи-томчи тер оқаётган бу ёш йигитдан Зубайданинг жаҳли чиқди. — Яхши, керак эмас, — деди, — кетавер, йигит, кет уйингга, хуш келдинг, боравер энди...

Энг ғариби шу бўлдики, Оғақул балад ишкомда солланиб турган узум бошларига боқди, ёнида сўқилдоқ қўлларини, бурма тушган сийналарини шапиллата-шапиллата пашша ўлдираётган аёлга, бу дарахтлар орасида, бу юлдузлар остида мутлақо якка қолган хотинга кўққисдан ачиниб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, нарвонни бер, узиб берай сен учун...

— А? — Бу сафар Зубайда таажжубланди, Оғақулнинг ҳавоси энди унга хуш келмади. — Бора қол, отагинам, қўрқма, ҳеч кимга ҳеч нарса демайман, хуш келдинг, керак эмас.

Дим ёз кечасида, ой нури остида серрайиб турган бу озгин йигитга боқаркан, Зубайда гўё меҳрибон бир махлуққа айланди. Оғақул уни шундай тасаввур қилди: дунёда аслида иккита Зубайда бор, бири шаллақи, бири эса шўрлик ожизадир: бу ожизалик гоҳи-гоҳида қалқиб чиқади, сўнг эса ундан асар ҳам қолмайди, гўё сувнинг тинишини кутиб турасан, ана, унинг туби кўрина бошлайди, бироқ шу пайт кимдир тош отадию, тагин сув бўтанага айланади.

Албатта Зубайданинг ушбу фурсат бундай фалсафадан хабари йўқ эди, у йигитнинг иккиланиб қолганини ланжликка, қўрқоқликка йўйди.

— Айтмайман дедим-ку, ҳеч кимга айтмайман. Боравер энди. Хуш келдинг.

Оғақул уй деворига суяб қўйилган нарвон томон кетгани учун охири сўзларни яхши эшитмади, нарвонни келтириб ишкомга суяди, Зубайда индамай артаётган катта тунука лаганни қўлига олиб, ишком остига келди.

Оғақул узум бошларини Зубайда боши узра тутиб турган лаганга оҳиста терар экан:

— Узумларни чумчуқ чўқибди, — деди.

— Нима бўпти... — деди Зубайда. — Чумчуқ ҳам худонинг махлуқи...

Оғақул бу аёлдан чумчуқларга нисбатан бунақанги саҳоват, ҳайрихоҳлик кутмаган эди. Ишкомда осилган узум бошларининг чанг-тўзони кирган кўзларини қўллари билан ишқай-ишқай юқоридан Зубайдага боқди. Зубайда лаганни боши узра тутиб турар ва бу туриши, бу қиёфаси Боқунинг қадимий боғларидаги ҳовузлар ўртасида ўрнатилган, эскириб назардан қолган ажойиб ҳайкалларнинг туришига, ўшаларнинг қиёфасига ўхшарди: Зубайда қишлоғимиздаги шундай ҳайкаллардан бири, деган фикр кечди Оғақулнинг хаёлидан.

— Аскарликка қачон кетасан, Оғақул?

— Сентябрда.

— Болададашдан хат келиб турибдими?

— Ҳа... Салом айтади...

— Салом айтса соғ бўлсин... худонинг ўзи раҳмини есин. Эсон-омон қайтиб келсин. Кўп узоқда, шўрлик. Сен Боқунинг ўзига тушсанг яхши бўларди, қишлоққа келиб-кетиб турардинг.

— Прибалтикага кетаман.

— Йўғе-е-е-е? Ажойиб жойлар у ерлар! Ригага тушсанг жуда антиқа бўларди. У ерларни кезганда мени эсга оларсан, Оғақул... худди Апшеронга ўхшайди у жойлар, денгизнинг бўйида, бошдан-оёғи курорт...

Ё қудратингдан, бу хотиннинг кўрмаган, бормаган ери йўқ бу дунёда, — деб ўйлади Оғақул...

Бундан икки йил аввал, қишда (у томонларнинг қиши айни авжига чиққан пайтда) Зубайда Юрмаланинг Маёри деган пансионатига борган эди. Путёвкани Ширинхоним тўғрилаб берган эди. Аввал Зубайда санаторийга бормоқчи бўлди, аммо ҳеч ерда ишламаслиги туфайли Ширин-

хонимнинг югуриб-елишларидан ҳам бир иш чиқмади, санаторий бўлмади, сўнг Ширинхоним «куйган» путёвкалардан бирини қўлга кiritиб, Зубайдани пансионатга жўнатди: қишлоқ аёллари бундан лолу ҳайрон бўлиб қолдилар, ҳатто бахиллигидан ўртаниб-ёнганлар ҳам йўқ эмас эди (Қудуқчи Ҳасанқулнинг хотини бошини сарак-сарак қилиб: «Эрта тонгдан қора оқшомгача совхозда ишлаган мен, истироҳатга кетган жигари эзилгур Зубайда!» — деган эди). У тарафларнинг қиши ҳақиқатдан ҳам жуда гўзал эди. Пансионат ҳам жуда батартиб, шинам. Муҳими шу эдики, ҳеч ким уни танимасди, билмасди, ёшлар учун «тётя Зубайда», тенгдошларига ҳамсуҳбат эди. Пансионатда Изабелла Хаимовна деган аёл ҳам бўлиб, жуда меҳрибон эди. Ёши етмишдан ўтган бўлса-да, ҳамон ўсма-сурмани тарк этмаган. Пансионатдан қайтишгач, у Зубайдага уч-тўртта хат ҳам ёзди, бироқ Зубайда жавоб ёзмади, фақат бир марта унинг учун турли ширинликлар пишириб Одессага жўнатди, бироқ Изабелла Хаимовна ҳамон ҳар байрамда бир откритка жўнатиб турарди.

Зубайда Маёридаги пансионатда бўлганида Изабелла Хаимовна, бу ерга путёвкани менга ўғлим олиб берди, ишу ташвишдан бир оз холи бўлиб, истироҳат қилинг деб жўнатди, деган эди...

— Туш, Оғақул, туш энди. Жуда толиқдим мен, кучим етмаяпти, лаганни кўтара олмаяпман...

Зубайда узум тўла лаганни ерга қўйди. Оғақул ҳам нарвондан тушиб, қўли билан ишқомнинг чанг-тўзонига беланган юз-кўзини артди, нарвонни жойига элтиб қўйди: «аэродром» кепкасини олиб бир-икки қоқди, тагин бошига кийди:

— Мен кетдим.

Зубайда лаганни айвоннинг цемент тўшамасига элтиб қўйди, чап қўли билан белини тиклаб:

— Соғ бўл, отагинам, борақол энди, хуш келдинг, — деди ва дафъатан ҳаятнинг қуйисидаги ёш беҳи дарахтига боғланган қизғиш чипор товуқни Оғақулга қайтариб беришни истади, лекин дарҳол бу фикрдан воз кечди: бу фикр бошига қандай тез келган бўлса, шундай тез ғойиб бўлди. — Худо хоҳласа, тўйингда ҳиссасини чиқарармиз... Илоҳи омин, — деди.

Оғақул вокзал боғида Нисо билан ўпишганларини қишлоқ аҳлига ёймаслигини Зубайдага тагин бир таъкидлашни истарди, аммо дарвозанинг кичик дарчасидан индамай чиқиб кетди.

Денгиздан майин-майин, ҳарир эпкин эса бошлади. Айвонга шабада жуда яхши келар, пашша ҳам анча кам эди. Зубайда узумларнинг шинилигини шиннига, ейладиганини ейишга, сиркалангани сиркага ажратиб идишларга солди, лаганни қудуқнинг сувида ювди, сувдан бир ҳовуч ичди, сўнг айвонга чиқиб, ерда тўшалган палос устига ўтирди. овқатланишни истамас, иссиқ иштаҳасини бўғиб қўйган, тушда еган овқати эди, телевизор томоша қилишга ҳам майли йўқ эди. Айвонда шу асно ўлтириб денгизни томоша қила бошлади.

Денгизга пояндоз солган ой энгил-енгил тебранар, сутдек ой нури жимир-жимир жилваланиб, ўйнади: сўнгги пайтлар денгизнинг бу сокинлиги Зубайдага ёмон таъсир эта бошлаган эди, бу янглиғ жимлик, сукунатдан аёлнинг юраги сиқила бошларди: аслида ёшлигидаёқ шу-шу манзара эди, бироқ ёшлиқда бунинг фарқига бормасди, энди эса ҳеч нарса ўзига боғлиқ эмаслигини ҳис қиларди. Оллоҳ ҳар мавжудотни ўзига хос яратгандек, уни ҳам ўзига хос яратган эди. Денгиз шовқинга тўлганда, тўлқинлар қояларга урилганда у ўзини ёлғиз эмасдек, бутун борлиқ билан бирга яшаётгандек, бирга нафас олаётгандек ҳис қиларди.

Ҳозир эса денгизда жимлик ҳукмрон, ҳатто анчайин кўпик ҳам оқариб кўринмас, бу жимлик, бу сукунатда Зубайданинг юраги қандайдир нозик, майин бир сезгидан титрай бошлаган, аммо бунинг нималигини, қайси хотира эканлигини Зубайда англай олмасди: бу «ҳа

қўямасин, гал ўйнасин» хотираларидан эмас, қандайдир бошқа нарса эди.

Қудуқнинг тубидан келаётгандек денгиз гувиллашини, Зубайданинг қулоқлари ёнидан ҳар замонда учиб ўтаётган пашша вингилашини, айвон ёнбошидаги шотут япроқларининг гоҳ майин-майин, гоҳ балан-дроқ эшитилаётган шитирлашини, ушбу ёз кечаси сокинлигини ногоҳ яна товукнинг қақиллаши бузди: қизғиш чипор товук бир-икки марта қақиллаб қўйди, бу билан у гўё ушбу бепоён дунёда товукларнинг чекига тушган инсофсизликдан шикоят қиларди. Зубайда айвондан тушди, бостирмада турган думалоқ стол устидаги мис қозоннинг қопқоғини кўтариб, қотиб қолмасин дея ҳар куни қийиққа ўраб қўядиган тандир нонидан икки парча синдириб олди ва беҳининг ёнига келиб нонни майдалай-майдалай товукнинг олдига сочди.

Қизғиш чипор товук тумшуғини тупроққа нуқиб бир муддат донишмандона бир бегоналик билан ёнидаги нон ушоқларига боқди. Сўнг бошини яна тескари бурди. Зубайда:

— Бе-е-е.. Ўзим кал, кўнглим нозик... — деди. — Топиб айтганлар — мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади деб!

Гап шунда эдики, ҳали юқорида айтганимиздек, Оғақулнинг Оғабोजи, яъни ушбу кибрли қизғиш чипор товукнинг собиқ эгаси кентда Зубайдани ёқтирмайдиганларнинг биринчиларидан эди. Нуҳ-набидан бутунга қадар Зубайданинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир соз-суҳбатини, юриш-туришини, таниш-билишини, қийим-кечагини омонсиз танқид ўтида ёндирганларнинг ашаддийси ўша аёл эди. Зубайданинг бу хотиндан гаши келар, лекин бу ерда бошқа гап ҳам бор эди. Ана шу тили заҳар, ҳеч нарсага арзимайдиган, одамови Оғабожининг, қора попишакка ўхшаган Оғабожининг эндиликда Оғақул каби бўйдор, катта ўғли бўлиб, у аскарликда эди. Оғақулдан кейин ҳам Нуҳбола деган бир ўғли ва олти қизи бор эди, ҳолбуки...

Зубайданинг ҳам қизлари ҳозир турмушга чиққан бўларди, Зубайданинг ҳам шундай бир ўғли бўлиши, у ҳам вокзал боғига бориб гўзал бир қиз билан ўпишиши, аскарликдан уйига мактуб жўнатиши мумкин эди. Зубайда совчиликка бориши, уйига келин тушириши ҳам мумкин эди... Яхши, яхши, узундароз Оғақул ҳақи, қўй энди сен ўзингдан-ўзинг уйдирма тўқишни, хаёл дарёсига тушиб дард қўллари билан сузишни бас қил, бор энди ёт. Оғабोजи тўрт уйқусини олиб бўлди ҳозир, лекин дунёда Зубайда исмли бир махлуқ борлиги тушига ҳам кирмайди унинг... Ҳа, бу фикру зикрларнинг ҳаммаси ёши қайтганликдан бўлса керак, ёши қайтганликдан...

5

Оғақул ҳаятнинг ўртасидаги сўрига чўзилиб, пашша дастидан кўрпани бошига буркаган, тун яримлаган бўлса-да, ухлай олмас, кўрпа остида кўзларини юмганча, қизғиш чипор товукни Зубайдага бекор олиб бордим, деган хаёлларга борарди. Зубайда товукни еб, устидан баҳузур совуқ сув ичиб олганидан сўнг бир кўрганининг устига юзни қўшиб қишлоқ аёлларига ёяди. Зубайда Зубайда эмас эдики, ичида сир сақласа! Агар ҳозир ҳам ухламаган бўлса, қудуқнинг ёнида ўтириб: «Искандарнинг шоҳи бор!» — деб пичирлаётгандир. Сир сақлай олмайди бу хотин. Ярамас махлуқ...

Зубайданинг ҳалиги бир онлик кўркам сиймоси Оғақулнинг тасаввуридан энди ўчиб, унинг кўзи олдига бир бадбашаранинг сурати намоеён бўлди. Бу бадбашара Зубайда эди, аммо унинг сочлари алвастиникидай тўзиган, лаблари осилган, тирноқлари қизғиш чипор товукнинг тирноқларига ўхшарди.

Ҳайф ўша товук.

Масала, албатта, фақат товукда эмас эди: уларнинг товуғи кўп бўлиб, бир қизғиш чипор товукнинг камлиги билан ўлиб қолмасдилар: нари

борса Оғақул онасига, товукни Бокудаги ўртоқларимдан бириникига кўргани олиб бордим, деб қўя қоларди. Масала Оғақулнинг ёлгон гапиршида ҳам эмас эди, тўғри, ёлгон гапирши яхши эмас, эркак кишига ярашмайди, лекин бу ёлгон Нисодай бир бокира қизнинг номини пок сақлаш учун эди, бундай ёлгоннинг айби йўқ эди. Гап шундаки, энди товук ҳам зое кетади, Нисо ҳам қишлоқ олдида бадном бўлади...

6

Зубайда узун шабона кўйлагини кийиб, айвондаги пашшахона ичида чўзилганича, гўзал Абшероннинг бирдан-бир айби пашшаси кўплигидир, аммо бир оз юқорида, Билгоҳда, ёки Нордаронда иримига ҳам йўқ, деган хаёллар билан банд эди.

Нима қилардик, Билгоҳ ё Нордаронга қочиб борамизми энди?

Ухлайвер, ҳар тўқисда бир айб деган боболар...

Ҳар тўқиснинг юз айби бўлганда нима бўларди?

Кўявер, бад бўлсин, баттар бўлсин, ухла, вассалом...

Жин урсин, нега уйқу келмаяпти? Нима эди ахир, ҳалидан бери эс-лай олмаётгани нима эди ўзи? Бу бошқача, нурли бир хотира эди, нури заиф бўлса-да, узоқ йиллардан сизиб келарди, покиза хотира эди, нимаси биландир Оғақул билан Нисонинг вокзал боғидаги ўпишмасига ўхшарди, нима эди у? Бу хотирада шампан тиқинларининг портлашлари, атир-упа бўйлари, лаззатли таомлар, соғари ошиқоналар, сархуш боқишлар йўқ эди. Жуда оддий эди бу хотира, чизиқли мактаб дафта-ридай оддий...

Пашшахонанинг ичига десангиз бир пашша кириб қолган эди. Зубайда пашшаларни қарғай-қарғай туриб чироқни ёқмоқчи бўлди, аммо ичкарига кириб қолган пашшанинг винғиллаши ҳовлининг қуйисида эндигина тинчиган қизғиш чипор товукнинг тагин ёдига солди. Оғабोजи тонгда туриб қарса чипор товуғи катақда йўқ, деб ўйларди Зубайда, сабабдан сабаб у саҳар мардон келиб қизғиш чипор товукни бунинг ҳовлисида кўриб қолса нима бўлади?

Энди бу товукни сўйиб, патини юлиб, тозалаб қўйиш керак эди, шундоқ ҳам энди ёта олмас, бутун дунёнинг дарду ғами Зубайдага қолган эди бу кеча.

Зубайда ўрнидан туриб пашшахондан чиқди, хобхонага кириб ўткир пичоқ олиб чиқди, ўша шабона кўйлаги билан ҳаятга чиқди ва юрагини ориқтираётган бир туйғу билан қизғиш чипор товук томон юрди.

Қизғиш чипор товук шарпани сезиб кўзларини очди, бу тун маҳали оқ кўйлақда пайдо бўлган янги эгасига боқди, секин тебраниб қўйиб, тагин кўзларини юмди.

Зубайда юрагида жунбушга келаётган безовталиқ оғушида гоҳ қўлидаги пичоққа, пичоқнинг ой нурида ялтираётган ўткир тиғига, гоҳ бошига не тушишидан хабарсиз ётган қизғиш чипор товукқа боқди ва, ниҳотки ростдан ҳам товукни ўзим сўяман, деган фикр хаёлидан кечди. Наҳотки товукнинг бошини қиблага қаратиб, қанотларини бир оёғининг остига олиб, тилини оғзидан чиқариб пичоқ билан бошини кесади? Бу аёлнинг ишими, ҳой имонсиз? Аёл киши ҳам товук сўядими ҳеч? Жамоат ётибди, бутун қишлоқ ширин уйқуда ҳозир, сен эса не кунларга қолдинг, қандай қора кун бу?

Албатта, Зубайда умрида товук сўйган эмасди, эркак кишининг иши эди бу, қадимдан, ота-боболардан қолиб келаётган удуум бу. Бас, энди у нима қилсин, қайси бемаъни эркакнинг олдига бориб Оғабожининг ўғли Оғақул менга товук совға қилди, бир хизмат қил, менга уни сўйиб бер десин? Ҳалиги мишиқининг кетишга қўймаслик керак эди, бу товукни унинг ўзига сўйдириш, патини юдириб тозалатиш лозим эди. Ёмонсан... Буни Зубайда ўзига ўзи айтди: «Ёмонсан...»

Қишлоқ чиндан ҳам уйқуга кетган эди, фақат кўча симёғочларидаги электр чироқлари порлар, денгиздаги танҳо маёқ ёниб-ўчарди: ёз кеча-

сининг бу димлиги гўё маёқнинг ҳам нуруни хиралаштирган, ёниб ўчи-
шини, равшанлигини заифлаштирган эди, ушбу сония гўё маёқ ҳам
умрнинг танҳолигидан, инсоннинг ёлғизлигидан ишора қилар эди. Бу
қизғиш чипор товукни сўя олмаслиги Зубайдага беш қўлдек аён бўлди,
жуда алам қилди унга, шабона кўйлақда, ой- юлдузларнинг остида,
даракларнинг орасида, денгизнинг қирғоғида қўлида пичоқ билан қиз-
ғиш чипор товукқа рўбарў туриш жуда қаттиқ алам қилди.

Товуқнинг-ку, масаласи осон эди, уни бир қутига солиб қўяр, эр-
тасига уни сўйиш чорасини топар, фақат ўлимнинг чораси йўқ холос:
аммо гап шундаки, Зубайданинг ярим тунда бу алфозда туриши саҳар-
дан бери эсламоқчи бўлган, аммо эслай олмаётган хотирага, ўша хотира
боис юрагида уйғонаётган туйғуларга ҳеч уйғун келмасди — буни Зу-
байда жуда аниқ билар эди. Аини дақиқада энг ғариби шу бўлдики,
ногоҳ ўша хотира Зубайданинг ёдига тушди, ўша жўмард йигитнинг
сиймоси аввал туман ичида, сўнг тумандан чиқиб кўзи олдида яққол
намоён бўлди. Бу хотира фурсат туманининг орқасида қолиб кетган,
кўп йиллардан бери ёдига тушмаган эди.

Зубайда эгилиб қўлидан ерга тушган пичоқни олди ва сушт одимлаб
уй сари юрди, айвоннинг чироғини ёқиб, курсига ўтирди ва қўлларини
тиззасига қўйди: олис йилларнинг шовқин-сурони, қайғусизлиги, сар-
бастлиги орасидан бир тозалик-поклик, бир шаффофлик сузиб чиқди,
бир жасурлик, йигитлик, бир мардлик кўз олдида намоён бўлди, ҳозирга
қадар пинҳон ётган, ўн йиллаб хотирага тушмаган бир табассумнинг,
эркин бир табассумнинг илиқлигини туя бошлади Зубайда.

Қайда у мактублар? Қаерга қўйган эди уларни? Икки дона эди, атиги
иккита. Иккаласини ҳам Боқудаги марказий почтадан олган эди. «Дово-
стребования» эди, икки дона учбурчак солдат мактуби, Зокирнинг мак-
тублари... Ва Зубайданинг ёдига тушдики, у мактублардан бирини, ни-
ҳоятда таъсирлисини, пурмаъносини ўша уруш йиллари Дурдона ундан
хотира сифатида олиб кетган эди. «Наҳотки шундай мактубни жавоб-
сиз қолдириб бўлса? — Юзта Одилга ўхшаган тилла тишни, — деганди
у, — бунақаларнинг битта тирноғига алишмайман». Шундай дея Дурдо-
на иккинчи мактубни, гўзал сўзлар ёзилган таъсирли мактубни хотира
учун олиб кетган эди. Ким билсин, ҳамон асраб юрибдими ёки... Аммо
иккинчи мактуб турган бўлса керак.

Зубайда сапчиб туриб ётоққа кирди, чироқни ёқиб, ясалганига эл-
лик-олтмиш йил бўлган эса-да, яхши сақланган, ёнғоқдан қилинган ва
яқин йилларгача уйларининг кўрки ҳисобланган баланд, кенг ва оғир
жавоннинг (бу жавонни уруш йилларида Одил тилла тиш қайсидир
бир аскарнинг оиласидан Зубайдага ҳадя учун сув текин сотиб олган,
Зубайда ҳам уни қишлоқдаги уйига келтириб қўйган эди) пастдаги ғала-
донининг калитини излай бошлади, оёғининг тагига курси қўйиб юқори-
даги ғаладонни тимирскилай-тимирскилай калитни топди, пастга ту-
шиб ғаладонни очди: унинг ичидаги эски суратлар, откриткалар (юрак
шаклидаги кўзгунинг ичидан бир қиз ва бир йигит жилмайиб турар,
«юрак»нинг атрофи гуллар билан безатилган эди: кўзгунинг атрофида-
ги гуллар ҳам, қизнинг куйлаги ва дудоқлари ҳам қизилга бўялган эди:
пастда эса бир булбул тумшуғида гулчамбар тутиб турар, гулчамбарда
шундай мисралар ёзилган эди:

*Люблю вас и вы поверьте
Когда мне сердце говорит,
Любить буду до самой смерти
Пока огонь в груди горит, —*

бу сўзлардан сўнг яна кичик бир юрак ва камонда таранг тортил-
ган ўқ расми чизилганди), кино артистларининг, Рашид Бехбудовнинг
ёшлигидаги турли-туман қиёфада тушган суратлари боғланган, кўп
йиллардан бери очилмаган бойламни ечди. Сарғайиб кетган эски га-

зетага ўралган бу бойламдан моғор ҳиди келарди, бутун қиш бўйи қор оғушида ётиб баҳорга чиққан, янгидан япроқ ёзиб гуллаган дарахтларнинг остидаги хазон ногаҳон Зубайданинг ёдига тушди ва у ўз оғзида чирик мева егани сингари бир таъмни туйди.

Бу моғор ҳиди, бу таъм уни ўртаб юборди, юраги аста-секин тўлиқиб келаётган Зубайданинг кўзлари ёшга тўлди.

Учбурчак солдат мактуби, Зокирнинг мактуби шу ерда, шу бойлам ичида эди.

Зубайда мактубни очди, йиллар ўтиб сарғайган, шошилиб ёзилган қисқа мактубни ўқий бошлади: жуда тез ўқиб чиқди у: Зубайданинг бу ҳолати гўё йиллар бўйи оч ўтирган, ниҳоят нон топиб, чайнамай ютаётган кишининг ҳолатига ўхшарди.

«Зубайда!

Бу мактубни сенга ўнг жабҳадан ёзганман. Отишма ҳозирча тинди: лекин бир оздан сўнг тагин бошланади. Ростини айтсам, сенга бу хатни ёзмоқчи эмасдим, лекин бундан ярим соат аввал ўқлар ёмғир каби устимизга ёққанида сенга бу мактубни ёзишим лозимлигини англадим. Одам бу ўқ ёмғирларининг остида қолганида ҳамма нарсани эсидан чиқаради, бутун ёмонликлар ёдидан чиқади, аммо яхшиликлар ёдида қолади. Сен мени хоҳлайсанми ёки йўқми, ўзинг биласан, бироқ ўзингга раҳминг келсин. Мен муаллим, сен ўқувчи эмассан. Сенга насиҳат қилмоқчи эмасман, аммо у уйга бориб-келма. Ишга кир. Умрингни ҳайф қилма. Сен ҳам ахир бировнинг қизисан, унинг номига иснод келтирма. Яна отишма бошланди. Хайр. Омон қолсам, тагин сенга ёзарман. Сен ҳам бир калима хат ёз.

Зокир. 12 январ. 1942 йил».

Зокир иккинчи мактубни ҳам ёзган, Зубайда иккаласини ҳам бир жойдан олганди: лекин жавоб ёзмади, марказий почтага бориб тагин ўзига хат бор ёки йўқлигини ҳам суриштирмади. Балки Зокир жуда кўп мактублар ёзгандир, улар Зубайдани кута-кута охири Зокирнинг ўзига қайтгандир? Балки унга етмагандир ҳам. Қирқ учда Зокирдан «қорахат» келган эди.... Йўқ, қирқ тўрт эди, шекилли... Тирик қолганида... яна мактублар ёзар эди Зокир. Нега ёзарди, ахир, нима учун ёзарди? Балки ўша баҳор куни у, кетмай тур, учрашувга келаман деб Зокирни алдагани учундир? Балки Зокир кечаю кундуз пойабзал фабрикасида ишлаб, сингиллари учун нон пулини зўрға топаётган бир пайтда Зубайданинг тилла тиш Одил кабиларнинг ҳаром пулидан қорни тўқ, димоғи чоғ юргани, айш-ишрат сургани учундир? Балки ўша баҳор оқшоми Зокир Зубайда ва тилла тиш Одилнинг қаршисидан чиқиб, ўзига ҳужум қилмоқчи бўлган Тилла тишни бир мушт билан ерга қўзилтирганида, Зубайданинг Тилла тиш устида «Вой ўлмасам!..» дея эгилгани, уни ўрнидан турғизгани, у билан бирга кетгани учундир?

«Зубайда! («Лаббай, жоним!..»)

Бу мактубни сенга ўнг жабҳадан ёзганман («Ёзган қўлларингга қурбон бўлай сенинг!..»). Отишма ҳозирча тинди («У отишмани бошлаганларнинг жигари эзилсин, наинки жигари эзилсин, қора ерга кирсин, наинки қора ерга...»), бир оздан сўнг тагин бошланади. Ростини айтсам, сенга бу хатни ёзмоқчи эмасдим («Ажаб қилардинг ёзмай, қўлингдан келарди-ку ахир, ёзмасанг бўларди-ку! Нега ёзардинг мендай бир бетайинга? Мен сенинг тенгингмидим? Сен тоза, гўзал, мард йигит эдинг, ёзмаслигинг керак эди мендек бир валадизинога, бўғзига қадар ифросликка ботиб қолган бенавога...»), лекин бундан ярим соат аввал ўқлар ёмғир каби устимизга ёққанида («у ўқлар менинг устимга ёғса бўлмасмиди...») сенга бу мактубни ёзишим лозимлигини англадим («Бекорга, беҳудага...»). Одам бу ўқ ёмғирларининг остида қолганида («хўш-хўш...») ҳамма нарсани эсидан чиқаради, бутун ёмонликларни унутади («Чунки ўзинг тоза эдинг, ўзинг яхши эдинг...»), аммо яхшиликлар ёдида қолади. Сен мени хоҳлайсанми ёки йўқми, ўзинг биласан («Сени хоҳламаган-

нинг кўзи чиқсин эди, бу ёруғ дунё зулмат бўлсин эди унга...»), бироқ ўзингга раҳминг келсин («Нимага раҳминг келсин ўзимнинг, нимага?...»). Мен муаллим, сен ўқувчи эмассан («Муаллимдан ҳам ортиқ эдинг, профессор эдинг мен учун...»). Сенга насиҳат қилмоқчи эмасман («Менга насиҳат қор қилармиди? Одамнинг ўзида бўлсин экан, Зокир...»), аммо у уйга бориб-келма («У уйнинг айби нима, айб одамнинг ўзида, уй нима қилсин?...») Умрингни ҳайф қилма (« Ҳайф қилдим, эй Зокир, ҳайф қилдим умримни, бир пул бўлди менинг қимматим, қора бўлди менинг юзим, эй Зокир, жоним, қурбонинг бўлай, Зокир, зое қилдим ўзимни. Зое бўлиб кетдим, эй Зокир...»). Сен ҳам ахир бировнинг қизисан, унинг номига иснод келтирма («Иснод келтирдим у раҳматликнинг номига, Зокир, катта иснод келтирдим. Қиймаларди у мени тирик бўлганида, ўз қўллари билан қиймаларди...»). Яна отишма бошланди («Ўзингни эҳтиёт қил, Зокир!...»).

Зубайда мактубнинг давомини ўқий олмади, сарғайиб униққан ҳарфлар хира тортди, ушбу дим кечасида бутун хона ҳўл қоғозга тушган сиёҳ томчиси каби атрофга ёйилди, қоронғилашди, ҳавоси бўғилди: бутун хона, ундаги ашёлар, деворлар, палослар, шип хира парда ортига чекинди, бу парданинг нариги томонида, қуюқ туман орасида ўн етти ёшли гўзал бир қиз қишлоқ аҳли билан бирга отасининг жасади солинган тобут орқасидан борарди: қуёшли бир кун эди, нурли тўлқинлар соҳилга талпинар, гўё денгизга қуёш севинчлари юққан ва ўн етти ёшли қиз жасаднинг ортидан борар экан, отасининг ўлимига ўртанишдан кўра кўпроқ денгизнинг севинчидан масрур эди: гўё бу фурсат бутун қишлоқ аҳлининг дарду ғами бу ўн етти ёшли қиз учун ҳамон бегона эди, чунки бу ўн етти ёшли қиз на ўлимни идрок этар, на идрок этишни истар эди: бу ўн етти ёшли қиз ўзи ҳам қуёшнинг бир парчаси, денгизнинг бир парчаси эди, йиллар ўтиб улғайган бу қиз қуёшсиз севиношодлана олмас, яшай билмасди: оддий косибчиликдан эса қуёш кўзингга кўринмас, уруш йилларининг очарчилигида қуёш ёдга ҳам келмасди: оч бўлсанг-да, кайф-сафо қил деб нотўғри айтганлар, ёлғон нақл бу, очлик билан кайф-сафо бир қозонда қайнайдиған нарса эмас, ҳар ҳолда Зубайдадай гўзал қиз, уруш йилларининг бу сатанг қизи шундай бир ақида билан яшарди, дунёни сув босса, тўпифидан келмасди бу қизнинг, кайф-сафо таъмаси, олови ёндирган, ёндириб кул қилган бу бахти қаронинг...

Зубайда бойламни тутиб жавоннинг остки ғаладонига қўйди, бурнини торта-торта, шабона куйлагининг ёқасига юзи кўзидаги ёшларни арта-арта ўрнидан турди, хобхонадан чиқиб айвонга келди, юқорига чиқиб палос устига ўтирди ва денгизга боқди.

Зубайда эсини таниганидан бери шу денгиз бўйида ўйнарди, онаси ўн кунча ётиб зотилжамдан ўлгач, бутун атрофда, Абшеронда машҳур балиқчи бўлган отасининг тўрини энди Зубайда ямар, қайиғини Зубайда супуриб-сидирар, отаси вафот этган ўша кеча ҳам бутун қишлоқ жамоати уларнинг уйига кириб-чиқиб турган, аммо ҳеч ким Зубайданинг саҳарга қадар денгиз соҳилида ёлғиз ўтириб чиққанини пайқаманган эди.

Аслида Зубайданинг бу денгиз олдида ҳам юзи қора эди, чунки онаси билан ёлғиз қолган ўша олис йилларда бу денгиз Зубайданинг бутун кирдикорлари, фиска-фасодлари, ҳирсу таъмаларининг гувоҳи эди: Зубайда йилларнинг фаровонлиги, кўтаринки орзу-хаёлларини энди фиска-фасод ҳисобларди, ўша пайтда эса бу эсига ҳам келмаганди.

Онаси шўрлик шу қадар кексайиб қолган эдики, ўлимига яқин (онаси урушнинг иккинчи йилида вафот этган эди) Зубайдани балиқча ўғлим деб ҳисоблар эди, тўқсондан ошиб қолган отаси билан Зубайдани чалкаштириб ҳам юборар эди, ҳар ҳолда, Зубайданинг тасавурида ўша кунлар ана шундай жонланар эди.

Қилт этган шабада йўқ, катта пашшахонада пашшалар одамни ўтиришга қўймас, гўё ҳар нарсанинг ортга қайтмаслигини ёдга солган каби

визиллаб учишар эди: ҳатто терак япроқларининг ҳам шитирлаши эшитилмас эди. Денгизнинг гувиллаши ҳам гўё бошқа бир оламдан келар, гўё нариги дунёнинг садосидай эди. Тунги овга чиққан иккита кўршапалак ҳам димликдан ҳолсизланиб дарахтларга шип-шип тегар, уйнинг деворларига тўқинар, пашшахонанинг тиргакларига урилар эди. Қардандир келаётган чирилдоқ овози эртанинг нафасни бўғувчи димлигидан хабар берарди.

Ўша уй, Ширинхонимнинг эски ўша уйи Ичкари шаҳарнинг қўша қалъа дарвозаси олдидаги икки қаватли бинонинг юқори қаватида эди. У уй ҳам, ундан беш-олти бино наридаги Зокирларнинг уйи ҳам аллақачон бузилиб кетган, уларнинг ўрни эндиликда майдонга айлантирилган эди. Зубайданинг беғам ўтган ўша кунлари, Ширинхонимнинг ўша уйида кечган ўша дамлар энди уни изтиробга солар эди.

Ширинхоним Зубайдаларнинг, бу қайғусиз ва гўзал, нозли-ғамзали қизларнинг ичида ҳаммасидан ақллиси, тадбиркори, ишчани ва қизиққони эди. Ширинхоним онаси билан яшар эди. Унинг онаси Совунчи вокзалида варақи сотар, саҳармардондан кечқурунга қадар уйда бўлмас, бўлганда ҳам дугоналарнинг ишига аралашмас, «кайф-сафо қилганингиз яхши, ўйнаб-кулиб қолинг бу беш кунлик дунёда» дея уларни рағбатлантирарди. Қизи унга бирор кофтами, кўйлакми ёки бошқа бирон нарсами совға қилганида ёхуд Зубайда биронта ҳада берганида у учгани қанот тўпа олмас, ўзини ҳам, қизини ҳам чиндан бахтиёр деб билар, «ишламай ажаб қиласиз, бошқалар нима деб ҳурсалар ҳураверсинлар, бахилликдан гапиришади, саҳардан кечқурунга қадар тик оёқда вокзалда варақи сотаман, қориндан бўлак нима дардим бор, ўйнаб-кулиб яхши қиласиз», дер эди.

Ширинхоним аёллар куйлагини жуда яхши тикар эди (ҳозир ҳам шифохонада бош врач бўлиб ишласа-да, ўз куйлақларини ўзи тикар, бошқалар тикканини менсимас эди). Ўша пайтларда Боқунинг кўпгина машҳур хонимлари Ичкари шаҳарнинг қўш қалъа дарвозаси олдидаги бу икки қаватли сариғ бинога келиб-кетишар, Ширинхонимга куйлак тиктиришарди. Зубайдалар бу уйда ўтириб олиб соатлаб дардлашишар, ҳазиллашишар, ўйин-кулги қилишар, битимлар тузишарди. Зубайдаларнинг энг гўзал йиғилишлари, дабдабали туғилиш кунлари — ҳар бирининг туғилган куни йилига тўрт-беш маргалаб ана шу уйда ўтказиларди. Кўп шароблар ичилган, кўп қадаҳлар синдирилган эди бу уйда, бир сафар чироқ ўчиб қолганида тилла тиш Одил юз сўмликни ёқиб столи ёритиб турган, Зубайда эса бахтиёрлигини, яъни шундай ўйнаши борлигидан бахтиёрлигини минг бора кўпириб таъкидлаган эди.

Шундоқ эди. Зокир... Шунақа эди ишлар...

Ширинхонимникига кўйлак тиктириш учун келадиган аёллар Зубайдалардан ўзларини олиб қочар, уларга зимдан, бошдан оёқ қараб чиқишар, Зубайдалар қайси иннинг қуши эканлигини яхши билишар, уларнинг гўзалликларидан, кайф-сафо суришларидан, ҳеч нарсадан уялмасликларидан ҳасад қилишар, Зубайдалар эса ҳаммиша шундай бўлиб қолади деб ўйлашар, ғалвирда сув турмаслигини уларга айтадиган киши ҳам йўқ эди...

Секин-секин ҳаммаси йўққа, чиқди, уларнинг сафи сийрақлаша борди, тилла тиш Одилни тутиб кетдилар, Асадоға бешбармоқни¹ чўтир Нажафқули чавақлаб ўлдирди, шу кўйи ўзи ҳам кетди, Қориш ақлли чиқди, ҳамма нарсадан воз кечди, гитара чалиб куйлашни ҳам йиғиштирди (аммо шуни бекор қилди), ўз кучи билан институтга кириб ўқиди, ҳозир қайсидир заводнинг директори дейдилар. Дабировни вазифасидан четлатдилар: ҳаммаси ўтди-кетди, у кунлар аста-секин олис йилларнинг хотирасига айланди. Энди димикқан бу ёз тунида, бу айвонда у олис йилларнинг хотирасини бир тор ҳазин-ҳазин ёдга соларди, у торни Зокир чаларди. Зокирнинг бақувват бармоқлари остида торнинг сим-

¹ Бешбармоқ — кастет.

лари у хотираларнинг бўм-бўшлигидан, маъносизлигидан, пучлигидан куйларди.

Зокир бу торни ҳар замонда бир чалар, чалганда ҳам оқшомлари чаларди. Зубайда гоҳо Ширинхонимникига борганида, гоҳо у ердан қайтаётганида бу торнинг садосини эшитар, бу торни чалаётган ўғлон ўзини севишини ҳам у яхши биларди. Ҳали Зокир Зубайдага бу ҳақда сўз очишидан анча илгари, у тилла тиш Одил билан ўзининг қаршисидан кесиб чиқишидан аввал, Зокирнинг боқишларидан, унинг ўз уйи олдига чиқиб Зубайдани кутишларидан биларди буни.

Бир гал Ширинхонимларникидаги ўтиришда Ширинхонимнинг ўзи стол устида ортиб қолган бир қадаҳ шампань виносини бир кўтаришда бўшатган эди. Зокир туфайли дунёдаги бутун эркаклардан ҳафсаласи пир бўлганлигини, Зокир туфайли ҳаётдан ихлоси қайтганлигини, Зокир Ширинхонимнинг муҳаббатига жавоб бермаганлиги учун, унинг юзига қарамаганлиги учун шу куйга тушганлигини айтганди. «Қурбон бўлай у тор чалган йигитнинг йўлига, — деган эди Ширинхоним, сўнг Зубайдага юзланиб. — Нима бало, кўрмисан, у ахир сени хоҳлайди, басирмисан, нега ўзингга ачинмайсан? Наҳотки эрини кутганларнинг, акаларини, оталарини, унаштирилганларини зориқиб кутганларнинг қарғиши тутмаса бир куни бизни? Наҳотки ҳозир бир тишлам қора нон топа олмаётганларнинг охи тутмаса бизни? Наҳотки бу базмлардан, бу қадаҳлардан, бу ёғ босган кимсалар билан юзма-юз ўтирганларимиздан пушаймон бўлмасак бир кун?» — деганди. Албатта, Зубайда Ширинхонимдан бундай сўзлар чиқаётганига таажжуб қилганди, чунки Ширинхонимга бу сўзлар ярашмас, ундан бундай сўзлар чиқиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Аммо косанинг тагида ним коса бор экан. «Ундайларга, яъни Зокирдақаларга бизнинг ҳеч керагимиз йўқ, — деган эди ўшанда Дурдона. — Биз билан юрадилар, кайф-сафо қиладилар, сўнг бориб уй қизига уйланиб оладилар. Унақаларнинг оналари, сингилларининг бизни кўргани кўзлари йўқ!..» «Кўзлари бошларидан ордона қолсин, бизга нима? — деган эди Роза. — Биз уларга нима қилибмиз? Бировга бирон нарса қилибмизми, ахир. Кимнинг эрини тортиб олибмиз? Эр ўз хотинини алдаб бошқасининг олдига кетса, ўлсин бу кунидан ундай хотин!»

Ва бирдан ўтган қишда Бокунинг колхоз бозоридан ундан сиркаланган патинжон олган пўстинли хонимнинг ким эканлиги Зубайданинг ёдига тушди... Зубайда бозорга сиркаланган патинжон чиқарган биринчи кун эди: бир пўстинли хоним келиб Зубайдадан анчагина сиркаланган патинжон олди. У Зубайданинг кўзига жуда иссиқ кўринди, аммо ҳарчанд уринса ҳам кимлигини эслай олмади: эски дугоналаридан эмас эди, бошқа таниш-билишларига ҳам ўхшамасди: ким бўлдикин... йўқ, барибир эслай олмади. Пўстинли хотин патинжоннинг пулини бериб кетар экан, сўради:

— Мени танимадингми?

— Йўқ... — деди Зубайда.

— Аммо мен сени танидим, — дея чиқиб кетди пўстинли хоним.

Уни энди таниди Зубайда, бу дим ёз кечасида, бу айвондан денгизга тикилиб ўтирганида таниди уни, Зокирнинг синглиси эди у пўстинли хоним, ўртанча синглиси эди, оти Одила эди шекилли...

Кимнинг аввали, кимнинг охири...

Зокирнинг ўзи ва онасидан ташқари уч синглиси ҳам бор эди. Зокир сингилларининг учаласини ҳам ўқитар, учала опа-сингил ҳам Зубайда билан қирпичоқ эди. Зубайда улар билан бир оғиз ҳам гаплашмаган, ҳар замон кўчадан ўтиб-қайтганда қизларнинг қарашларидан, кин-кудуратли, ғазабли, айни пайтда қандайдир ҳасадли боқишларидан англарди уларнинг фикрини. «Акаларини сендан қизганадилар, — дерди Дурдона. — Акаларининг ўзларидан бошқа

қизларга ҳам меҳр қўйишини истамайдилар». Ё Дурдонанинг гапи тўғри эди, ёки опа-сингиллар Зубайдани Зокирга нолайиқ деб билар эдилар: Зубайданинг сирру сифатига, кийим-кечагига ҳасад билан боқишар, аммо уни акаларига муносиб кўрмасдилар: Зубайда буни энди англаб етган эди. Уша вақтлар бу нарсалар унинг хаёлига ҳам келмас, палагимнинг зари учади деб бу қизларга салом ҳам бермасди...

Каттаси Дилора, ундан кейини Одила, кичиги Ҳалима эди. Зокир аскарликка кетганидан сўнг бир оз ўтгач, Ҳалима касалланиб оламдан ўтди. Кейин нима бўлганини Зубайда билмади, чунки Ширинхоним ўз уйини уч хонали бошқа уйга — ҳозир яшаб турган уйга алмаштирди: ҳеч вақоси йўқ икки хонали уйнинг устига арзимас пул бериб бир аскар оиласининг данғиллама уч хонали уйига алмашди...

Ва Одил бозорда ун таниб қолди...

Ва бир оздан сўнг... тонг отади, ёши ўтинқираган бир аёл шабона кўйлагини ечиб, кўча либосини кияди, гўё ухлаб турган каби қудуқнинг сувига юз-қўлини ювади, боғу боғчасини бир оз кезади, Абдулла бекорчиликдан боғлаган супургиларни қўлтиғига қисиб, Сафар мелиса кўрмасин дея атрофга кўрқа-писа боқиб кентнинг бозорига боради, бу супургиларни ёзда кентнинг атрофидаги боғларга истироҳат учун келган шахарликларга пуллаш билан машғул бўлади, кейин тагин уйига қайтади, боғу боғчасини кезади, кундан кунга кучи қайтиб, ҳолдан тоя-тоя дарахтларни, гулларни, кўкатларни суғоради, чирана-чирана иш-комларга тирмашиб узум йиғади, уларнинг майбопини майга, сиркабопини сиркага, ейишлисини ейишга ажратади, сўнг бир оз айвонда ўтиради, бир оз денгизга боқади, бир оз дунёнинг ишлари ҳақида хаёл суради, сўнг бориб пашшахонасига киради, уйку илинжида кўзларини юмади...

7

Оғақул товуқ овозини тушда эшитяпман деб ўйлади, чунки у тун бўйи айқаш-уйқаш тушлар кўрган, қизғиш чипор товуқ ҳам Нисонинг кўзларидан оққан ёш каби у тушидан бу тушига оқиб ўтган эди, бироқ Оғақул кўзини очганида ва айвондан бошини чиқариб ҳовлига боққанида... кўрдик, қизғиш чипор товуқ ростдан ҳам ҳовлида юрибди, деворнинг тагида ерга тўш босиб ҳар қақиллайдики, оламни бузгудек: сўнг қизғиш чипор товуқ секин оёққа қалқди, бу кеча не можаролар бошимга тушмади, дегандек жаҳд билан қақиллай қақиллай у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

Сўнг деворнинг у томонидан отилган тўрва ҳам ҳовлига келиб тушди.

Оғабोजи товуқнинг қақиллашидан чўчиб уйғониб кетди, аввал ҳовлига тулки тушди деб ўйлади ва уззукун Боку билан Кент ўртасида қатнайвери толиққанидан замбарақ отса ҳам уйғонмайдиган Оғабобони уйғотмоқчи бўлди, аммо ётган жойидан ҳовлига чўзилиб қараса, товуқхонада тинчлик: фақат қизғиш чипор товуқ деворнинг тагида қақиллай-қақиллай у ён-бу ёнга бориб келади. Оғабोजи бундан таажжубланди, сўнг, дарҳол англаб етдики, кеча қизғиш чипор товуқни катакка солишни эсдан чиқариб қўйган: шу тариқа у яна хурраги оламни титратиб ётган Оғабобонинг ёнига чўзилди ва қайтадан уйқуга кетди.

Тонг олди шафақлар қизариб келмоқда эди.

Гулнора Саид Али

НАСРҲИ НАЗМАЛАР

Сирли очун тиласими

*...Дунёни қизганма мендан, азизим,
Мен сенинг кўчангдан ўтмасман зинҳор.
Менинг бу оламда ўз айтар сўзим —
Ва ўзим сивинар мозорларим бор...*

Абдулла Орипов

Карнайдан таралган нодир санъатми, юзлаб кўнгилларни ром этгани рост. Хўжаобигармдек машҳур курортда мухлисларин дарҳол тополгани рост. Саҳардан таралган ажиб мусиқа, бу ерда кўпларга дармон эди, рост.

Шифобахш сувларга тушиб чиқишган, тўп-тўп оломонга малҳам эди, рост.

— Ассалом алайкум, азиз ҳофиза. Саломатлигингиз қандай, жойида? Куй-қўшиқ — ҳаётим!, десам, баъзилар, кулишар устимдан, дерлар: «Девона!»

Ҳа, қўшиқ жинниси, куй жиннисиман. Тупроғим қорилган мусиқа билан. Бир умр санъатга ихлосим баланд, санъаткор аҳдсиз Олам хор, кўҳан...

— Раҳмат, онажоним, ихлосингиз-чун! Ҳар кечки ҳордиқда ўзингиз — илҳом. Жозибали рақс Дилни ром этар ром. Ёшлардек чаққонсиз, қушсиз мисоли, ўртадан чиқмайсиз, раққос тимсоли...

— Йўғ-э, қўйсангиз-чи, ёш ҳам анчада. Олтмиш еттидаман, қари танча-да... Шу ёшга кирганда ҳамроҳ истадим, саёҳат ишқида ёндим, бўзладим. Ўзим шу ерликман, фарзандлар — аҳил. Барака топгурлар, ҳомийлар шу хил. Бири қўйиб бири ундади, айтди: «Онажон, дам олинг, софайинг! — деди. — Бизни ўстирдингиз, улғайдик, мана. Ўзимизга тинчмиз, топиш-тутишди. Ота ўрнида ҳам ота бўлдингиз, бизнинг ғамимизда соч оқартирдингиз. Эндиги ҳаётда яшанг, ғам билманг, қўл — косов, соч эса супурги қилманг...»

Болаларим қўймай бошлади йўлга, мана, неча кун мен ҳам шу ерда. Бу ерда ажойиб дўстлар ортгирдим. Сиз каби ҳофизни кўриб қувондим. Ҳар кеч мусиқали дам олиш пайтин, юрагим ҳаприқиб, орзиқиб кутгум. Балки авлодимда ҳофиз ўтандир, қайси бир асрда қай бир замонда... Балки боболарим қони оққандир, руҳлари қўллаган оддий аёлда... Билмам, билмам, не бу?! Ўзим ҳам билмам... Саҳнага чиққанда ҳеч кимни кўрмам. Гўё қафасидан чиққан бир қушман. Ҳавода чарх урган малойик —

қушман. Мусиқа сеҳридан маст бўлгум буткул, гўё Аршда юрган суюкли руҳман... Умуман, бу шундай ажиб бир ҳолат... таърифга сўз ожиз, ғаройиб хилқат!...

Мана, Сизни анча толиқтирдим ҳам. Азиз ҳофизга кўнгил очдим ҳам. Аслида мен Сиздан сўрмоқ истардим, йўқ-йўқ сўраш эмас, хоҳиш истардим: бу кеч торингизни олингиз қўлга, қўшигингиз малҳам бўлолсин дилга. «Шашмақом»дан олинг, куйланг, «Муножот»... ўз дардидан фориф бўлсин одамзод. Ахир минг доридан бир қўшиқ малҳам! Оҳанг оғушида жон берсанг ҳам кам!..

Ҳофизанинг юзи ёришар шодон, бутун вужудимдан нур ёғар шу он. Оддий бир аёлнинг сўзи — нашъали. Мусиқа сеҳридан қалби ташнади. Мансаб, мартабаси баланд раҳбарлар, қанча мақтанмасин, бари шунчаки... айтиш керак жойда айтилган сўзлар, самимийлигини йўқотиб бўзлар. Қанча қарсақлару олқишлар кўрган, юраги бугунчи, шодлиқдан йиғлар...

— Опажон, албатта, қўшиқ айтаман. «Муножот»га Сизни рақсга тортаман. Эшилиб, тўлғониб инграганда куй, бу Олам дардлари кўтаришсин бўй. Одамзод бир зумга кечсин ўзидан, ғам-андуҳ тарқалсин юрак кўзидан. Қўшиқ, рақс сеҳридан учсин Самога, дилдаги борини очсин сабога. Афсунгар мусиқа ўрласин Қалбга, разолат, жаҳолат қочсин қабрга. Одамлар устидан ёғилсин қўшиқ, кўнгиллар поклансин, қолмасин тўсиқ. Фақат Муҳаббатдан яралсин Дунё. Зухурот Олами соғинчдир гўё...

Армондан қорилган аслида Одам, бу Дунё, у Дунё — армондир шу дам... Армонлар оламин куйлар мусиқа, одамзод аслида сўйлар мусиқа...

Ҳаёт — бевафодир, бевафо — Гардун, кажрафтор фалақдан зор йиғлар ҳар Кун... Ҳақиқий ошиқнинг оҳи ўртайди, Кимгадир зор Кўнгил Кимни кўмсайди? Бу ночиз умрида Инсон наҳотки, эрта-кеч, умрбод бахтини излайди?..

Саволу сўроққа ботганда Қалблар нажот қалъасини куйдан излайди...

— Опажон, ана шу торни чертишни, саволларга тўлиқ Дилни чертишни. Бугун Оллоҳ менга раво қилибди. Бир жонмас, минг жоним нисор кўрибди. Албатта, кечқурун торим оламан, куй-қўшиқ аҳлини ҳурсанд қиламан!..

*«Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бағҳў келмади...»*

Куй учар ҳавода нур бўлиб, заррин-заррин зарралари чиройли. Куй эмас. Диллардир сел бўлур, оқмоқда қайларга — хаёли?..

*«Оразиндек ойдин эрканда гар этди эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу келмади.
Ул париваш ҳажридаким йиғладим девонавор,
Кимса бормуқим, анга кўрганда кулгу келмади...»*

Куй оқар... Дил оқар — Сел бўлиб оқар, йўлида тўнтариб учраганини: Ёмонлик, Ёвузлик, Қабоҳат оқар, покиза кўрайлик ўткинчи дунёни...

Куй оқар ҳавода — Нур бўлиб оқар... Юзлаб ихлосмандлар кўзи саҳнада. Ҳофиз қўшиғидан қалбалр сел оқар, раққоса санъати қойилмақом-да!..

Кўзларни ром этган икки санъаткор: йўқ-йўқ кўзни эмас, юрак ром, асир. Бундай уйқашлиқдан — соз, торқалблар бирлашганин кўролмас басир.

Ҳофиза — мастона қўшиқ куйлайди. овози ягона жаҳонда, балким. Тори ишқ-муҳаббат қасрин сўйлайди, кўзлару қалбларнинг асири

шулким. Сўйлайди ошиқлар дардини қўшиқ, минг йилки Мажнунлар ишққа гирифтор. Ҳақиқий севги-чун бўлолмас тўсиқ, на жунун саҳроси, на кажрафтор дор!..

Қўшиқ куйлар, куйлар хонанда ҳамон, ҳамон юзлаб диллар қулдир қўшиққа. Ҳофизага боққан кўзлардан уқар, кимдир кимларгадир берган сўроққа:

*«Ахир кул бўлдим-ку! Қул бўлдим, жоним,
Висолинг гардига кезарман саҳро.
Тоғу тош, гиёҳга сир очдим, жоним,
Оразинг васлида жон бергум танҳо...
Муҳаббат, кутгандим, кўзим тўрт бўлиб,
Ҳар бир ўткинч қалбдан излагим Сени.
Бир бор сипқаролсам мен рози эдим,
Яриммас, тўлдириб қуйсанг Жомингни...
Орзиқиб кутгандим, кутгандим илҳақ:
Ҳаётим — Борлиғим ўзинг, дегандим.
Аммо юз очмагинг, кўрсатмагинг, Ҳақ
Шунда борлигингга шак келтиргандим...
Муҳаббат, кечикдинг! Нечун кечикдинг?!
Қайларда изғиди мунғайиб, шўрлик?
Қай ёлғон Кўнгиллар эшигин очдинг?
Ахир, кўрмасдинг-ку мендан бу хўрлик?..
Заҳри заққумингдан, майли, ўлайин!
Таъма тошларини кўтаргум бошим.
Севги кошонаси қули бўлайин!
Фақат оқизмагин армонли ёшим!..»*

Куй-қўшиқ авжида, дилларда сурур. Армондан қорилган оҳанг саҳнада. Минг йил изласанг-да юракда бўлур. Бундайин сеҳрвор қўшиқ аслида...

Ҳофиза куйлайди, куйлайди Олам. Бутун дард-аламин сочиб заминга. Балки бу қайғудан ўзгарар одам, яхшилик уруғин солиб Замирга..

Ҳофиза куйлайди, куйлар астойдил. Унутиб оламини, Одамини буткул. Қўшиқ ҳар кўнгилга етар аз тахт дил, сўнган умидлар-ми учади бу кун...

Ҳа, ҳа, Умидлару Армонлар учар, ҳавода парвона оққуш мисоли. Қачондир қул бўлган орзуни қучар, йиллаб излагани Бахтнинг тимсоли...

*«Кўзларингдан нега сув келгай деб ўлтирманг мени,
Ким бори қон эрду келган, бу кеча су(в) келмади...»*

Қўшиқ сел оқади, саҳнада — ҳаёт, ҳамон чарх уради раққоса аёл:

Мазкур йида Тожикистон адабий муҳитида муҳим воқеалардан бири содир бўлди. Ўзбек тилида ижод қилувчи ижодкорлар янги минбарга эга бўлишган бўлса, ўзбек тилида мутолаа қилувчи мухлислар ўзига хос ойно-мадан баҳраманд бўла бошладилар.

«Нафосат» деб номланувчи бу ойнома ўқувчилар учун кенг қамровли маълумот беришнинг уддасидан чиқмоқда. Унда чоп этилаётган қисса, ҳикоя, публицистик мақолалар кишини бефарқ қолдирмайди. Назмий асарлар ҳам шундай.

Ўзбек ва тожик адиблари орасида ҳамкорлик, дўстлик қадимдан маълум. «Нафосат» журналининг 9-сонида «Шарқ юлдузи» журнали меҳмон бўлиши ҳар иккала журнал учун ҳам хайрли иш бўлди. «Шарқ юлдузи» ўз навбатида «Нафосат» журналини меҳмон қилмоқда.

«Кўшиқ ҳаётимдир, куй жиннисиман. Тупроғим қорилган мусиқа билан...»

Уч кам етмиш бермас ҳеч кимса бутун, ҳофизага кўнглин очган опага. Қуш бўлиб учмоқда саҳнада бул кун, ҳаммани лол этган: кўзлар-опада. Унинг таклифини ерда қолдирмай, «Муножот»ни куйлар мастона-ҳофиз. Қўлга тор олгандан саҳнага чиқиб, берилиб ўйнар у, гўё ёш бир қиз.

Ҳаяжонда боқар оломон-тикка, «тиқ» ютган товушни чиқармас кимса. Ҳофизу раққоснинг санъати ҳамдам, бундай ўхшашликка жавоб не бўлса?..

Кўшиқ оҳангида чарх урар аёл. Бир зумга унутиб бутун дардини, Ёшлик оламида кезади хаёл, барча Армонлари бўйлаб қадрини...

Ҳар қўшиқ сатрига ўзгача муқом, қўллари ҳавода излар кимсани. Ҳар оҳанг чертилса юракдаги қон, тиззаллаб учади қуршаб Самони...

Саҳнамас, гўёки Аршда учади, хуру филмонлари парвона унда...

Тушими-ўнгими, билмас, кучади, ишқида зор ўлган Шаҳзода бунда...

Гўёки туш кўрар, туш кўрар ҳамон, куй-қўшиқ оҳанги куйлатар тушини. Оддий симларсиз, сеҳрли камон, атрофдагиларга сўйлатар тушни:

*«Мен туш кўрдим... Тушларимда ўзни малика кўрдим,
Оқ тулпорга мингаштириб ўтар шаҳзода мағрур.
«Кўринг элим мен шундайин Маликани келтирдим,
Аждаҳолар, Девлар ҳолин энди ванимлар сўрғул...»
Мен туш кўрдим... Тушларимда момик, оппоқ қор ёғар...
Йўқ-йўқ қормас, ҳалим-ҳалим дурдек Орзулар ёғар...
Атроф оппоқ... Кўз қамашар... Дунё оқликка чўмган,
Ҳаёт деган буюк Уммон қаъридан Инсоф тошар...
Аглу Инсоф, Меҳру Вафо, Садоқатга чўмилган
Бу гайрнинг кошонаси Ялтирайди Ишқдан.
Чин Муҳаббат ҳукм сураб, Ошиқ хизматга мудом.
Ёлонч қалблар боши кетар, ҳозик-жаллод дастидан...
Мен туш кўрдим... Тушларимда ажиб элга борибман.
Хур қизларнинг даврасида суҳбати хос қурибман.
Кел, дугона, Ишонч тоғин эгалласин Юрагинг,
Хув чўққиди зиё сочган Тилак бўлсин керагинг...»
Армонларим учди шунда, шамол турди беқиёс,
Оқ ҳарирга бурканган ой, ўзни хур деб билибман.
Ва энг учқур тулпор-шамол қанотидан жой олиб,
ўз шаҳзодам кўрмоқ бўлиб Ишонч тоғ-ла елибман...
Мен туш кўрдим... тушларимда оқ тулпорли Шаҳзода
Мингаштирган Маликасин узоқ-узоққа елар.
«Ҳаёт» деган афсонининг ортда қолдириб измин
Бойчибори қанот қоқса, шум душман ўзган кетар...
Даст кўтарган Маликасин кўйвормайди Заминга,
Ахир, Оллоҳ nasib этди асрлар излаганни!
Севгисини, соф Дилини ҳада этмоқчи унга,
Маликаси қабул этсин умр бўйи топганин...
Бор ҳадаysi жой олибди Қалб аталмиш уйига.
Каммас, кўпмас — Ишонч тоғин Сифдиrolди юраги.
Меҳр, Муҳаббат, Садоқатин тортиқ этсин тўйига,
Умр бўйи қидиргани — Маликаси — кераги...
Афсоналар Оламида сархуш кезсин иккиси,
Ҳавас қилсин дўсту ваним, вайир кўздан асрасин!
Биҳиштдаги хур баданлар қуршаб олсин иккисин.
Жаннат сари йўл бошласин, бахтиёрлик қамрасин!..
Мен туш кўрдим... тушларимда ўзни малика кўрдим.
Оқ тулпорли Шаҳзодага мингаштирибман мен мағрур...
Оппоқ-оппоқ орзуларим сочилмоқда бошимдан.
Шу орзулар қанотида учаяпман мен қурғур...»*

Тушларини сўйлар элга, халойиққа бу раққос, Орзу, Умид, Армонлари, ахир, унда жой олган. Қўлу оёқ, кўз қарашлар жозибали, бир танноз, ҳар мақомга йўрғаларкан. Олисларга макон солган...

Орзулари, Умидлари — тушмиди ё рўё? Шаҳзодасин тулпорига мингашгани ростмикан? Узоқ-узоқ кечалари парвона юлдузлар гўё, севганидан сўз очганда, топгани бардошмикан?..

Қачонлардир ёшлигида бўй таратган гул эди, атрофида қанча ошиқ жунуни булбул эди. Қад кўтарган ораста гул Фарҳодга ошиқ эди, аммо ишқин пинҳон тутмоқ пешонада бор эди...

Ўз Ширини севгисида Фарҳод урарди «оҳ-воҳ!...» Афсус, ёри висолига етмоқ иш эди мушкул. Севгисин олди боғлиқ бўхча келар гоҳ-гоҳ, ўзга йигит фотиҳада, тўйни қолдириш мушкул...

*Отасининг измидан қиз, чиқолмайди, ёр-ёр,
Кўнгли қўйган ошиғини айтолмайди, ёр-ёр.
Ўз ёнига қоврилгандан сўлиб борар, ёр-ёр,
Бир умрлик жуголикка бардош берар, ёр-ёр.
Муҳаббатдан кул бўлган Қалб ёниб борар, ёр-ёр,
Тақдир экан, айрилиқдан қайга қочар, ёр-ёр.
Бу кажрафтор дунё қачон ошиққа кучоқ очар?
Чин севгининг кошонаси тошдан бўлар ёр-ёр...*

«Ёр-ёр» айтиб ўтди йиллар, умрлар қолди ортда. Бола-чақа, неваралар бўй чўзишган шу тобда. Аммо илкис муҳаббатнинг доғи қолди юракда, севгилиси — Фарҳод ўзни ўтга ташлаган чоқда!..

Ҳар гал жажжи неварасин — Фарҳоджонни қучганда, ногоҳ севги тугён урар Қалбида: «у Дунёда биргамиз биз, жаҳаннаммас — жаннатда! Ҳақ Таоло севишганлар руҳин куйлагай бунда!..

Муҳаббатта ташна дилин Сир суви қондирилмас, балки шундан куй-қўшиққа ўзни уради буткул. Умр бўйи севги чўфин Кўнглида сўндирилмас, чарх урганда оҳанг бирла шўъла таратгай бул кул...

Мана бугун саҳнада — у, кучоқ ёйган Муҳаббат. Ҳар сатрдан излар Севги, Фарҳоджони бўйини. «Парвардигор кошки эди, кўрсатсайди мурувват, Ошиқ Диллар бирлашганин, чалолса тор куйини!..

*«Толиби содиқ топилмас, йўқса ким кўйди қадам
Йўлгаким, аввал қадам маъшукқа ўтру келмади...»*

Раққоса чарх урар, чарх урар Гардун, ташвишу ғамлардан холи бу Дунё. Аёл Алам, Армон итқитар бу кун. Қалби покланишин истадими ё?

Чарх урар раққоса, чарх урар Ҳаёт. Зардобга тўлган Дил симиллар қанча? Қачон Бахт, Шодликка тўлади Баёт, Одамзод оғриққа чидайди бунча?..

Раққоса чарх урар, чарх урар Олам. Бўғизмас юрагидан чиқади фиғон: «Наҳотки чидайди бу ғамга одам?» — портлаган Дунёми, Жавзоми бу одам?!!!

*«Эй Навоий, бога бирла хуррам эт кўнгли уйин,
Не учунким, бога келган уйга қайғу келмади...»*

ва бирдан ҳавода қолади қўллар! оҳанг мақомида тебранар. улар. Секин... яна секин тиз чўкар раққос, ҳофизга таъзимда боқади кўзлар...

Оҳиста чўзилган оёқлар таранг... Кимгадир очилган қўллар не истар?! Ҳайрон халойиқ бу ҳолдандир танг, — лол, саҳнадаги вужуд жимгина ётар!..

Кўшиғим тутади, тугаганда куй. Оҳанг қушларини солдим қафасга.

Раққос бошларини кўтармас, не куй?! Таъзимдан чиқолмас бир, бир нафасга!..

Саҳнага тикилган кўзларда — ҳадик. Бир овоз, бирор ун учмас ҳавода. Ахир ким ҳам кутар сеҳрни бундек? Хотиржамлик балқир раққос юзида...

Хотиржамликмиди, шодликми, қувонч? Аксини ташлаган аёл кўзига. Балки Шаҳзодасин руҳими бу ганж, илоҳий ёғдусин сочган юзига?..

Йиллар кутганлари «Муножот»миди? Наҳот куй, қўшиқда бор шундай қудрат?! Охирги дақиқа куйга зормиди? Сўнгги нафасида келтирган шуҳрат?!

Болалигим соғиндим

(Онамга деганларим)

Билмабман, онажон, билмабман, Афсона Оламда юрганим. Сезмабман, Онажон сезмабман, Бахт Қуши елкамга қўнганини...

Онажон, мен бугун қирққа тўлибман. Умрим яримлабди, ярим шокоса. Лиммо-лим сувини йиллар тўкибди, қанча авайламай, асрамай қанча...

Сочимдаги қиров кўк тола ахтар, ҳар кун, ҳар тунимдан қолгуси нишон. Юзимга ҳар лаҳза ўз тиғин санчар, бундай номардликдан дилгинам қон-қон...

«Яхши уйқу — соғлом таңдан гувоҳлик!» — қачонлардир эшитгандим Афсона. Тонг саҳардан то саҳаргача юрмоқлик, ким қачондан одат бўлган фасона...

«Буни унга, уни бунга улайин, Рухшонамга дафтар, китоб олайин. «Бу — ўғлимга, бу — қизимга, нетайин, тўрт тангани қай бирига сарфлайин?...» Ҳали рўзгор, ҳали ишга югурай, бу Дунёмдан чарчаб, чарчаб кетдимку! ташвишларим уюм-уюм, не қилай, гулзор тўла сариқ гуллар экдимку!..

тунлар узун, жуда узун... биламан. Узун тунда узоқ хаёл сураман. Олис-олис юлдузларнинг қўйнида, Ойга қўнган болалигим кўраман: шоҳсупанинг усти тўла қандолат, ширинликлар бўшатилади бот-бот. Ҳовли тўлган қий-чув, ўйин-қулгига, нишонланар туғилган кун, ана-торт...

Саҳаргача чарх уради қизалоқ, «Яшаш Бахт-ку!» — ҳавас қилар қизалоқ. «Умрбодга беғам, эрка қоламан!» — ишончларин ойга айтар қиз-тойчоқ...

Кун пешинда кўз очади уйқудан, онажони атрофида парвона. Саҳаргача дугоналар базмидан, қизгинаси кўнглин очиб қайтган-да..

«Қўлгинангни совуқ сувга урмагин, ғам-ташвишдан йироқ асрайин... қизим. Асло-асло камчиликни кўрмагин, ёшлигингда Дунё кўринсин базм!»

Айшга тўла Ҳаёт очди қучоғин, ёшлик эмас, Афсонада юрибман. Онажоним, авайлабсиз, асрабсиз. Олам-оппоқ, оппоқ рангда кўрибман. Ва билмабман, билмабман Онажон, дурга тўла эртагимда юрганим. Ва сезмабман, сезолабман, Онажон, Бахт қушлари кифтларимга қўнганин...

Бугун яна эртагимни қўмсайман, яна бир бор қайтиб туғинг, Онажон. Ҳар лаҳзасин кўзларимга суртгайман, Бахт қушларим қайга учди, Онажон?!

Яна бир бор туғилган кун қилайин, шоҳсупага жойни ташланг, Онажон. Қандолату ширинликлар тўкайин, саҳаргача қий-чув бўлсин, Онажон...

Бахтиёрлик тўлиб кетсин Дунёга, ойга учган Болалигим, қайтингиз. Ҳайрон-ҳайрон юлдузлар-ла Самога, қувонч тўла шодликларим айтингиз...

Бир бор силай, лабларимни босайин, момикқина Бахтгинамнинг патига. Сўнгра ўлай, Юрагимни осайин, афсоналар Оламининг қатига!.. Онажоним, Ешлигим соғиндим, беғам, эрка қизалоқни соғиндим. ташвишларсиз шодлигим соғиндим, ҳавас қилган қизғалдоқни соғиндим... Онажоним, ўзингизни соғиндим...

Агабиёт абағий

Мирмуҳсин домла «Шарқ юлдузи» журнаliga меҳрини берган эди. Домла журналга икки бора узоқ-узоқ муҳлат бош муҳаррир бўлган. Журналнинг шаънини баланд кўярди. Бошлиқ сифатида ҳар бир ходимнинг оилавий шароити, ёзувларининг рўёбга чиқиши билан қизиқарди. Ходимлар аҳволидан ҳаминша ҳолдон бўлиб, уларни қадрларди. Эрталаб ишга келинганда, салом-аликнинг давоми соғлик, эсонликни, уй ичининг тинчлигини, кайфиятни сўраш бўларди. Қалбга равшанлик ва мадад ҳиссини жойлаш бўларди. Домла ҳар бир ижодкорга феъли-атвориға мос муомила қиларди, эътибор билан қарарди. Тайинсизликка тоқати йўқ эди. Иложи бори-ча, ҳеч бир ижодкорнинг журнал даргоҳидан ноумид бўлиб чиқмаслиғига ҳаракат қиларди. Жамоага шуни уқтирарди. Айниқса, вилоятлардан олис йўл босиб келган ижодкорларга алоҳида эътибор билан қарарди. Уларнинг асарларида салгина маромиға етмаган жойлари борлигини билса ҳам, яна-да ёзишга руҳлантириш маъносида журналда берарди. Журналда эътибор майдони ҳосил қилганди. Мазкур жиҳат журналда ҳозирда ҳам мавжуд. Бу, албатта, Мирмуҳсин домладан қолган сабоқлардан биттаси. Муҳим сабоқ.

Мирмуҳсин домла яқинда қайтиш қилди. У кишини кузатиш асносида, қалбимиздан шундай кечим кечди. Мирмуҳсин домла «Шарқ юлдузи» журнаliga меҳрини берган эди. Ўша меҳр — қалбимизда қолган хотира. Мирмуҳсин домланинг охиратлари обод бўлсин!

Журнал жамоаси

Нормурод Нарзуллаев,
Ўзбекистон халқ шоири

Ќўксимдаги уйғоқ муҳаббат

Ҳазрат сабоғи

Ќанча олис бўлса-да юлдуз,
Шуъласига талпинар ҳар жон.
Илоҳийдир ҳар қалом, ҳар сўз,
Зар қаламга офтоб — сиёҳдон.

Ҳаққа яқин, пок, ҳалол инсон,
Фариштадай, аслдир зоти.
Ўз юртининг номидир аён,
Гар айтилса шоирнинг оти.

Йироқлашар йиллар, асрлар,
Меҳр дилда нурдай йўғриллар.
Умри билан келар насллар,
Алишерлар элда туғилар.

Сен уруғни ерга, дилга эк,
Оқиб келар бир умр савоб.
Элингни де, унга бошинг эг,
Она ерни айлагил тавоф!

Билса тилинг, билса дилингни,
Яхшиларга бағринг кенгроқ оч.
Танимаса юртинг, элингни,
У — бегона, ундай касдан қоч.

Гуноҳингни кечирмас Оллоҳ,
Оддий инсон, бўлсанг ҳамки бек.
У — миллатмас, у — омий, гумроҳ,
Навойисин унутса ўзбек!

Билсин барча ўз кимлигини,
Ўзр! Очдим қалбимни сизга.
Ўзлигини, ўзбеклигини
Буюк Ҳазрат англатар бизга!

Бешик бозорида

Бешик бозорига тушганди йўлим,
Томоша қилгани тўхтадим бирпас.
Кони мўжиза — бу, товланди кўнглим,
Балқар чехраларда умид ва ҳавас.

Бешик бозорида бўлмайти даллол,
Сотувчиси кутар харидорини.
Нархни талашиш ҳам саналар увол,
Топган ташлаб кетар дилда борини.

Сумагини кўшиб олганда билар,
Уғил-қизлигини янги меҳмоннинг.
Омад, бахтини ҳам бир йўла тилар,
Яратган Эгамдан шу ширин жоннинг.

Чақалоқ тўйига — ақиқасига
Айтмасдан қолмайди бешик устасин.
Улашар насиба маҳалласига,
Олиб оқсоқоллар раҳмат, дуосин.

Улуғ даҳолару паҳлавонларга
Қутлуғ остона — бу, эшиқдир Ватан.
Ўзбекойимлару Ўзбекхонларга
Бетакрор, беназир бешиқдир — Ватан.

Бешик тебратишдан толмасин билак,
Бола кулгусидан ёришсин жаҳон
Ва мағрур яшасин миннатдор юрак,
Инсон кўкрагида кўкарсин инсон!

Она алласидан уйғонсин саҳар,
Шабнамларга ювсин дунё юзини.
Эзгулик кўшигин куйласин башар,
Кашф этиб бир-бирин, билсин ўзини!

Дўст қадрига

Ҳар қадамни билиб ташла,
Босган етар из қадрига.

Нима бадбўй, нима хушбўй,
Ҳидлат, етар ис қадрига.

Матоҳ борни — қадри ҳам бор,
Бўзчи етар бўз қадрига.

Пок инсонга кўзгудир кўз,
Кўрган етар кўз қадрига.

Меҳр топсин ҳар тирик жон,
Йиғламасин ўз қадрига.

Дўсту ёрни асра, Нарзий,
Дўст етади дўст қадрига!

ЮРТ ИШКИДА ЁНГАН ШОИР

Қутлуғ 70 ёшга тўлган Ўзбекистон халқ шоири Нормурод Нарзуллаев ўзбек адабиёти ва кўшиқчилик санъатига ўзининг кўп қиррали ижоди билан баракали ҳисса қўшиб келаётган ижодкорлардан биридир. Унинг ижодий услуби ўзида ўзбек кўшиқчилик санъатининг энг илғор намуналарини мужассам этади. Бу анъаналарни эса, устозлари — Миртемир, Зулфия, Туроб Тўла, Пўлат Мўминлардан ўрганди. Шоир ижодининг салмоғини асарлар сони эмас, зотан асарларидаги, хусусан, шеърларидаги тимсоллар қўллаш, уларнинг зеру забарлари, рангларнинг куюқ жилолари белгилайди. Шоир ўзини она Ватаннинг фарзанди деб билади. Олам сиру синоатларини ўз бағрида жойлаб ётган Ўзбекистон тупроғи, Қашқадарё қиру адирлари, дарё, чўллари шоир юрагига Она каби азиздир.

Нормурод Нарзуллаев шеърляти ўзининг муסיқавийлиги, оҳангларга бой жилोलлиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга, у замонавий кўшиқчиликдаги рангинликни ҳис этди, даврга мос кўшиқлар яратишга эришди.

Нормурод Нарзуллаев ижодий фаолиятини 1954 йилдан бошлайди, шу даврдан вақтли матбуотда илк шеърлари босилади.

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريётида шоирнинг биринчи шеърӣ тўплами — «Суюнчи» 1965 йилда нашр этилади. Бугунга қадар ижодкорнинг қирққа яқин китоби босмадан чиққан. Нормурод Нарзуллаев республикаимиз мустақилликка эришгандан сўнг, янаям қизгин ижодий фаолиятга киришди. Айниқса, унинг кўшиқчилик борасида Рустам Абдуллаев, Ҳабибулла Раҳимов, Фаррух Зокиров, Абдуҳошим Исмоилов,

Комил инсон келади

Қўнғироғин янгротиб,
катта қарвон келади,
Карвонини етаклаб,
ботир сарбон келади.

Умид билан чиққан у,
манзилимга етай деб,
Ниятлари бир дунё,
дилда армон келади.

Сафарлари ҳамиша
бўлса ойдин, бехатар,
Ният тоза бўлса гар,
йўл ҳам равон келади.

Ким йўл юриб, мўл юрса,
муродига етишгай,
Сахро кезиб, тоғ ошса,
нурли доvon келади.

Кечсанг Сайхун, Жайхунни,
олтин водий соғинар,

Қашқадарё, Зарафшон,
қайнаб Сурхон келади.

Самарқанду Бухоро,
Хива билан кўхна Кеш,
Қадим Шошу Насаф ҳам
қутлуғ ошён келади.

Буюк Ипак йўлида
кўхна мозий учрашгай,
Тақдирлар зар китобу
ғазал, дoston келади.

Муҳаббат маликаси
ишқу вафо кўшқида,
Тулпорини ўйнатиб,
тахтга султон келади.

Мунаввар тонг келтирар,
оқ қаптардай хушхабар,
Нарзий қутлар камолин,
комил инсон келади.

Олимлар

Сўрарлар: — Олимлар ойлиги қанча?
Тўплаган мулкию бойлиги қанча?
Айтинг, қандай ўтар, хўш, яшаш тарзи?
Бормикан уларнинг ҳаётдан қарзи?
Умрин маъносин не? Борми армони?
Нимадир шарафи, недир ор-номи?
— Саволлар бисёру жавоб осонмас,
Азизлар, олимлар чакки инсонмас!

Тельман Ҳасанов, Тўлқин Тошматов, Султон Анваров, Фарҳод Алимов, Қаҳрамон Комилов сингари бастакорлар билан ҳамкорлиги яхши натижаларни юзага келтирди.

Унинг шеърларида гоҳ ўйноқи, шўх шалолодек завқли, тўлқинли, баъзан вазмин, ўй-хаёлга толдирувчи ҳолатлар кўп. Инсон, ҳаёт, муҳаббат, Ватан қадри борасидаги:

**Ўзбекистон Ватаним,
Бахт баҳорим чаманим.
Эл ягона, юрт танҳо,
Элга фидо жон-таним,**

каби туйғулар ўз ифодасини топади. Айни пайтда шоирнинг уч юздан ортиқ шеъри қўшиққа айланган.

Нормурод Нарзуллаев ўз шеърларида халқимизнинг фидокорона меҳнатини, Ватан саодатини куйлайди. У ҳамиша хушчақчақ, чехрасидан табассум аримайдиган, беғубор ва самимий қалб эгаси.

Шоир айни кунларда янги-янги ижодий ниятлар билан банд. Бу йўлда унга янада баркамоллик тилаймиз. Ўзи айтганидек:

**Оламни асранг, дўстлар,
Одамни асранг, дўстлар.
Она тилидан тушмас
«Боламни» асранг, дўстлар,**

сингари ниятлари ҳамроҳи бўлсин!

**Раҳматжон Турсунов,
бастакор, профессор.**

Эрурлар Эгамга энг яқин одам,
 Уларни сийлашган Пайғамбарлар ҳам!
 Ҳамиша ҳамроҳи — Илоҳий туйғу,
 Яшарлар кўмилиб, савоб деб мангу!
 Дорбоздек виждони — лангар кўлида,
 Кўллари — меҳнатда, Оллоҳ — дилида!
 Олим зоти борки — камтар, хокисор,
 Илму аъмолига жонидир нисор!
 Таянар пок қалби, қаламига — у,
 Ишонар ўз ақли, оламига — у!
 Беминнат заҳматдан — оқ дастурхони,
 Олимлигин ўзи — буюк увони!
 Битта армон билан олар у нафас,
 Шогирдлари йўқлаб, «Устоз» деса, бас!
 Оллоҳ берган давлат — насибаси — шу,
 Дунёда орттирган мартабаси — шу!

Кўксимдаги уйғоқ муҳаббат

«Излаб-излаб топган хазинанг,
 Қани», дея сўрсалар мендан,
 Ишққа тўла олисли сийнанг,
 «Қани, кўрсат», десалар мендан,

«Қаҳри қаттиқ, рашки кўп ёмон,
 Ким бўлдийкин?», десалар агар,
 «Жонинг ичра жон топган қай жон?
 Борми?», дея сўрсалар агар,

Дил боғида кўкарган гулинг
 Тарқатарми бўйларин елга?
 Ифорини ҳидлаб гул кўнглинг,
 Тушганмикан сочлари белга?

«Еру кўкка ишонмай, суюб,
 Бошларига кўтарган ул зот?
 Бу дунёда ишқинг-ла куйиб,
 Ким ул, десанг, қайси паризод?»

Кўрсатардим, юммай кўзимни,
 Бу борлиққа ўзингни фақат
 Ва яшайман ўпиб изингни,
 Кўксимдаги уйғоқ муҳаббат!

Тўртликлар

* * *

— Ҳаёт нима? Бу не жумбоқ,
 бу не армондир?
 Пешонага битилган у —
 тақдир, қисматдир!

Манзилига етолмаган
 катта карвондир,
 «Дунё» отлиғ борса-келмас
 бир саёҳатдир!

* * *

Уйку қочиб тунда, ўйга толаман,
 Нималар айланиб келмайди бошга.
 Дунёдан ортганин мен ҳам оламан,
 Нима давлатим бор хаёлдан бошқа!

* * *

Учрашиб қолганда гоҳи-гоҳида
 «Вақт ўтмоқда», деймиз, ичимиз ачиб.
 Утаяпмиз дунёдан бизлар, аслида,
 Меҳрга тўймайин, кўзимиз очик.

* * *

Ношукур банда-да, қаранг, икки зот
 Қаричлаб ўлчашар ўз ерларини.
 Тавба, ерни эмас, билишмас, ҳайҳот,
 Талашиб ётибди ўз гўрларини.

* * *

Дарвозаларни қулфламанг асло,
 Эшик, дарчадан кирсин соф ҳаво.
 Малойикалар билан ҳар уйга
 Кириб келармиш Бахт номли Дунё!

* * *

Чўчимай оқ каптар кўлимга кўнди,
 Гуё пок орзулар келгандай учиб.
 Омад бўлиб қолсин бағримни кучиб,
 Учириб юборгим келмайди энди!

Ўзбек театр санъати фидойиси

Нонуштага Комила опа ош иситиб келди. Турсунхўжа ака ўғлидан институтга кириш учун ҳужжатларини топширгани ҳақида сўради.

— Топширдим, — деди ўғли.

— Қайси институтга?

— Театр институтига, — деди ўғли. — Актёрлик бўлимига.

Турсунхўжа аканинг қошиғи қўлидан тушиб кетаёзди. Фаши келди.

— Ўғлинг кўнглига келганини қилади, — деди Турсунхўжа ака хотинига таъна қилиб. — Тергамайсан. Уям тоғасининг изидан кетмоқчи.

— Турғун аксинча сизнинг изингиздан кетаяпти, — деди Комила опа. — Артистларни бир умр эъзозлайсиз.

Доим тижорат ва шунга ўхшаш соҳаларда ишлаб келган Турсунхўжа ака ўғлига артистлик фаолиятини муносиб кўрмас, бошқа касб орттиришини истар, иқтисодчи, савдо ходими, жамоат арбоби, тарих бобида мутахассис бўлишини чамалар, фақат артист бўлишини кутмаган, артистлик ҳунари унинг учун мартабали кўринмас, артистларни малай билар, уларнинг машғулотларини тўғатмас эди.

Турғуннинг касб танлашида, шубҳасиз тоғаси Аброр Ҳидоятонинг таъсири борлиги муайян эди. Онаси Комила опа ўғлини Ҳамза номли театрнинг ёзги биносида ўйналадиган «Отелло» спектаклига олиб борар, Отелло ролини улкан маҳоратга эга тоғаси Аброр Ҳидоятон ижро этар, Шекспир фожиасини тузук тушунмайдиган бола саҳнада тўлғанувчи Ҳабаш заркокил малоикани ўз кўли билан ўлдирганини кўрар, кўргани бир умрга боланинг дилига тамғаланар эди. Ўша кезлардаёқ ёш Турғун тоғаси Аброр Ҳидоятон изидан бориш орзуси билан яшай бошлади, кейинчалик тоғасининг ижросини синчковлик билан кузатди.

Хўжалик дўконида ишлаб юрган Турғуннинг холаси Пошша опа бир воқеани гапириб берган эди. Бир куни Аброр Ҳидоятон дўконга кириб «яхши» лампочка сўрабди.

— Қанақаси керак? — сўрапти Пошша опа. — 120 вольтлик берайми ёки 220 вольтликми?

— Лампочкалар ҳар хил бўладими? — депти, бунақа нарсаларнинг фарқига бормайдиган, бутун вужуди билан театр муҳитига фарқ бўлган Аброр Ҳидоятон.

Тоғаси Аброр Ҳидоятон машина сотиб олишда берган ёрдами ҳамон Турғуннинг эсидан чиқмайди: заёмга пул ютгани сабабли, «Москвич» машинасини олишга қарор қилипти. Аброр Ҳидоятон синглиси Комилахонни, ўнинчи синфни битираётган Турғунни эргаштириб машина сотиладиган магазинга равона бўлиштипти. Комила опа ҳар эҳтимол учун кўп болалик медалини кўксига тақиб олипти. Аброр Ҳидоятонни дарҳол одамлар таниб, мулозамат билан четлаништипти, Аброр ака ўзига хос вазминлик билан қўлини кўкрагига қўйиб, магазиннинг директори ўтирадиган эшиги томон юрипти.

— Сизлар шу ерда кутиб туринглар, — депти улуғ артист синглиси Комилахон ва жияни Турғунга. — Мен бир ҳунар кўрсатаман, — дея, Аброр ака директор эшигини очиб-ёпа бошлабди. Ниҳоят идорада ўтирган директор уни пайқаб, қулочини ёзган ҳолда у томон жилипти.

Халқнинг арзанда ўғлони сахий ва ҳотам Аброр ака одамларга ёрдам қўлини чўзар, хитойлар айтганидек, «чайнаётганини тутмас», бўлак

йўриқ билан мадад берар, машҳурлигига қарамай, донгдор Аброр Ҳидоятгов моддий ёрдам кўрсата олмас эди, онаси вафот этганида кўмишга курби етмаган, Турғуннинг отаси Турсунхўжа ака асқотган эди.

Балки шу мулоҳазалар туфайли Турсунхўжа ака ўғлини артистлик касбини олишига маслаҳат бермагани табиий туюлгандир. Бинобарин, Турғун саққиз жон фарзанд ичида тўнғичи эди. Тўртта ўғил — Турғун, Тўлқин, Уткур ва Уйғун: тўртта қиз — Зухра, Захро, Тоира ва Фотима. Тўлқиндан ташқари барча фарзандлар отасига ўхшаган қора кўз, ҳусндор чиқишди. Турсунхўжа ака ҳаммаларини олий маълумотли қилди, муҳтожлик сездирмади — омади келиб уни урушга олишмаган эди.

Комила опа, Турғуннинг онаси ҳам оқюз, дилбар аёл эди. Рўзгор она кўлида бўлиб, Комила опа уй юмушларини фарзандлари орасида оқилона тақсимлаб, унинг пухта зеҳни туфайли болалар меҳнатга лаёқатли бўлиб етишишди. Оғир пайтларда ҳовлидаги сигир, товук, қуёнлар жонга оро кирди.

Уруш кунларининг бирида Турсунхўжа ака Одесса шаҳридан эвакуация қилинган бир оилани вокзалдан етаклаб келди. Люба парашют заводига жойлашди, унинг ўғли Боря Турсунхўжа аканинг болалари ўқийдиган мактабга қатнай бошлади, уйда Любанинг онаси қолди. Бир кунни тунда Комила опа оғилхонада кимнингдир шарпасини пайқади — Любанинг онаси халати чўнтагига кўмир суқар, йўл-йўлакай чўнтакдан кўмир тўкилар эди. Кампир шу йўсин билан хонасидаги темир печкани ёқар, хонани иситар, овқат тайёрлар эди. Эртасига Комила опа кампирга тортинмай кўмир олаверишини айтди. Улар танқис яшашар, Комила опа, яшириб бўлса-да, уларга ул-бул нарса бериб турар эди.

Одесса немислар оккупациясидан озод қилинганч, Люба мурувватлари учун Турсунхўжа ака билан Комила опага миннатдорлик билдириб, ўз шаҳрига оиласини олиб кетди.

Турғун тўнғич бўлгани сабабли, юмушларнинг оғири ҳам унга топширилар, пиво заводига сотиладиган барда учун кечаси соат иккидан бориб навбат олиши зарур эди, акс ҳолда сигир емсиз қолиши мумкин, бардани эса саҳар соат олтидан сота бошлашар, тўққизга мактабига улгуриши шарт эди. Онаси латтага ўраб берган нонни баъзан кўли эгри болалар ўғирлаб қўйишарди ҳам. Паттага бериладиган нонни олиш учун кечаси билан узундан-узоқ навбатда туриш ҳам Турғуннинг бурчига кирар, кафтига номери ёзилар эди. Бундан ташқари укаси сигир соғар, Турғун сут сотар, кекса кўшнисига икки стакан сутни яширинча қарзга берар, пули ёнига қолар, укаси Тўлқиннинг «даромади» курси ясаш билан боғлиқ бўлиб, «бозор касот» бўлганида, «молни» онаси Комила опа харид қилар, ака-уканинг «маблағи»га кабутар сотиб олинар эди. Қайси бола кабутарни орзу қилмаган? Бироқ ота-онаси кабутарларни Бешёғочда турадиган қариндоши Абилга бериб, севимли қушларни ўғирлаб кетишди, дейишди. Турғун, Тўлқин ва Уткур мактабдан қайтишгач, баҳонага ишонишмади — девор ва қордаги изларнинг сохталиги аён эди. Болалар шу заҳотиёқ Абилникига югуришди — кабутарлар оғилхонадан топилди.

— Кабутарлар сизники эмас, — деди Комила опа. — Абилдан бекорга гумон қилиясиз.

— Кўрамиз кимники экан! — дейишди болалар. — Агар бегона бўлишса, қайтиб келишмайди.

Болалар кабутарларни учуришди, «бегона» кабутарлар кўкда айла нишиб, томдаги қўндоққа қайтиб қўнишди.

Уруш кунлари оғир кечса-да, болаларнинг ёшлиги нурли ўтди. Турсунхўжа аканинг ғамхўрлиги, Комила опанинг болалари устидан меҳрибонлиги самарасиз ўтмади. Комила опа айниқса, Турғунни эркалатар, Турғун инжиқлик қилса, Комила опанинг илтимоси билан Москвадан келтирган сигир расми чизилган печенье билан овутишар эди.

Комила опа кечки сутни катта-кичик косаларга қуйиб, чамбарак-

ларга осар, эрталабгача сутнинг усти қаймоқ тортар, косаларни оила аъзоларининг ёшига қараб тақсим қилишар, бир бурда нон билан қаймоқ қопланган сут ҳамманинг нонуштаси бўлар эди.

Бир куни Турсунхўжа ака шу оилада яшовчи синглиси Муҳаббатга пул бериб, уйларига яқин «Туркман бозори»дан сабзи олиб келишни буюрди.

— Меҳмонлар келишади, — деди у синглисига. — Палов қиламиз. Муҳаббат анчадан кейин, унинг устига сабзи ўрнига эркатой Турғунга пайпоқ кўтариб келди. Муҳаббат бадалига танбех, меҳмонлар бошқа таом ейишди.

Ҳовлида боғ бўлиб, кўплари олма дарахлари эди, Турсунхўжа ака ҳосилини ертўлада сақлар, ертўла эшиги кулфлок бўлар, ҳар ўн беш кунда болалар билан олмаларни саралар, доғ текканлари болаларга тегар,

бутунлари ноябр ойидан тортиб январгача улгуржи сотилар, даромади оила заруратига ишлатилар эди. Болалар олманинг тозасини ейишгиси келар, қувлик қилишар, ҳеч қандай пўписа кор қилмас эди.

— Калтакка мих қоқиб, туйнук орқали яхшиларидан оламиз, — деди бир куни Турғуннинг укаси Тўлқин. Бундай «ширин» режага бас келиш қийин эди. Олмалар «гойиб» бўла бошлади, захаланганлари чиришга тушди.

— Тавба, — деди Турсунхўжа ака хотинига. — Захалангандан тозалаб, сара тахлаб чиқувдим. Тўкилиб қолипти, чириганлари бор, кимдир атайдан зарар етказгандек.

— Қайдам, — деди Комила опа, ўзини ўғилларининг «хунарини» билмаганга солиб.

Мевадан ташқари Турғуннинг дадаси кузда қоп-қоп сабзи сотиб олиб, баҳоргача ўрада сақлар, сабзовот танқис пайтида кўтарасига чайқовчиларга пуллар, шу йўсин билан очликка бас келар эди. Тагин Турсунхўжа ака Жанубий Қозоғистондаги Шўро бозоридан сигир ёки икки-учта новвос сотиб олар, Турғун Бақо исмли амакиваччаси (келажакда медицина фанлари доктори, профессор) билан лой кечиб буқачаларни қушхонага ҳайдаб келиб топширар, қассоблар молларни сўйиб, Олой ёки Туркман бозорида сотишар, болалар улар фирром қилмасликларидан кўз-кулоқ бўлиб туришар эди.

Усмир бўлиб қолишган Тўлқин билан Ўткур ҳовли рўпарасидаги ялангликда лой қориб, буюртмага хом гишт қуйишар, иш ҳақига кўнгиллари тусаган кийим сотиб олишар эди.

Учта ака-ука орасидаги фарқ уч йил бўлиб, тўртта қиздан кейин туғилган Уйғун билан тўнғич ўғил Турғуннинг фарқи ўн йил эди. Уйғун ҳамма учун арзанда эди, унинг кўзлари шаҳло, қора сочи кўнғир бўлишига қарамай, ака-опалари уни «рис почём», яъни «гуруч нечпул», деб эркатлашар, Уйғун кенжа ўғил бўлгани туфайли, уни оғир меҳнатдан аяшар эди.

Унингчи синфни битираётган Турғуннинг укалари уни юмушдан бўша-тишган, Турғуннинг зиммасида Аброр Ҳидояттов ёрдамида олинган «Москвич»да ота-онасини тўй-маросим, қариндош-уруғларникига элтиш ишлари юкланган, Комила опа тўнғичининг чўнтагига ўхтин-ўхтин беш танга-ўн танга солиб кўяр, Турғун шу «чақалар»нинг бир қисмини укаларига бериб, машинасини ювдирар, бу ишни кўпинча Ўткур бажарар эди.

Бир гал Турғун, китоб ўқиб туриб, Ўткурга олча териб тушишни

бююради, терилган олчани Ўткур ликопда келтириб, акасига узатади.

— Нордон-ку, ху анови тўқ қизилидан териб туш, — дейди Турғун. Ўткурнинг терган олчаси Турғунни яна қониқтирмайди.

— Пишганига қўлим етмади, — дейди Ўткур, дарахтга бўлак чиққиси келмай ва нари кетади.

Турғуннинг гаши келиб, ўзи дарахтга тирмашади, бироқ олчанинг шохи, Турғунни кўтара олмай, айрилиб кетади, Турғун гурс эта ерга қулайди — ҳам оғриқдан, ҳам номусдан аччиқланади. Оёғидан қон тизий бешлайди.

— Йод билан бинт келтир! — дея, Турғун укасига ўдағалайди.

Ўткур зипиллаб дори-дармон олиб чиқади, лекин акасига яқинлашишдан чўчийди — йиқилишига сабабчи бўлди-да! Қон эса оқар, жароҳат ҳазилакам эмас эди. Лекин ташласа, дори шиша синиши мумкин. Шунда шишача билан бинтни Ўткур белкуракка қўндириб, акасига узатади. Турғун бехос кулади, муроса тикланади.

Турғуннинг сингиллари эслашади: у ўзи ёқтирмайдиган мошкичири сузилган лаганни аччиқда столи билан ағдарган экан — шу йўқсин билан жаҳдан тушар экан. Табиатан Турғуннинг бир зумда тутоқиш ва ғавзабланиш хислати борган сайин сиполашиш ўрнига — Комила опанинг ҳаддан зиёд папалашидан бўлса, ажабмас — кучаяр, талтайиш бўлмаса ҳам, қайсарлиқни эслатар, ўжарлик феълининг таркибий қисми бўлиб, уни эпақага солиш мушкул эди. Аммо ўз тугёнини тийиш — маданият белгиси эканини Турғун эътироф қилар, у ўзини идора қилиш уддасидан чиқа оларди. Бироқ айнан шу хусусиятлари ижодининг ҳал қилувчи хоссасига айланди. Мунаққидлар кейинчалик Турғуннинг шу фазилатини таърифлаб: «улкан ва жўшқин мижозга эга актёр», дейишди.

Турсунхўжа ака билан Комила опа ўғил болаларга қандай қарашган бўлса, қизларига ҳам шундай эътибор беришди, муносиб тарбиялашди, қадр ва ифтихор тушунчалари моҳиятида етиштиришди. Ҳаммаларига хос ғурур ва ишонч ўз натижасини кўрсатди — билимдон қизлар муносиб мансабларга эга бўлишди: қизларнинг энг каттаси Зухра ҳисобчи, Захро иқтисодчи, эгизаклардан бири Тоира ўз пайтида пойтахт районларининг бирида партия кўмитаси котиби даражасига кўтарилди, Фотима эса республика болалар кутубхонасининг директори бўлди. Тўлқин Урта Осиё темир йўли қошидаги ошхона ва ресторанлар трестининг бошлиғи лавозимига кўтарилиб интендан хизмати генерали даражасини олди, Ўткур Тошкент шаҳри савдо бошқармасига мудир бўлиб тайинланди, Уйғун эса Ўзмевасабзавотшароб ишлаб чиқиш савдо ва минтақалараро алоқалари тармоғининг бошлиғи сифатида хизмат қилди.

Хуллас, ака-укалар орасида ҳеч бирининг санъатга бевосита муносабати бўлмаса-да, Ўткир чиройли, эркакча ўзбек рақсларини ижро этар, Уйғун тузук ашула айтар, ўзи ҳам мусиқа басталар эди, Уйғун талабалик кезларида ҳаваскор сифатида, ҳатто Москва марказий телевидениесининг «Мы ищем таланты» дастурида яккаҳон ашуласи билан қатнашган, бу дегани: Уйғун профессионал ижрочи — бастакор бўлиш бўсағасигача етиб бора олганди, бироқ дадаси бу соҳани маъқул кўрмади, йигитча отасининг гапини иккита қила олмади. Катта оила таркибида фақат Турғун «олақарға» бўлиб қолди.

Комила опа фарзандларини катталарга нисбатан ҳурмат, ака-укалар орасида иноқлик, керак пайтда бири-бирига мадад бериш ақидасида тарбиялади. Ота-она нафақат болаларини боқди, парвариш қилди, уларни халққа хос ахлоқ ва маънавий баркамоллик руҳида етиштирди, хастабетоб ёки танқис аҳволга тушиб қолганларга ёрдам қўлини чўзиш хислатларида шакллантирди. Комила опанинг икки синглиси ночорлик натижасида бу оилада ҳафталаб яшашар, ота-она қурби етадиган болаларини иккиланмай қариндош-уруғлари, таниш-билишлариникига

ҳашарга юборишар эди. Бу табиий одат Турсунхўжа аканинг отаси Азизбойдан мерос бўлиб, ўз пайтида бой Паркатдаги боғларида етиштирилган меваларни — айниқса олмани — Россияга жўнатар, у ёқдан боззоз сифатида ўз ўлкасига газмол — газлама келтирар эди. Турғуннинг бобоси эшигида ҳамиша — ёзин-қишин — учта дошқозонда етим-есир, мазлум, гадой-соққалар ва мусофирлар учун емак пиширилар, бу тартиб бойнинг «Ракат» маҳалласидаги қишки ҳовлисида ҳам, ҳозирги аэропорт йўлидаги савдо маркази ўрнидаги ёзги ҳовлисида ҳам қанда бўлмас эди. Бойлигининг ўндан бир бўлагини садақа қилиш Азизбойдан Турсунхўжа акага ўтган эди, лекин «Олдин — хеш, кейин — дарвеш» нақлига риоя қилиб, Турсунхўжа ака биринчи навбатда уруф-аймоқларига ёрдам берар, қолганини муҳтожларга улашар эди. Турсунхўжа ака бу тамойилини фарзандлари ҳам юқтирди.

Болалар тарбиясига катта эътибор берилса-да, ёшликда содир бўладиган чалкаш, баъзида нохуш-нохўя воқеалар ҳам келиб чиқар, кўчадаги болалар орасида жанжал-тўқнашувлар юз берар, катталар кичикларни ҳимоя қилишар, ҳеч ким аразламас, ўзаро ярашишар, ёзғиришмас эди. Турғун истисно эмас эди.

Турғун ўқийдиган синфдаги бир бола доскага немис тилида қалтис сўз ёзганини немис тилидан дарс берадиган ёш муаллима ўзига ҳақорат билиб, синфга мактаб директори, тартиббузарларга мурасасиз Иван Михайловични таклиф этади. Иван Михайлович: — шу сўзларни ким ёзган бўлса, фақат ўша жавоб беради, — дейди, болаларга мурожаат қилиб. — Номини айтган ўқувчи жазо олмайди.

Бироқ ҳеч ким шум боланинг номини айтмайди. Шунда директор Турғунни ўртага турғазиб, сочини гижимлади.

— Синфда энг ашаддий шўх бола ва гижгижловчи сенсан, айт, бу ишни ким қилди? Айтмасанг, ўзингдан кўр, жингалак сочингдан жудо бўласан, — дейди директор ва қайчи келтиришларини буюради. Қайчи келтирилади, лекин Турғун қайсар туради, синфдоши номини айтмайди. Иван Михайлович Турғуннинг сочини қайчилайди, Турғун бир неча пайт сочсиз юришга мажбур бўлади, лекин мактабдан ҳайдалиши мумкин бўлган синфдошини жазодан асраб қолади.

Турғун доим болалар ва аёллар ҳимоясига турар, кези келганда панд ерди ҳам. Масалан, Ғазалкентда аллақандай безорилар кайфда Турғунга таниш жувонга гап ташлаб, олчоқлик қилишади, Турғун ҳақоратлари учун аёлдан кечирим сўрашни талаб қилади, безорилар парво ҳам қилишмайди — муштлашиш чиқади. Лекин «улар» кўп бўлгани боис Турғун бас кела олмайди, «улар»га яна кимлардир қўшилади, Турғуннинг «адабини» беришади, тишини синдиришади, милиция ходимлари аралашига ошиқишмайди, безорилар ғойиб бўлишига имкон беришади, кейин маълум бўлишича, Турғунни талаган тўда — Ғазалкент ўғрилари-нинг «раҳнамолари» экан.

Аммо бундай «чора» Турғунни тиймади, чўчитмади. Аксинча, шунақа «жанглар» содир бўлиб туради, ёқалашишдан шафқатсиз ўтади, ўз маслак-принципларини мудофаа қилишга қаратилган кураш шундай тус оладики, очиқ муштлашишда ип эша олмай қолади. Турғуннинг шиддат-шижоатини таъмин қилган омиллардан яна бири — унинг ўз пайтида бокс ва кураш билан шуғуллангани ҳам қўл келди.

Турғуннинг мусиқага бўлган ихлосини аввал мусиқа мактабида, кейинчалик консерваторияда ўқиб юрган қўшниси Света уйғотди. Турғун Света етакчилигида Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрининг репертуаридаги деярли барча асарларни эшитиб чиқди, ҳамсоя ўртоқлари Ҳожиакбар ва Хайрулла кўмагида мусиқа театрининг спектакллари ҳамда миллий операнинг дурдонаси саналган «Гулсара» ва «Майсаранинг иши» каби саҳна асарларини кўрди, эшитди.

Ўрта мактабда Юкина Екатерина Владимировна адабиёт дарсини олиб борар, фронтда ҳам қатнашган бу қувноқ ва сухсур аёл нафақат адабий

асарларни тўла талқин қила олар, ҳатто расмий дарслардан ташқари бадий асарлардан лавҳалар келтирар, шеърлар ўқиб берар, ўқувчилар дилида адабиётга ва китоб мутолаасига ҳавас уйғотар эди.

Одат бўйича театр актёрлигига кирувчилар аввал ҳаваскорлар тўғарагида унча-мунча сабоқ олган бўладилар. Турғун бу каби тўғарақларга қатнамаган, мусиқа ва театр билан қизиққан, энг муҳими — атоқли тоғаси Аброр Ҳидоятловнинг муҳлиси бўлган. Турғун ёшлик чоғидан Аброр аканинг кенжа ўғли билан иноқ бўлган. Андак мусиқий қобилияти ва ширали овозга эга Темур гитара жўрлигида ўша замонда «Бессаме муча» ашуласини, «Орден нету, медаль дай!» каби кулгили кўшиқларни айтар, ёшлар даврасини юлдузи ҳисобланган Темур билан алоқасини бузмаган. Турғун тез-тез Аброр аканикига бориб турар, ҳаёт икир-чикирларидан узоқ тоғаси ёш Турғуннинг пирига айланган, ҳатто болалар кинога пул сўрашганида, қора ЗИМ сотиб олиш ниятида юрган, бироқ сотиб олиш урдасидан чиқа олмаган Аброр Ҳидоятлов, кўлларини баланд кўтариб, бармоқларини қарсиллатиб: «Честное слово нету! Понимаешь?» («Ўлай агар ҳеммири йўқ. Васаалом!») деб нағма қилишигача Турғунни ҳайратда қолдирар эди.

1953 йилда мактабни тугатгач, Турғун Тошкент театр ва рассомчилик институтининг актёрлик факультетига кирди ва иштиёқ билан ўқий бошлади. Уша кезларда институтда эркин фикрлари учун Тошкентга сурғун қилинган Москва профессорлари Григорьев ва Эфрос каби олимлар дарс беришар эди. Талабалар Михаил Степанович Григорьевни «Мих.-Степ» деб аташар, уларнинг дарс ва маърузаларини илҳақлик билан кутишар, гапларига тўйишмас эди. Бу — бежиз эмас эди, чунки улар чуқур билим кишилари бўлиб, кўпни кўришган, турмуш ва санъатнинг турли жиҳатларини билишар, бу соҳадаги муаммоларга ўз нуфузи билан ёндошишар эди. Григорьев билан бирга, уларнинг таълими энди нафосат бўсағасига қадам қўйган, ҳали ғўр талабаларнинг онгини оширишда бекиёс аҳамият касб этган.

Турғун Азизов ўқиган курснинг раҳбари Тошхўжа Хўжаев талабаларига: «Мен доим сизлар билан бўламан, улар ўлкамизда вақтинча, улар борлигидан фойдаланиб қолинглар, айтган сўзларини мириқиб эшитинглар, озод тафаккур садосидан мароқ олинглар», — деган экан.

Талабалик йиллари Турғун учун нафақат ёшлигидан билган тоғаси Аброр Ҳидоятлов мутлоқ тимсол бўла билди, балки Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Лутфулла Назруллаев, Миршоҳид Мироқилов, Обид Жалилов, Сора Эшонтўраева, Олим Хўжаев, Шукр Бурҳонов ва қанчадан-қанча санъат намояндалари ўз вужудлари ва теран маҳоратлари билан ибрат бўлишди. Бу моҳир санъаткорларнинг ҳар бири ўзининг бетакрор, ноёблиги бир томондан Турғунни ардоқ туйғусига буркар, иккинчи томондан ўйга чўмдирар — бир нарсани эътироф қилиш зарур эди: ижодкор инсон ўз йўли, ўз услубига эга бўлиши шарт — акс ҳолда барча тиришишлари кимнингдир шарпаси бўлиб қолиши муқаррар эди.

Тошхўжа Хўжаев раҳбарлигида театр санъатининг сирларини ўрганиш, таълим олиш — Турғун учун омад эди. Тошхўжа Хўжаев келажак актёрларнинг ички имкониятларини очишга, кашф қилишга интилар, ҳар бирини мустақил мулоҳаза қилишга ва муайян драматургик вазиятдан мантиқли далил ахтаришни ўргатар, ҳар луқмада, ҳаракатда исбот, асос, сабаб, важ ва — яна мунтазам равишда мантиқ излашни талаб қилар эди. У ҳар бир драматургия маҳсулини кўлга олганда, — айниқса пьесани таҳлил қилиш жараёнига катта эътибор берар, бу муддатни муҳим ҳисоблар, персонаж кўйида руҳий инъикос зарраларини муфассал қидирар эди.

Талабалик йиллари Турғун учун театр маданиятини жамғариш пайти бўлди — Тошхўжа Хўжаев она тилини ва миллат маданиятини яхши билишга даъват қилди. Бу борада раҳбар, Турғун рус мактабида ўқиганини назарда тутиб, шогирдига алоҳида диққат билан қаради. Тошхўжа

Хўжаев Турғунга ҳар бир машғулотга икки саҳифа рус матнини — Розовнинг «Хайрли тонг» пьесасидан парчани ўзбек тилига таржима қилиб келишни буюрар, бундан ташқари она тилида, ўзбек адабиётини — ҳозирги замонавий ёзувчилар асарларини ўқишни тавсия қилар, кейинчалик классик адабиётимиз муаллифларининг ижодига ўтишни мақбул кўрар эди. Ўзбек тилини ўрганиш жараёнига миллий драматургия намуналаридан лавҳалар машғулот дастури бўйича саҳналаштирилар, спектакллар қўйилар, бунда нафақат ролга сингиш, ҳар бир сўз ва ибораларни талаффуз қилиш маҳорати чиниқтирилар, ҳам сўзлар маъноси аёнлашар эди. Натижада Турғун устози, машғулотлари туфайли она тилининг латиф ва теранлигини англади.

Турғун биринчи курсда ўқиётган кезларида Тошхўжа Хўжаев мардлик, характерлар шаклланиши ҳақида сўз юритиб, Жек Лондоннинг Мартин Иден образини мисолга келтирди. Мартин Иденнинг қисмати Турғунни ларзага солди, дарсдан сўнг Турғун кутубхонадан Ж. Лондоннинг ўша романини олиб, бир кечада ўқиб чиқди. Келгуси машғулотда устози талабаларга кўрган-кечирганларини ёки мутолаа қилган адабий манбалардан этюд кўрсатишни тавсия этганида, Турғун «Мартин Иден» романидан парча кўрсатгиси борлигини айтди.

— «Мартен Иден» романини бир кечада ўқиб чиқдингми? — деди Хўжаев.

— Ҳа, — деди Турғун.

— Тузук, ҳафсаланг бор кўринади, — деди Турғуннинг устози.

Тошхўжа Хўжаев Турғуннинг ички шижоатини ва романтик майлини пайқаб, унинг шу хусусиятларини ўқув ролларида ишга солишни жоиз деб билди. Турғунга Шиллернинг «Макр ва муҳаббат» драмасидаги Фердинанд ролини топширди. Спектаклда курснинг барча талабалари иштирок этди ва институт тугагач, у Ҳамза номли Академик драма театри репертуаридан ўрин олди, ёшлари улуг ролларни — Президент ва Леди Мильфордни театр артистлари ижро этишди. «Макр ва муҳаббат» асосан ўсмирлардан иборат спектакл бўлишига қарамай, атоқли театр репертуаридан муносиб ўрин олди. Охири курснинг диплом спектакли учун Чеховнинг «Ваня тоға» пьесаси олинди, шунда ҳам Тошхўжа Хўжаев Турғуннинг имкониятидан келиб чиқиб пьесани танлаган, «Ваня тоға» роли Турғунга топширилган эди. Психологик мураккаб ролни Турғун маромли эҳтирос билан ижро эта билди. У пайтлар институтнинг охири курсидаги талабаларни Москва ва Ленинград шаҳарларига олиб бориш одат тусига айланган, талабалар у ердаги музей ва театрлар, Москва Давлат театр санъати институтининг ўқув спектаклларини кўриб, янги таассуротлар билан бойиб келишлари кўзда тутилган эди. Сафар зое кетмаслиги учун Тошхўжа Хўжаев курс талабаларини поездда олиб кетишни маъқул кўрди. Бу бежиз эмас эди — биринчидан, ўз шогирдлари билан бирга бўлиш, иккинчидан — энг муҳими — Россиянинг табиатига ҳос гўзалликка ошно этиш эди. Поезд ойнасидан Россиянинг оқ қайин ва санобар дарахтлари кўкка интилган, ҳам мағрур, ҳам маъюс, фусункор манзараси ўта бошлади. Шунда Тошхўжа Хўжаев шогирдлари таассуротини сўради, улар «Қойил!» дейишди энтикиб. Устоз индамай турган, «Ваня тоға» диплом спектаклида Астров ролини бажарувчи Аҳмад Ваҳобовга юзланиб «Сен нимани яхши кўрасан?» деди. Талаба ўйлаб ўтир-

май: «Мантини!» деди. Устоз жилмайиб: «Астров ўрмонни севади», деди, кейин талабаларга:

— Чеховнинг «Ваня тоға» пьесасини ижро этиш учун — деди, — руслар қалбини, унинг назокатини пайқаш лозим. Сен ўйнаётган Астров нафақат табиатни севади, рус ўрмонлари муаммоларини тушунади, ўртанади.

1956 йилда Тошхўжа Хўжаев раҳбарлик қилаётган Турғуннинг курси Москва ГИТСининг профессори Бибиқов ва Пыжова курсида амалий сабоқ олиш билан бир қаторда ўзининг «Ваня тоға» диплом спектаклидан парчалар кўрсатишди. Войницкий ролини Турғун Азизов, Соня ролини Тўти Юсуповалар ижро этишди. Лавҳа ихчамлигига қарамай, воқеа шу қадар чин ва таъсирли, ич-ичидан нур билан ёришган Войницкийнинг кўзлари ёшга тўлган эди. Буларнинг қисмати нақадар чалқаш ва мураккаб, лекин улар «осмонни жавоҳирлар» зийнатида кўришни истар эдилар.

— Қандай буларни етиштирдиг? — деди Бибиқов, Тошхўжа Хўжаевга шивирлаб.

— Арзийдиган ҳаммаси! — деб, жавоб берди Тошхўжа Хўжаев.

Турғун билан Тўти Юсупова ўйнаган парча ГИТСда биринчи ўринни эгаллади.

Горький номли рус драма театрида диплом спектаклини театр жамоасига ва томошабинларга топширилганда залда Аброр Ҳидоятлов ҳам бор эди. Спектаклдан сўнг устод артист Турғуннинг елкасига қўлини кўйиб, деди:

— Баракалла, эҳтирос мактабинг бор экан.

Касб танлаш пайтида Турғун, отасининг эътирозига қарамай, шу институтга кириб, хато қилмаган экан.

Турғуннинг шаклланиши осон кечгани йўқ, албатта, бироқ унинг матонати ва меҳнатсеварлиги барча қийинчиликларни енгиб ўтди. Масалан, ижодининг дастлабки пайтларида Турғун Аброр Ҳидоятлов ва Шуккур Бурҳоновга беихтиёр тақлид қилар эди, кейинчалик ўз услубига эга бўлиш шарт эканини эътироф қилган ҳолда, атоқли намоёндаларга хос усуллардан холи бўлишга Турғуннинг иродаси етди.

Истеъдодли мутасадди ва устод Тошхўжа Хўжаев ўз шогирдларига ролга «сингиш» нафақат гапириш пайтида, сукут сақлаш онларида ҳам давом этиши кераклигини уқтирар, «Саҳнада сиз ўйнаётган шахс қандай мушоҳада қилса, сизлар ҳам шундай ўйлаш ва фикр юритишингиз зарур, жим турган пайтингизда ролга дахлсиз нарсаларни хаёлга келтирмасликларингиз шарт, саҳнада индамай туриш ўз моҳияти билан бажарилаётган рол ифодасига монанд бўлмоғи керак», — дер эди.

Тошхўжа Хўжаев фақат касб таълимоти билан чекланмай, талабалар ўзаро ҳамжиҳат ва иноқ бўлишлари бобида ҳам ғамхўрлик қилар эди. Талабалар бир-бирлари билан жипс бўлиб, уйларига боришар, ҳашарда қатнашишар, ҳатто кейинчалик уйланиш маросимларида камарбаста бўлишар, ёрдам қўлини чўзишар эди. Турғун айниқса, вилоятлардан келган ҳамкурсларини уйига эргаштириб, қоринларини тўйгазар, имтиҳон пайтларида бир-бирларини қўллашар, рус мактабини битирган Турғун рус ва ажнабий адабиёт дастури талабига қўра адабий манбааларни курсдошларига ўзбек тилида айтиб берар, ўзбек тилини тушунмайдиган муаллимларга шериклари берган жавобларни таржима қилар, ҳатто панд еган пайтлари ҳам бўлиб турар эди. Жавоб беришга турган талаба нима, деб валдирамасин, фанни яхши ўзлаштирган Турғун рус тилида тўғри «Таржима» қилар, шеригига шу «нажот» билан ёрдам берар, имтиҳон топширувчи Турғуннинг ёрдамидан унумли фойдаланар эди. Бирда Аҳмад Ваҳобовнинг бийрон «жавобларини» Турғун «таржима» қилаётган пайтида имтиҳон қабул қилаётган зийрак ўқитувчи Константин Березин, «афанди» сўзини эшитиб сергакланди.

— Хорижий театрга афандининг нима алоқаси бор? — дейди Березин

ва Ваҳобов шунчаки алжиб, Турғун эса уни «таржима» қилганини пайқаб қолади, бутун курс олдида ўзини алдаганидан ғазабланиб, иккала талабани имтиҳондан ҳайдаб чиқаради.

Турғун институтни имтиёз билан тугатди, лекин ёшлигига хос «шўхликларидан» ҳам маҳрум бўлмади, кези келганда муштлашди, ўзиникиларнинг «тарафини» олди, яйради, шоввозлик «гаштини» сурди, тўлақон яшади.

Институтни битиргач, Турғун мактаб пайтларидаёқ дилини «банд» қилган қизга уйланди. Азизовларнинг катта аҳил-тотув оиласи келинни очиқ чехра билан кутиб олди. Турғуннинг онаси Комила опа ўғлига чўридастёр хотин эмас, муносиб, маслакдош, муштарак зот кераклигини англади. Бинобарин, келин Москва Давлат Университетини тугатган, маҳалла хонадонига хос икир-чикирларни, яъни одат ва анъаналарни яхши билмас, лекин жоиз топилган урфларни бажарар эди. Масалан, ҳайитда уч кун мобайнида «келин салом»га келган қиз-жувонларга «салом» бажо келтириб, ясалган дастурхон атрофида ўз кўли билан чой тутиши шарт эди, Турғунга тушган қаллиғи ҳам шу анъанани бажарди. Ниҳоят, ҳайит тугагач, Турғуннинг онаси келинига рўмолини ечиб, кўча эшигига чиқишини, «Келин онасиникига кетди», дейишини буюрди. Кечки пайт, овқатдан кейин оила аъзолари тўпланишганида, ҳаммалари кун бўйи кўрган-билган кулгили ҳодисаларини айтиб беришар, Комила опа, Турғун ва янги келин мароқ билан эшитишар, Турсунхўжа ака ишда бўлгани сабабли, унча тортинишмай хахолашишар, алла қандай масхарабозлик ҳам қилишар эди. Уч кун мобайнида ўз ҳовлисида «келин-салом» билан боғлиқ барча тadbир-удумларни кўрган Тўлқин, келин «либоси»да кўкрагига иккита пиёла жойлаб, «келин» бўлди, келин бажарган ҳаракатларни қайтарди, сингиллари кеч келган «меҳмонлар» ролини бажаришди, Тўлқин-келин, либосини итқитиб, «меҳмонлар»ни ҳайдаб чиқара бошлади. Қаҳ-қаҳа кўтарилди.

Хотини билан бир йилдан ортиқ тургач, Турғун қайнонасининг бўш квартирасига кўчиб яшашга қарор қилди — Тўлқиннинг ҳам уйланиш пайти яқинлашиб қолган эди. Ота-она розилик берди. Турғун хотини билан Хоразм кўчасидаги 6-7 оила яшайдиган ҳовлидаги икки хона бир даҳлизли уйга кўчиб ўтиб яшай бошлади. Ҳовлидаги бошқа уйда турувчилар орасида Горький номидаги Рус драматик театрининг артисти, Ўзбекистон халқ артисти Ҳачатуровнинг оиласи ҳам яшар эди. Ҳачатуров ва унинг меҳрибон ва ёқимтой хотини Маргарита Григорьевна — ёшлари улуғ, дилкаш одамлар бўлишса-да, энди ҳаёт курган Турғуннинг оиласи билан иноқлашишиб, турмуш ва санъат ҳақида тез-тез мулоҳаза қилишар, баҳслашишар, Ҳачатуров ёшига қарамай, ғайратли, руҳан тетик, ҳар нарсани ҳаяжон билан қабул қилар, ҳар воқеага ўз муносабати бўлар, нуқтаи назари қанча жўшқин, баъзи ҳолларда мунозарали бўлар, ўртага тушган тафовут дўстликка раҳна солмас эди, чунки Ҳачатуров санъатнинг ғирт шайдоси эди. Ўзбекистон тарихини билар, «Икки хон» номли пьеса ёзган эди. Турғун пьесани Ҳамза театрига тавсия қилган, театр олмаган. Ҳачатуров лаззатли таомларни ёқтирар, ҳатто кулинарияга оид тўқсон саккизта китоби бор эди. Шу китобларга қараб Маргарита Григорьевна тансиқ овқатлар устида уринар, Николай Григорьевичнинг ўзи паловни дўндиради, Азизовларни таклиф қилар, Азизовларга палов ёқса, ўзида йўқ қувонар эди.

Ҳачатуровлар туфайли Турғун Рус драматик театрининг актёрлари — Ерошевский, Сундукова ва бошқа кўзга кўринган намоёндалари билан яқиндан танишди, ҳатто Иван Михайлович қўйган ва сценарийсини ёзган «Эски қалъада» телевизион спектаклида Мадаминбек ролини рус тилида ижро этди. Ерошевский рус актёрлари билан бир қаторда радиопостановкаларига ҳам Турғунни жалб қилар, Турғун иложи борича Горький номли театрда қўйилган спектаклларни кўрар, муҳокамаларида қатнашар эди.

Турғун мусиқа сирларини мутахассис даражасида тушунмаса-да, ўхтин-ўхтин Алишер Навоий номидаги театрга бориб турар, симфоник асарларни эшитишни ёқтирар, яхши асарни ёмонидан фарқ қилишни билар эди.

Мусиқани илғаш, зеҳн қилиш бобида Турғунга ноёб композитор, Ўзбекистон республикаси гимнини яратган Мутал Бурҳоновнинг ёрқин истеъдоди ёрдам берди. Турғуннинг хотини Москва Университетида ўқиган йилларидаёқ Мутал Бурҳоновнинг кўлида ўсган Дилбар Рашидова билан танишган, уларнинг дўстлиги Тошкентга қайтгач ҳам узилмаган; хотини туфайли Турғун Дилбарларникида бўлиб турар, у ерда Мутал Бурҳонов, муштипар ва пазанда опаси Фотима, куёви Учқун Назаров аҳил ягона оила бўлиб яшашар, бу хонадондан одамларнинг оёғи аримас, айниқса бастакор ва созандалар тез-тез йиғилишар, ўтиришлар Мутал аканинг бирон асари ўзининг ижроси билан яқунланар, меҳмонлар бир овоздан жўр бўлишар, Мутал Бурҳонов уруш йилларида бошланган «Алишер Навоий» операсидан Навоий ариясини қурби етганича хониш-хиргойи қилиб берар эди. Кўп йиғилишлар Ботир Зокировсиз ўтмас, Ботир қизиқчилиги ва ширали товуши билан ҳаммани маҳлиё қилар, ўзининг забун ва ситамкор, шунинг билан бирга нурли ва мафтункор овозда ўша пайтда донг таратган «Маробибус» («Араб тангоси») кўшиғини айтганида меҳмонлар шавққа тўлишар эди.

Турғуннинг мусиқий иштиёқига симфоник оркестрлар ва улуг ижрочилар грам ёзувларини эшитишни ёрдам берди. Хотинининг илмий раҳбари Александр Рибник тўплаган пластинкалар асқотди. Александр Михайлович пайшанба кунлари санъатшунослик институтида ходимлар учун эшитув уюштирар, дўстларини уйига чақирар эди. Турғун хотини билан Тошкент сафарига келган атоқли симфоник оркестрлар концертларини ўтказмас, Москва ва бошқа шаҳарлардан келган спектаклларни кўришни канда қилмас эди.

Турғуннинг турар жойи радио комитети рўпарасида бўлгани сабабли. радиога овоз бергани келган артистлар: Тошхўжа Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаев, Яйра Абдуллаева, Ирода Алиева ва яна бир қатор касбдошлар Турғунникига «бир пиёла чойга» киришар эди.

1958 йилнинг кузида Турғуннинг уйига Аброр Ҳидоятлов кириб келди. Аброр ака хотини Сора Эшонтўраева билан шу кўчада, ҳозирги «Ўзбекистон» меҳмонхонаси жойлашган Хоразм кўчасида махсус ўзлари учун давлат томонидан қуриб берилган уйда яшашар эди. Аброр Ҳидоятлов келганига Турғун беҳад шод бўлди: Турғуннинг пири, санъат чўққисини ишғол қилган улкан «қоя» ўзи ташриф буюрган эди. Тоға-жиян узок суҳбатлашишди. Аброр ака ўзининг ижодий режалари ҳақида гапирди ва бир неча йил мобайнида гаплашмай кўйган дўсти Музаффар Муҳамедовни кўриш нияти борлигини айтди. Эртасига Аброр аканинг жони узилди. Кейин аён бўлишича, вафоти олдидан барча қадрдонларини йўқлаб чиқишни мўлжал қилган, юраги ниманидир сезган экан, қадрдонларини зиёрат қилиш майли бежиз эмас экан. Айтишларича Аброр ака дунёдан видолашиш арафасида Ёски шаҳар бозорида кийим харид қилиб, бир ғарибга берипти. Улимидан бир кун муқаддам сариқ касали билан касалхонада ётган ўғли Темурни кўриб келипти, соғлиғидан хавотирланиб, касалхонадаги барча радио карнайларини ўчириб чиқипти. Машҳур отаси дунёдан ўтганини радио орқали эшитиб, хаста ўғлининг азобланишини ота истамаган чоғи. Ҳақиқатда Темур касалхонадан тузалиб чиққач, мудҳиш хабарни эшитди... Турғун Аброр Ҳидоятлов вафотини шахсий фожиаси сифатида қабул қилди, дафн маросимларида бел боғлаб турди, тоғаси Аброр Ҳидоятлов халқнинг эъзозли ва табаррук фарзанди эканига яна бир карра амин бўлди.

Икки йил чамаси ўтгач, Сора Эшонтўраеванинг бенефис-юбилейи Ҳамза театри саҳнасида ўтказиладиган бўлди, табрик билдириш учун Турғун саҳнага рамзий Аброр Ҳидоятлов тимсолида Отелло либосига

ўраниб чиқди. Турғун сўзини бошлаши биланоқ, залда ўтирган меҳмонлар ягона ҳаяжонда ўринларидан туриб, гулдирос қарсақлар билан олқишлашди. Ҳатто эркаклар кўзида ёш пайдо бўлди.

Турғун дилида аҳд қилди — агар ўғил кўрса, исмини тоғасига атаб, Аброр кўяди. Бироқ тўнғич фарзанди қиз бўлиб туғилди, исмини Нигора, деб қўйишди.

Нигора дадасига ўхшар, ўғилни кутган Турғун қизини еру кўкка ишонмас эди. Нигоранинг сочлари дадасиникидек жингалак, кўзлари шахло, маъноли эди. Турғун у пайтларда тез-тез телевизион кўрсатувларда чиқар, улар ҳозиргидек ёзиб олинмас, тўғридан-тўғри олиб борилар, шу боис рол матинини ёд олиш зарур эди. Яхши ўралган — йўргакланган чақалоқни аравачасига солиб, қишдир-ёздир Турғун кўчанинг нариги томонида Горький паркида айлантитар, бола осойишта-тинч бўлгани сабабли, Турғун ролини бемалол ёдлар эди. Бироқ тез орада қизчанинг бўйнида қинғирлик аломати сезилди. Деярли ҳар куни қизчани массажа олиб бориш зарурати туғилди, бироқ бу тadbир натижа бермади, Нигорани икки марта жарроҳ столига ётқизишга тўғри келди. Нигора ярим йиллаб ганч исканжасида-корсетда юришга мажбур бўлди — бу ҳам наф бермади. Ягона чора — Москвага олиб бориб даво исташ керак бўлди. Нигора ўн саккиз ёшга етганда, Турғун қизини олиб Москвага жўнади, операция қониқарли ўтди. Шу каби тadbирлар Нигоранинг хулқ-атвориغا таъсир қилмай қолмади — табиатан ювош Нигора нуқсонли туфайли баттар камсукум ва тоқатли бўлиб қолди.

Нигора гўдаклигида ҳам жуда ёқимтой эди, ҳатто нотаниш йўловчилар қизчага ширинлик ёки ўйинчоқ бериб кетишар, бу сахийликка ўрганган эди.

Бир куни мисоли қўғирчоқдек кийинган Нигора ота-онаси билан Пушкин кўчасида сайр қилиб юраркан, қизчани кўрган бир баланд бўйли ҳабаш йигит, Нигоранинг хуснига маҳлиё бўлиб, кўчанинг у бетидан бу томон ошиқиб, қизчага бир даста қизил гул тутди. Ҳеч қачон қора танли кишини кўрмаган Нигора сиполигига қарамай кўркувдан қичқириб юборди. Хижолатдан гангиган ажнабий кўчанинг нариги бетига отилди.

Қайси бир гал Оққўрғонда колхоз раиси бўлиб ишлайдиган, сабзи ўрнига Турғунга пайпоқ олиб келган аммасининг эри Султон ака Маъруф ака деган шериги билан келди.

— Турғун, уйда бормисизлар, йўқми, биз билмовдик, — деди Маъруф ака. — Совға-саломсиз кириш ноқулай, янги уйга кўчибсизлар, фарзанд кўрибсизлар, поччанг қуруқ қўл билан киришга тортинаяпти, бозорга ўтиб ул-бул нарса харид қилайлик.

Турғун номига эътироз билдирди, уй кийими ва калишда машинага, бозорга чиқмаслик учун, ўтирди — ҳамёнида ҳеммири йўқ, уйда ҳам меҳмонлар олдига кўярга ҳеч нарса йўқ эди. Хотини Хачатуровларникига чопди, ўнта тухум ва яна нималардир олиб қайтди. Бироқ уларда ҳам барча таомларнинг индаллоси бўлган гўшт йўқ экан. Бир тўда нарса билан қайтган Султон ака ва Маъруф ака Турғуннинг жиҳозлар ўрнатилган тўкис уйдан мамнун бўлишди. Кейин Султон ака музлаткични очиб кўрди.

— Мен бунақасини учратмовдим, музхонаси ҳовлидек экан! — деди меҳмон. Турғун билан хотини анграйиб қолишди — музхонада Москвада ўтадиган Ўзбек маданияти кунларига бориш олдидан театрда сотилган иккита товуқ музлаб ётар эди. Дарҳол иккала товуқ қозонларга тушди, икки-уч хил овқат пиширилди. У пайтларда газ деган нарса бўлмас, емиш керосинка, примус ва манқалда тайёрланарди.

Турмуш ўз майлида борар, Турғун хотини билан театр премьераларига боришар, чақалоқ Нигорани костюмлар хонасида ишлайдиган Людмила Григоревнага ишониб қолдиришар эди.

— Яқинда Тўғонқори ака билан хотини боласини бу ерда эсдан чиқариб кетишди, улар уйларига боргач болани эслаб, орқага қайтишди,

ярим тунгача кутдим, — деди Людмила Григоревна. — Ўшанақа кун тушмасин сизларга ҳам.

Нигора бир ярим ёшга тўлгач, Азизовлар оиласида яна фарзанд туғилди, бу галгиси ўғил бўлиб, Хачатуровнинг 50 йиллик таваллуд кунига тўғри келди, ўтириш тугай деб қолганида қайсидир маросимга кетган Турғуннинг хотини «тез ёрдам» чақириб бериш илтимоси билан Хачатуровларга мурожаат қилди. Аммо, «тез ёрдам» келгунича ўзимиз туғруқхонага етиб оламиз, деди Хачатуровнинг хотини. Шундай қилишди ҳам. Икки соат ўтар-ўтмас ўғил дунёга келди, Турғуннинг орзуси ушалди — болани Аброр деб аташди. Чақалоқ онаси ва унинг отаси Матёқуб Девоновга ўхшар, кичкина Аброр кун билан тунни адаштириб, кундузи ухлар, кечаси ўзи ҳам ухламас, онасига уйқу бермас, уйдагиларни чарчатар, ўзига эътибор талаб қилар эди — ягона ўғилнинг қайсарлигини кўтаришга тўғри келди. Турғун гўдаклигида ўйинчоқларга «тўймагани» сабабли ўглини бундай фароғатдан маҳрум қилгиси келмади, ўйинчоқларга Аброрни «кўмиб» ташлади — самокат, велосипед, милтиқ, тўппонча, ҳатто гастрол сафаридан тўрт гилдиракли болалар машинасини олиб келди, бунақа совға у пайтлар анқога шафе эди. Турғун, фарзандлари арзанда бўлишса-да, қаттиққўллик билан тарбиялади. Аброрни кўпроқ тергар, Нигорани, қиз бўлгани учун, аяр эди. Битта гуноҳ учун Нигора танбёҳ олса, «калтак» Аброрнинг бошида синар эди.

Ўқиш йилларида иккала фарзанд отасининг оғир машаққатини кўришар, унинг ижоди бўйича содир бўладиган у ёки бу ишқалликлардан фиғони чиқар, Турғун шунга қарамай, ўз касбига фидо, оиласидан танқислик сезилганда ҳам, зиёфат-тўйларни пул эвазига ўтказмас эди.

Вояга ета бошлаган фарзандларининг биттаси ҳам ота касбини танлашмади. Нигора меъмор, Аброр агрономия бўйича мутахассис бўлди. Иккалови ўз соҳасини давом эттиришди, Аброр ҳатто 26 ёшида фан кандидати даражасига кўтарилди. Нигора турмушга чиқиб, икки фарзанд онаси бўлди, Аброрнинг оиласида учта қиз туғилди. Натижада Турғун бешта неваралик бўлди. Турғун невараларини жонидан афзал кўради, улар ҳам Турғунни севишади, авайлашади. Чекиш соғлиққа зиён экани ҳақидаги рекламани кўра туриб, қизча чекаётган бобоси ортида туриб юм-юм йиғлар эди — чекишни ташлашга тўғри келди. Шунга иродаси етганидан Турғуннинг ўзи хурсанд бўлди.

Катта оилада ўсган Турғун ўзининг хонадонидида ҳам барча келину неваралари тўпланишини ёқтиради, тез-тез фарзанд ва неваралари билан сайр-саёҳатларга боради.

Турғуннинг ижодкор сифатида шаклланишига нафақат оила муҳити, балки атоқли санъаткорлар — Аброр Ҳидоятлов, Тошхўжа Хўжаев, Шукур Бурҳонов, Олим Хўжаевлар ҳаётликларидеёқ Турғун ижодига ўз тимсоллари билан таъсир кўрсатганлари аҳамият касб этди, тенгқур дўстлари Учқун Назаров ва Ўлмас Умарбеков яқиндан кўмак беришди. Улар ҳам энди ижод бўсағасига қадам қўйишган, Абдулла Қаҳҳордек улкан ёзувчи билан мулоқотга киришган эди. Учқун Назаров туфайли Турғун Азизов ҳам шу мулоқот иштирокчисига айланди, баъзан Учқун билан ёзувчининг уйига кирадиган бўлиб қолди. Айни ўша пайтда Қаҳҳорнинг «Оқриқ тишлар» комедияси Ҳамза театри сахнасида ўйналар, Турғун спектаклда банд бўлмаса-да, Абдулла Қаҳҳорнинг «теша тегмаган» сўзларини театр артистларининг оғзидан эшитиб мароқланарди. Учқун, Ўлмаслар билан оилавий ҳам кўришиб туришарди. Кўп талбирларнинг илҳомчиси Учқун Назаров бўлиб, борган сари давра Ботир Зокиров, Абдулла Орипов, Ўткур Ҳошимов, Шукур Ҳолмирзаев, Тўғон Режаматов, Фани Расулов ва бошқалар билан кенгаяр, кейинчалик даврага бошқа республика ижодкорлари ҳам қўшила бошлашган эди. Тожикистонлик Мўмин Қаноатов, Фаффор Мирзо, уларнинг хотинлари, «Помир» журналининг бош муҳаррири Маъсуд Муллажонов ўтиришларнинг безагига айланишди. Ўзбекистонда ёш қаламкашларга Абдулла

Қаҳҳор қандай кўмак берган бўлса, Тожикистонда Мирзо Турсунзода шундайлардан бўлиб, ёшларга мураббий эди.

Учқун, Турғун, Улмас, кейинча — Масъуд машинада нафақат Ўзбекистон бўйлаб, ҳатто Тожикистон, Қозоғистон ва Қирғизистон йўлларида хотин-бола-чақалари билан юзлаб, минглаб чақирим йўл босишди. У пайтда Турғуннинг машинаси бўлмай, кўпроқ Учқунникида жўнар, икки оила, яъни етти киши бўлиб сафарга чиқишар эди. У ер-бу ерда овқатланиш пайида тўхташганида, одамлар салобатли Турғунни хўжайин, Учқунни ҳайдовчи, деб фараз қилишар эди.

Асосий гуруҳ Учқун билан Турғуннинг оиласи бўлиб, Душанбадан Масъуд хотини ва иккита боласи билан Иссиққўлга бориш учун Тошкентга келар, икки машина болалар ва юк билан баъзан Қозоғистон дашту далалари, баъзан Уш — Бишкек йўли орқали Сусамир дараси оша Иссиққўлга равона бўлишар эди. Қирғизистонда ҳам ошналар етарли, уларнинг орасида ўша пайтда донғи кетган драматург, Ўзбекистонда ҳам «Дуэль» («Юзма-юз»), аслида дунёнинг 144 театрида шу пьесаси қўйилган Мар Байжиев алоҳида ўрин тутар, тез-тез учрашишар, ярим тунгача суҳбат қуришар эди. Давра қаерда йиғилмасин — Тошкентда бўладими, Қирғизистон ёки Тожикистонда ўтадими, суҳбат ҳамisha адабиёт ёки театр хусусида бўлар, биронта парча ёхуд ҳикоя ўқишар, муҳокама қилинар эди. Қайси бир гал Турғуннинг ҳам уйида шундай ўтириш қайтарилди, Мар Байжиев одати бўйича лоқайд қиёфада бир тўда латифалар айтиб, ҳамманинг «ичагини узди» кейин филология факультетининг талабаси пайтида имтиҳонга киргани, муаллимга уч-тўртта латифа айтиб бериб «имтиҳон» топширганини, «аъло» олганини, домласи: «Латифа ҳам халқ ижодиёти», деганини сўзлаб берди. Даста-даста латифа ва «имтиҳон» тарихини айтиб берган, Мар Байжиев ўзининг «Янги эски йил» номли ҳали чоп этилмаган пьесасини ўқишга киришди. Латифаларни дўндирадиган, кулдирадиган одам ўз асарининг чуқур мазмуни билан ҳайратга сола олиши кишини ҳаяжонга чўлғашига ақл бовар қилмас эди. Эндигина латифалардан энтикиб қолган эшитувчилар, пьесани эшитиб, лол эдилар.

Кайси бир йили, Иссиққўл сафари тугагач, шериклари орасида энг ташаббуслиси Учқун Назаров, бир тўда майда болалар бўлишига қарамай, уч минг километр баланд тоғлар оша ўтган Сусамир довони йўли бўйлаб Тошкентга қайтишни ўртага ташлади. Таклиф қабул қилинди. Сусамирни водий десалар-да, бу баҳайбат, чўққилардаги қор чиллада ҳам эрмайдиган тоғ тизмалари қўйнида ётган етмиш чақиримли яшил дара бўлиб, зангори омониди ҳаммаша аравадек оқ булутлар сузар, қингир йўлининг бир томонида юксак қоялар хўмрай, иккинчи томон оқ қайин, санобар дарахтлари қалашган тубсиз-тубансиз жаҳаннам ётар, остидаги кўпиксимон сой илондек тўлганар, бир кўринар, бир ғойиб бўлар, шовуллар, йўлнинг икки четидаги турфа гуллар, чаманлар димоқни қитиқлар, гўзаллик одамни энтиктирар эди. Завқ-шавқ нақадар зўр бўлмасин, болаларни боқиш ҳам зарур, йўлда эса сотиб олиш учун ҳеч вақо йўқ эди. «Карвон» биринчи марта учраган чўпон олдида тўхтади, лекин унда қимиздан бошқа нарса йўқ эди. Яна бир неча чақирим юргач, дўнгликда турган отлик қирғиз кўринди. Учқун машинасидан тушиб чўпон билан кўришди. Чўпон оқ соқоли ҳилпираган чол бўлиб, дарҳол йўловчиларни ўтовига бошлади. Утови яшил майдонда турар, эллик қулоч наридаги ёнбағирда оппоқ қор лахтаги ётар, ёмғир ёғиб ўтган майдон гуллари, майса-кўкат қуёшда жимирлар, ўчган гулхан чўғи олдида кўй кўриқловчи ит хўрпайиб ётар эди. Бу ернинг одати бўйича ким салобатлироқ кўринса, ўша биринчи бўлиб ўтовга кириши шарт эди, бу илтифот, албатта, Турғунга насиб этди. Чамаси эллик ёшлардаги, кўринишидан кексароқ аёл — чолнинг хотини бўлса керак, қуроқ кўрпачалар тўшаб, ўзи пойгакка жилди. Қўноқчилар бир пиёладан чой ичиб улгурмай, ўтов ичига ўрнатилган қозонда кўзичоқ қовурила бошлади, ҳаш-паш дегунча бир туника лаган курсиллайдиган гўшт тортилди. Ёглиқ тамадди тугагач, Учқун чолни четга чақириб, пул бермоқчи бўлди, бироқ чол илло-билло пулни олмади.

— Худога шукр, менга сизларни етказди, — деди тортиниб. Боя аёл қозондаги кўзи этини қошиқ билан ковлаган эди, меҳмон аёллар йўлга олинган кафгир, чўмич, қошиқ, ликоплару кастрюль-товоқларни ва турли ширинликларни қолдириб, меҳмондўст мезбонлар билан хайрлашишди.

Сусамир довони ўзининг жозибаси билангина эмас, сахий одамлари билан ҳам фахрланса арзир экан. Бу одамлар учун кимгадир бир бурда нон тутиш, қор-ёмғирда, довул-жалада сайёҳга илиқ ўрнини бўшатиб бериш, панада сақлаш — нафас олишдек оддий амал, бўлакча бўлиши мумкин ҳам эмас, — ҳиммат улар феълнинг табиий таркиби.

Турғун беихтиёр Тожикистоннинг Варзоб камарида кўрган бир ҳолатни эслади: иккита мўйсафид, видолаша туриб, бир неча қадам чекинишган, кафтлари билан кўз ва пешоналарини силаб омин келтиришган, сўнгра лабларига бармоқларини қадаб, ҳавоий бўса юборишган эди. Нақадар илтифотли тажнис. Турғун шу хиромон такалуфни Отелло ролини ўйнаганида Дездемона билан видолашиш сахнасида қўллаган.

Рол устида ишлар экан, Турғун нафақат маттни ёдлаш, ҳатто қаҳрамон яшаган давр — вазиятни ўрганган, классик асарларда ўйнаган улуғ артистлар ижросини таҳлил қилган, ўз ифодасини топишга интилган. Аслида «Мафтунингман» фильми юзакигина бўлса-да, Турғун ёш йигит ролини ўзининг атворидан келиб чиқиб ўйнаган, дарҳол овоза бўлган эди. Бироқ бу омонат, енгил-елпи машҳурлик Турғунни қониқтирмас, артист мураккаб ва жиддий аснони излар эди. Шекспирнинг «Отелло» ва «Қирол Лир», Гогольнинг «Ревизор» комедиясида Ҳоким, Иззат Султоннинг «Номаълум киши» пьесасидаги Ниёз, Э.Роблесснинг «Ўлимдан кучли» драмасидаги Монсерро, Ҳамзанин «Бой ила хизматчи»сидаги Ғофур, Яшиннинг «Бухоро» драмасидаги Амир Олимхон, Мақсуд Шайхзоданин «Мирзо Улуғбек» шеърий драмасидаги Улуғбек, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер

Навоий» драмасидаги Ҳусайн Бойқаро ва яна бир талай образлар талқини шу изланишлар самараси эди.

Анчагина ролларни ижро этиб, жингалак сочига оқ оралаган артист ҳақида Тошпўлат Турсунов «Турғун Азизов» номли китоб ёзди, китоб 2004 йилда босилиб чиқди...

Кейинчалик Турғун Азизов режиссёрликда ҳам ўзини синаб кўрди, Ҳамза театри сахнасида қарийб ўнта асар кўйди. «Мирзо Улуғбек» (Шайхзода асари 1998 й), «Алишер Навоий» (Уйғун, И.Султон асари — 1991 й), «Меҳробдан чаён» (Абдулла Қодирий асари — 1993 й), «Чимилдиқ, «Машраб» (Э.Хушвақтов — 1996, 1997 й), «Қирол Лир» (Шекспир — 1999 й), «Деңгизда етти фарёд» (А. Кассоне — 1998 й) «Бир кошона сирлари» (О.Ёкубов — 2001 й), «Ишқ ўйинлари» (Э.Хушвақтов — 2002 й), «Гамлет» (Шекспир — 2003 й) — шулар жумласидан. Режиссёрлик ишларини таҳлил қилиб, Турғун Азизов 2003 йилда «Менинг режиссёрлик ишларим» номли китоб ёзди.

Бундан ташқари, ёш, иқтидорли театршунос Шаҳноза Қорабоева «Турғун Азизов ва унинг режиссёрлик ишлари» номли монография ёзиб, Турғуннинг актёрлик ва режиссёрлик фаолиятини бафуржа таҳлил қилиб чиқди.

Ҳозир Турғун Азизов навбатдаги «Кимлар туфайли» номли китоб ёзиб, чоп этиш тараддуида. Китобда Ўзбекистон маданиятига катта ҳисса қўшган санъат намояндалари ҳақида сўз кетади. Бир муддат аввал Турғун Азизов шу рукн остида, яъни «Кимлар туфайли» телекўрсатувлар циклида ўзининг бевосита ёки билвосита мураббийлари — Аброр Ҳидоятлов, Тошхўжа Хўжаев, Шукур Бурҳонов ва Олим Хўжаевлар ҳақида маъруза юритган. Турғун ҳикояларида ўзининг шахсий кузатувларидан келиб чиқиб суҳбат қурган — қизиғи шуки — Турғун шу йўсин ўзида янги қирра, айтиб бериш қиррасини инкишоф қилди, кўплар назаридан четда қоладиган тафсилотлар Турғуннинг баёнига безак бўлиб тақилди.

Турғун Азизовнинг ижоди — мана ўн йилдирки — яна бир фаолияти билан бойиди: айна пайтда Турғун Азизов Маннон Уйғур номидаги санъат институтининг «Драма ва кино санъати» кафедрасини бошқаради, театрлар труппасини янги ёш кучлар билан тўлдиради. Қандай соҳага қўл урмасин, Турғун ўта масъулият билан ўз вазифасига ёндошади, жўн ишни, пала-партишликни жини кўтармайди. Ҳақиқат унинг учун шунчаки ибора эмас, кези келганда ростини тикка, ҳатто аямай айтади.

Ўзбек санъатида Турғун Азизовнинг, айниқса театр билан туташган соҳаларда ҳиссаси муқаррар. Қутлуғ 70 ёшга тўлган санъаткор ҳозир янги ижодий режалар билан тўлгин.

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Сафар Барноев

...ҚАЗАРИНДА ҚАЗ НАРИМ
ҚОЛСИН...

Мабодо...

Мабодо, мен оғриб қолсам,
 Менга берманг аччиқ дори.
 Тинкам қуриб қолганда ҳам,
 Сиз жарроҳга айтманг бориб.
 Айтинг, қўйсин нинасин,
 «Тез ёрдам»и кўзғалмасин.
 Дориларнинг хазинасин бузиб,
 Мен томон йўл олмасин.
 Мен умримни дори учун
 Қўймаганман ҳеч гаровга.
 Шундай экан, ташвиш нечун,
 Ташвиш солманг ҳеч бировга...
 Бош ёстикқа етгани чоқ,
 Қоларкансан — одам қўмсаб.
 Қўли қуруқ бориш қандоқ,
 Деб кўнгилга келмасин гап.
 Эшигимни қўйдим очиб,
 Дийдор керак, нодир нарса.
 Қўл қуруқ деб, юрманг қочиб,
 Олиб келинг менга майса.
 Олиб келинг бир сиқим қор,
 Олиб келинг олча гулин.
 Шулар менга берар мадор,
 Оғир ботмас, тушар текин.
 Мен еримнинг нафасини
 Тўшақда ҳам сезиб ётай.
 Дилда яшаш ҳавасини —
 Сўнган бўлса, мен уйғотай.
 Иложингиз етмаса гар
 Қулиб қадам ташлаб келинг.
 Йўлда учраб қолса агар
 Қизиқчини бошлаб келинг.
 Олиб келинг «Муштум»ни ҳам,
 Билай, кимдан қулишимни.
 Хандон қулгу янграган дам
 Мен ҳам қўшай улушимни.
 Тирикчилик деган бир юк
 Олгач гоҳи ўз домига,
 Етолмаймиз жондан суюк
 Дўстларимиз саломига...
 Бу дунёда яшаш қонун,
 Орзулидир чумоли ҳам.
 Фақат бағир бўлсин бутун,
 У қуриса... Нима десам?!
 Мабодо, мен оғриб қолсам,
 Қулгунгизни тутманг дариг.
 Нолишингиз эшитган дам
 Дейман, қолибсизлар қариб.

1988 йил.

Кетаман,
Кўзларда айрилиқ дарди,
Киприкка илинган соғинчнинг гарди,
Бор экан одамнинг
Номарди,
Марди,
Сени тўғри тушунса кошки,
Мени тўғри тушунса кошки?!

Гийбатга суюниб турар деворлар,
Уйқули,
Уйқусиз юрар бедорлар,
Юракда ишқи йўқ
Ва ишқи борлар,
Сени тўғри тушунса кошки,
Мени тўғри тушунса кошки?!

Келаман,
Отилар кўзларнинг ўқи,
Одамлар нимадир юради тўқиб.
Бошқа қиладиган ишлари йўқми,
Сени тўғри тушунса кошки,
Мени тўғри тушунса кошки?!

Учрашдик, бу дунё бўлди унут,
Ошиқ юракларда гуллайтиди умид,
Саргардон муҳаббат бир кун
бўлмай бут,

Кетсам,
Кўзларингда кўз нурим қолсин,
Келсам,
Олов меҳринг бағрига олсин.

1998 йил

Мен сени топгунча

Мен сени топгунча дунё неча айланди,
Менга дунё бўлиб, кундуз-кеча айланди.
Агар кўнглимни очсам, дарду алам кўп,
Аламлар ичра ёнган шодлигу ғам кўп,
Эшигинг олдидан ўтган қадам кўп,
Яғонамсан, кўпга сендай санам кўп,
Гоҳи шодман,

гоҳида кўзда нам кўп,
Мен сени топгунча дунё неча айланди,
Менга дунё бўлиб, кундуз-кеча айланди.
Кел, энди, менга ўзлигингни аён эт,
Бошинг кўксимга қўй, шодумон эт,
Мен сени топгунча дунё неча айланди,
Менга дунё бўлиб, кундуз-кеча айланди.

БОЛАЛАР ҲИКОЯЧИЛИГИДА УРУШГА НАФРАТ МОТИВЛАРИ

(Сафар Барноевнинг «1947 йил ҳикоялари» туркуми мисолида)

Ўзбек болалар адабиётида уруш ва болалик мавзуси икки йўналишда бадий тадқиқ этилган. Биринчиси, бевосита урушни кўрган ижодкорларнинг уруш ва болаликка оид асарлари, иккинчиси, урушни кўрмаган, ammo, болалик хотираси орқали уни бадийят кўзгусидан ўтказиб-тган ижодкорларнинг асарлари.

Сафар Барноев асарлари иккинчи йўналишга мансуб. Зотан, у урушга бормаган, ammo, болалиги ўша даҳшатли ва машаққатли йилларда кечган. Урушнинг бутун даҳшатини бола қалби билан ҳис этганлиги учун уруш унинг хотирасида ўчмас из қолдирган.

Адибнинг «Мукофот» тўпламидан ўрин олган тўрт ҳикоядан иборат «1947 йил ҳикоялари» туркумидан, урушга қарши нафрат туйғуси баъзан очикдан-очик, баъзан рамзий тарзда табиий ва ҳаққоний акс эттирилган.

Сафар Барноев уруш ва болалик мавзусининг талқинига ўзгача ёндошади. Бунинг сабабини ёзувчининг ўзи шундай изоҳлайди: «Мен асосан, урушдан кейинги йиллар болалар ҳаётини ёзишни яхши кўраман. «Қирқ еттинчи йил ҳикоялари» бунга мисол. Сабаби кўп қатори ўзимни уруш болалари деб биламан. Урушда бедарак йўқолган отам ёди, ўша йиллар ташвиши билан яшаб келяпман». «1947 йил ҳикоялари» туркумини бирлаштирувчи муштарак жиҳатлар мавжуд: 1 Мавзуи ягона — урушни қоралаш, 2. Тўртала ҳикоянинг ҳам қаҳрамонлари болалар — уруш даври болалари, улар қалбининг турфа жилolari.

Ҳикояларнинг сюжетини туташтирувчи чизиқ битта — уруш ва унга нафрат мотиви. Шу орқали ўқувчида ҳам урушга қарши нафрат уйғотилган.

Ёзувчининг ушбу туркумга кирган «Аскар қайтган кун» ҳикоясидаги воқеалар ҳикоячи бола — «мен»и тилидан баён этилади. Ҳикоячи бола отаси урушда ўлган Соли деган ўртоғининг ўғай ота қўлида қолиб, тирикчилик ташвишида у билан бирга бозорчилик қилишга маҳкум этилгани — товук, тухум сотиб кун кўра бошлаганини ҳикоя қилади. Ўғай отанинг кимлигини ёзувчи бир жумладаёқ аниқ кўрсатади. «очилиб-сочилиб юрадиган бола бирдан ўзгарди-қолди. Ўғай отасининг қораси кўринди дегунча бошини эгиб уйга чопади».

Рақибинг ҳам рақибли бўлмасин ҳеч,
Юракда гул унар-да, сўлмасин ҳеч,
Агар чин ошиқ эрса, ўлмасин ҳеч,
Сенга айтар сўзимни билмасин ҳеч,
Азалдан бўлмаса кел, бўлмасин ҳеч,
Мен сени топгунча дунё неча айланди,
Менг дунё бўлиб, кундуз-кеча айланди.

1999 йил.

Минор соясида ўсган болалар

Минор соясида ўсган болалар

Олчок,

Мутеликдан узоқ туради.

Минор соясида ўсган болалар

Имом Бухорийни тушда кўради.

Кўради,

Кўраду у, зартўн ёпиниб,

Беорлик рақсига тушган зотларни.

Фақат ориятга келди топиниб,

Қадамини қирқиб,

мальун ётларни.

Минор соясида ўсган болалар

Ялтоқлик қилмайди

сарбадорини деб.

Оёғин остида куяр нолалар,

Боланинг «бошини эгаб уйга чопиши» ўғай отанинг баҳосини бериш билан бирга унинг руҳий оламидаги ўзгаришларни ҳам кўрсатади. Бу ёзувчининг ўзига хос услубини намёнэ эта олган белгилардан биридир.

Солининг аяғчи аҳволига раҳми келган ўртоқлари бора-бора унинг ўғай отасига салом бермай кўйишади. Шундай бўлса-да, болаликларига бориб Солининг устидан кулишади, «куқуқ»лаб, «қақағ»лаб уни мазҳара қиладилар. Шундай бир вазиятда болалар диққатини Солидан чалғитадиган воқеа рўй беради: Сарви холанинг ўғли Қурбон ака урушдан оёқсиз қайтади. Болалар қўллари билан онора бўлиб, Қурбон ака уларнинг эсидан чиқиб кетади. Кейин маълум бўлишича, Соли касал — она-болага қараб турган бўлади. Қурбон ака болаларга Соли ҳақида яхши гаплар айтади, уни ёлғизлатиб қўймасликларини сўрайди. Асосий воқеа шу.

Ҳикоя, энг аввало, ўқувчида урушга нафрат уйғотади, болаларни бир-бирларига меҳри бўлишга ундайди. Бунга ёзувчи урушдан ногирон бўлиб қайтган, бутун умри азобга гирифторм қилинган Қурбон ака, уруш туфайли етим қолган, бироқ, олижаноб Соли, қахрамонлар тақдирини маҳорат билан тасвирлаш орқали эришади. Адибнинг маҳорати Соли қиёфасини бошқалар назари орқали мукамал тасвирлаш усулидан фойдаланишида кўринади. Соли уруш асосатлари туфайли қалби ўксик бўлса-да, аммо юраги эзгуликка тўла, меҳрибон бола сифатида тасвирланади.

Сафар Барноев бир-икки чизги воситасида ҳам характер яратишга ҳаракат қилади: ҳикоя қахрамонлари — содда болалар уруш ҳақида саволлар бериб, Қурбон акадан кўп нарсани сўрай-верадилар. Ногирон аскарнинг ҳолатини ёзувчи шундай тасвирлайди: «аммо қанча сўрамайлик — Қурбон ака оғиз очмайди, яхшиси сўраманглар дейди». Унинг бу ҳолати уруш даҳшатларини ўз кўзи билан кўриб, бошидан кечирган инсон қалбидаги оғрикли нуқта эканлигини ўқувчи ҳам англаб етади.

Ҳикоянинг энг таъсирли чўққан эпизоди — онаси оғир бўлиб қолган Қурбон аканинг ҳолатини тасвирлашда адиб руҳий таҳлилдан унумли фойдаланишида кўринади. Узи ўлим тўшагида ётса-да, фарзандини ўйлаётган она образини муаллиф ҳақиқатга мос қилиб тасвирлаган.

Туркумдаги «Насиба» ҳикоясининг қахрамони — отасини урушга кузатаётган беш яшар Каримжон. Ёзувчи унинг орзу-хаёлларини аниқ чизади: шаҳарни кўрмаган, аммо кўриш, томоша қилиш орзусида ёнаётган болани отасини урушга кузатишдан кўра, кўпроқ шаҳарни кўриш қизиқтиради. Боланинг бу ҳолати ҳаёт ҳақиқатига айнан мос тушади: бу ёшдаги болаларни катта ҳаёт ташвишларидан кўра, тасаввурдаги олам ўзига тортади. Ёзувчи шу жиҳатларга эътиборни қаратиб, ҳикоянинг ҳаётий замирини очган.

Асардаги битта деталъ бола характерини очишда, унинг уруш деган даҳшатни англаб етишида, ҳикояга миллийлик бағишлашда муҳим роль ўйнаган: бу Каримнинг отаси тишлаб кетган ва ҳали-

Тўқимдан

бермайди отларига зеб.

Минор соясида ўсган болалар

Минори Калонга боқиб тўймайди...

Тўймайди...

Боболар руҳини эслаб,

Хар тонг қуёш билан

кўтаради бош.

У аввал, ўзини юради сизлаб,

Деворлар ортидан

отиб юрмас тош.

Минор соясида ўсган болалар

Ёстиғи остида

асрар қиличин.

Минор соясида ўсган болалар

Минордай боради ёвга эл учун.

Минор соясида ўсган болалар

Кўксига урмайин, кечар жонидан...

Эшигин ёпади туз тотсанг агар,

Ёлғончи,

суллоҳни дарров кўради...

Кўлини тортади

Ёлғоннинг дастурхонидан...

Минор соясида ўсган болалар

Олчоқ,

Мутелиқдан узоқ туради.

Минор соясида ўсган болалар

Имом Бухорийни тушда кўради.

30.08.2000 йил.

гача осиклигича турган нон. Шу ноннинг йўқолиб қолиши дадасини соғиниб, интиқлик билан кутаётган боланинг орзуларини чилпарчин қилади. Энди у отасининг қайтмаслигини митти юраги билан ҳис этади., кечаси билан тушида алаҳсираб, нонни излайди. Бу деталь орқали адиб қаҳрамоннинг руҳий оламини теран тадқиқ қилган. Боланинг ҳолати ўқувчида ачиниб, урушга қарши эса, нафрат туйғуларини уйғотади.

Туркумдаги «Она» ҳикояси ҳам болалар ҳаётини улар тилидан тасвирлаш асосига қурилган. Ундаги қаҳрамонлар жуда ўйинқароқ, ҳаётнинг барча ташвишларидан йироқ, ўйин — улар учун энг яхши машғулот. Бу йўлда улар ўз оналарини алдашдан ҳам қайтмайдилар. Аммо, бундан Донининг виждони қийналади, ҳар гал онасини алдамасликка ўзича онт ичади, бироқ, эртасигаёқ шу онтини унутишини ҳам билади.

Сарлавҳаданоқ ҳикоянинг оналар ҳақиқалиги маълум, бироқ, воқеалар кўпроқ ўйинқароқ болаларнинг хатти-ҳаракатлари, оналарнинг уларга муносабати замирида баён этилади.

Адибнинг маҳорати шундаки, ҳикояда уруш ҳақида бир оғиз ҳам гапирмайди. Боланинг отасиз ўсаётганлигининг ўзи урушга лаънат мотивига айланган.

«Байрам» ҳикоясида уруш қолдирган асоратлар: қаҳатчилик, одамлар чеккан азиятлар бола нуқтаи назаридан самимий тасвирланади. Ҳамро образидаги ростгўйлик, онасининг аҳволига ачиниш, одамларга яхшилик қилиш каби фазилатлари келажакда унинг яхши инсон бўлишидан дарак беради.

Ёзувчининг уруш мавзуида ёзилган ҳикоялари ҳаётини воқеаларнинг реал, самимий тасвирланганлиги, бола руҳий оламини ёрқин очиб бериши билан ажралиб туради. У ҳикоялардаги халқчиллик руҳини «қора қозон қоралигини қилади», «ҳақ деб осмонга қараб ётганинг билан осмондан чалпақ ёғилмайди», «бизни шу қунларга қолдирганларнинг nasibаси узилсин» каби мақол, матал, нақл, ҳатто, қарғишлардан унумли фойдаланиш орқали кучайтирган.

Тўғри, ёзувчи баъзида сарлавҳага унча эътибор бермайди, унинг ҳикояларида, айниқса, «Аскар қайтган кун», «Она»да сарлавҳа ҳикояларнинг бутун моҳиятини ўзида акс эттирмаган. «Насиба»да эса, сарлавҳа асосий код ролини ўйнай олган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Сафар Барноев қаҳрамонлари — содда, ақлли, баъзан жуда ўйинқароқ болалар, аммо, уларни ичдан нурлантириб турадиган инсоний туйғулар жуда табиий тасвирланган.

Мазкур ҳикояларда ёзувчи яратган бош қаҳрамонлар — болалар китобхон қалбига яқин бўлиб қолади. Сафар Барноев ижодининг муҳим қирраларидан бири ҳам худди шу сирада намоён бўлади.

Ҳамида Нусратова,
аспирант.

«МАНГУЛИКДАН ЖОЙ ОЛГАН - ЯШАР АБАДИЙ»

Мен иккинчи жаҳон уруши даврида Мақсуд Шайхзоданинг «Жалололидин Мангуберди» трагедияси асосида Ҳамза номли ўзбек академик (ҳозирги Миллий) театримиз томонидан тайёрланган спектаклни кўрганим учун ўзимни бахтиёр ҳисоблайман. Бахтиёрлигим шундаки, бу спектаклда санъатимизнинг гуллари иштирок этган эдилар. Улар: Шукур Бурҳонов (Жалололидин), Аброр Ҳидоятлов (Темур Малик), Сора Эшонтўраева (Султонбегим), Обид Жалилов (Хоразмшоҳ), Олим Хўжаев (Бадриддин), Амин Турдиев (Чингизхон). Бундай буюк истеъодларнинг маҳоратидан баҳраманд бўлиб, беқиёс эстетик завқ олганлигимни мамнуният билан эсламасдан ўтолмайман. Энг муҳим томони шундаки, асар юксак дидли санъаткорларнинг катта талабларига жавоб берган, уларга мос ва хос мазмунда яратилган. Шу сабабдан ҳам ҳар бир актёр ўз ролини завқ-шавқ билан, улкан илҳом билан ижро этган. Ҳозир ҳам образларни қойил қилиб ўйнаганликларини эсласам, қалбимда қувонч ҳислари барқ уради, унинг ижодкорларига яна бир карра таҳсинлар айтгим келади.

«Жалололидин Мангуберди» ҳар бир томошабинда Ватанга чексиз муҳаббатни, босқинчиларга нафрат туйғуларини уйғотганлиги, шубҳасиздир. Бу асар фашистлар устидан ғалаба қозонишимизга ўзига хос тарзда ҳисса қўшган бўлса, ажаб эмас.

Уша кезларда асар муваффақиятли ўйналганлиги, томошабинлар театрга оқиб келганлиги ҳақ. Ойбек ва Фафур Гулом каби даҳоларнинг спектаклга берган баҳолари («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 18 феврал 1945 йил) халқ оммасининг кўнглидаги гапнинг акс-садоси бўлиб янгради.

Шундай қувончли дамларда, марказдан, дабдурустан совуқ топшириқ олинаиб, асарнинг саҳнадаги ҳаётига чек қўйилди. Хўш, бунга сабаб нима экан? Гўё Жалололидин Кавказ халқларини қирган эмиш, жаллод-босқинчини саҳнада қаҳрамон қилиб кўрсатмаслик лозим эмиш. Бу хунук хабардан кейин Мақсуд Шайхзода билан учрашиб, унинг шу масаладаги фикрларини эшитганим ҳали ҳам ёдимда. У киши деган эди: «Бир халқни иккинчи халққа қарши қўймаслик керак, битта саркарданинг ўз халқига қилган хизматларини бошқа давлат аршини билан ўлчамаслик даркор. Бир халқнинг намояндасининг қилмишларини ўз халқининг манфаатларидан келиб чиқиб таърифлаш ва баҳолаш лозим. Мана рус саркардаси Суворов ҳам Туркияга ғоят катта

талофот етказган. Суворовнинг тарихдаги роли туркиядагиларнинг қарашлари билан эмас, балки унинг Ватанига қилган хизматлари билан ўлчанади-ку! Шу сабабдан Суворовни ҳеч ким ёмонотлиққа чиқаргани йўқ-ку! Шундай бўлгандан кейин, ўз Ватанини, халқини мўғуллардан ҳимоя қилган Жалололиддинга нима учун кавказликларнинг берган баҳосидан келиб чиқиб қарашимиз керак». Алломанинг бу фикрларини ҳозир ўйласак, у қанчалик ҳаққоний, чуқур билимдонлик билан адолатли, холисона сўзланганлигига амин бўламиз. Шайхзода тарихга, замонга, айниқса, келажакка тўғри қарайолганлигига қойил қоласан, киши. Унинг ҳақ эканлигини мустақиллик, айниқса, Президентимизнинг Жалололидин Мангубердининг 800 йиллигини кенг нишонлаш ҳақидаги қарори яққол исбот қилади. Бу қарорда халқимизнинг буюк фарзандининг улуғлиниши, унинг Ватан олдидаги чексиз хизматларининг ифода этилиши Шайхзоданинг гоёвий ниятлари билан чамбарчас боғланиб кетади, улар бир-бирига ҳамоҳангдир. Пьесада ҳам: қарорда ҳам бош масала — Ватан тақдири ва унга бўлган муносабат ётади.

Шоир ўз Ватанини, Ўзбекистонни чексиз севган, усиз ҳаётини асло тасаввур қилаолмаган.

***Олам ичра Ватанимнинг мисоли йўқ, тенги йўқ,
Бу табаррук гулистонни мен суймайин, ким суйсин?***

Санъаткорнинг бутун ижодидан Ватанни мадҳ этиш, уни кўз қорачиғидай асраш мотивлари қизил ип каби ўтади. Бу мавзу, айниқса, адибнинг «Жалололидин Мангуберди» трагедиясида яққол кўзга ташланади. Ватанга муҳаббат туйғусини акс этириш асарнинг бош гоёси, унинг туб ўзак-мағзидир.

Хоразм элининг тақдири қил устида турганда, унга муносабатда инсонларнинг ҳақиқий қиёфаси, ички дунёси бутун борлиғи билан очилади.

Гап шундаки, Хоразм юртига Чингизхон қўшинлари ҳужум қилиб бостириб келaboшлайди. Вазият оғир, душман юртни вайрон этмоқчи. Нима қилмоқ керак? Бу муаммо қаҳрамонларни турли томонга ажратиб ташлайди. Хоразм шоҳи Султон Муҳаммад Аловуддинга ўхшаб, қўрқиб, Ватанни душманга топширишми? Ёки шоҳнинг куёви Амир Бадриддин каби ҳийла йўлига ўтиб, Чингизхонга хизмат қилиб, катта амалга эга бўлиш керакми? Яроқбек каби хоинлик йўлини кўзлаш керакми? Ёинки Жалололидин ва уни қувватлаган чўпон Элборс паҳлавон, тарихчи Муҳаммад Насавий, саркарда Темур Малик йўллари-дан кетиш керакми?

Асарда масала шу тарзда қўйилади, бутун воқеалар жараёнида ким ҳақ, ким ноҳақлиги бадиий юксак шаклда очиб берилади.

Бунини муаллиф асар бошидан, яъни, Чингизхон ҳужумига муносабат билдиришдан бошлайди. Кучлар иккига бўлинади, зиддиятлар кучаяди, парокандалик, ўзбошимчалик, тарқоқликка йўл очади. Жалололидин қайси томонда бўлиши керак? Бу муаммо уни алам ва ғазаб ўтида қовуради. Чунки, бир томонда бузруквори, мамлакатнинг шоҳи Султон Муҳаммад Аловуддин, иккинчи томонда эса Ватан қисмати. Ахир, унга ҳам ота, ҳам юрт азиз-ку! Қаҳрамоннинг олижаноблиги, ибратли томони шундаки, у шахсий ҳаловатдан, ҳатто валиаҳдликдан кечиб, мамлакат мустақиллигини афзал кўради. Баъзи адабиётларда Шайхзода ўз қаҳрамонининг тожга бўлган мойиллигини хаспўшлаб ўтган, деб адибга айб илишган. Масалага бу йўсинда ёндошиш ўринсиздир. Оғ Ватаним деб отасидан юз ўгиришга жазм этган, шердил инсонни қандай қилиб тожга муккасидан кетган деб тақдим этиш мумкин. «Ҳозир жангга кирмоқ ақдан эмас», деб отасининг берган маслаҳатига ўғилнинг жавобига қулоқ тутайлик:

*Бечора отам-чи, фаҳми шунча кўр?
Билмаски, шу билан тахтга қазир гўр...
Отами азиздир ёки салтанат?
Кўп оғир масала... Куфрдир, албат —
Отага қарши кўтармак исён...
Бу гал ўхшамайди отага ўғил,
Мулк аҳли мўғулга асло бўлмас қул.*

Жалолиддиннинг қуйидаги қуйма, афоризмдек жаранглаган сўзларида унинг ички дунёси, борлиғи очилган:

Эл-ўлка соя бўлсин, тож келиб-кетар.

Кўриниб турганидай бу ибора асл гавҳардай ўз оҳорини бутунги кунимизда ҳам йўқотмаган.

Фарзанд ўзининг бутун ҳаёти, орзу-умидини эл-юрт осойишталиги, фаровонлиги учун қаратган бўлса, ота эса, чап беради, ўғилнинг ҳаққоний, инсонпарварлик ишига тўғаноқ бўлади. Бу ҳол чуқур фалсафий фикр билан изоҳланади:

*Бировнинг давлатин оларкан худо,
Даставвал ақлидан қилади жудо.*

Ҳа, отанинг «ақлидан жудо бўлиши» мамлакат мустақиллигининг емирилишига олиб боради, фалокатни бошлайдиган сабаблардан бирига айланади. Иккинчидан, илғор кучларни мағлубиятга олиб борган сабаблардан яна бири қўшинлар орасидаги аҳиллик, дўстликнинг дарз кетишидир. Кейинги жанг олдида амирлар — Музаффар, Аъзам, Ағроқлар тушган ўлжаларни таллашиб, ораларида низо чиқиб, ўз қўшинлари билан тарқаб кетадилар. Жалолиддиннинг катта кучдан ажраб қолиши уни азоб-уқубатлар гирдобига ташлайди. Инсон кўп балоларга чидаши мумкин хонлиқка чидаши қийин экан. Ишонган тоғларидан бири поччаси Баҳриддиннинг сотқинлиги, саркарда Темур Маликнинг душман қўлига тушиши Жалолиддин кўксига урилган ханжар бўлди. Унинг қўшинини мағлубиятга олиб борган сабаблардан яна бири ана шудир.

Тарихчиларимиз Жалолиддиннинг енгилишини бошқача талқин қилганлар: «Жалолиддиннинг мўғуллар билан курашининг муваффақиятсизликка учраши турган гап эди, чунки бу курашда у халқ оммага таянмади...» («Ўзбекистон ССР тарихи», 1974, 101-бет). Бу фикрга асло қўшилиб бўлмайди. Халқ саркардани қаттиқ қувватлаган. Шу сабабдан ҳам катта армия тузилади. Мақсуд Шайхзода тарихга тўғри ёндошиб, унинг туб моҳиятини очиб берган.

Шундай катта йўқотишларга ва сотқинликларга қарамай, Жалолиддин жаҳонга машҳур бўлган Чингизхон қўшинини ларзага солиб, довдиратиб қўйишининг боиси нимада? Бу саволга ҳам Шайхзода бадий шаклда, ҳаққоний далиллар билан жавоб берган. Буни биринчидан, Жалолиддиннинг саркардалиқ санъатида деб билади. Асардан маълум бўладики, Жалолиддин кучларни тўғри тақсимлаб, муҳим жойларга қўйиб, ўрни-ўрнида фойдалана олган.

Ҳар қандай саркарданинг улуглиги шунда кўринадики, агар у кичик армия билан кўп сонли армияни енга олса ёки унга катта талофат етказолса. Жалолиддин кам қўшин билан душманнын кучларига зарба бера олган, мард саркарда эди ва пьесада шундай тарзда кўрсатилди. Энг муҳим томони яна шундаки, Жалолиддин қўшинларни душманга қарши курашга илҳомлантира олган ва улар билан доим бирга бўлган. Кўп саркардалар жангда бевосита иштирок этмайди. Жалолиддин эса, курашга раҳнамолик қилган, жанг майдонларида мардлик

намуналарини кўрсатди. Урушдаги унинг бу усули кўп вақт унга ғалаба олиб келган. Драматург буни тўғри илғайди ва Жалололидиннинг айрим жанг-ларидаги ғалабасини таъминлашга омиллардан яна бири кўмондонлик билан қаҳрамонликни қўшиб олиб борганлигида эканини очиб беради. Жалололидиннинг жанг майдонларидаги жасоратидан мўғулларнинг ўзлари ҳам лол қоладилар. Айниқса, у оти билан Синд дарёсига ўзини ташлаб нариги қирғоқдан сузиб чиқиши душманни даҳшатга солган. Жалололидиннинг замондоши, тарихчи Насавий ўз китобида унга шундай таъриф беради: «У шерлар ичра шер, суворийлар аро энг довюрак (суворий) эди... адолатни севарди». Жалололидинни асарда худди шу йўсида кўрамиз. Тарихдан яна шу нарса маълумки, Чингизхон Жалололидиннинг жасоратини, қатъиятини кўриб қойил қолиб, ўғилларига қараб: «Агар шундай ўғлим бўлганида ўзимни дунёдаги энг бахтиёр оталардан ҳисоблардим...» деган экан.

Шайхзода ижодида муҳим бўлган масалалардан яна бири мангулик мавзусини кўтариш, тасдиқлаш ва ҳар томонлама тарғиб қилиш. Бу мавзу драмага ҳам кенг қанот ёйиб кириб келди. Асарда гарчи Жалололидин маълубиятга учраса ҳам Ватани учун жон фидо қилган саркарда — буюк инсон сифатида абадий яшайди, деган ғоя олдинга сурилади. Жалололидин ҳам ўтмиш «замонларнинг қаъридан» (Ойбек ва Фафур Фулом) қўл узатади янги даврга:

*Мангуликдан жой олган — яшар абадий,
Мен-ку, Мангубердиман, олам билади,
Кўкларданми, сувданми ё ер тагидан,
Балки сахро бавридан, тоғ этагидан,
Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу ерда,
Юрт шайдоси кўмилмас ғурбатга, ғўрда.
Улувор ниятларга кор қилмас ажал,
Ким юртдан ёвни қувса мендирман ўшал.*

Бу ғоя қаҳрамонлар томонидан ҳам изҳор этилиб, абадийлик яна ҳам мустаҳкамланади. «Жалололидин ўлмас дунёда».

Демак асарда замонавийлик, абадийлик ёрқин ўз актини топган. Ботирларнинг абадий яшашини таъкидлаш орқали, кимдаки Ватан учун курашиб, босқинчиларни қувса, ўша ерда ўтмишда ўтган ватанпарварлар намоён бўлиши қайд қилинади...

Айрим адабиётшунослар ва адиблар драма хусусида, айниқса, унинг бош қаҳрамони ҳақида фикр билдирганларида ўша замоннинг табиатини, мазмунини, характерини назарга олмасдан, шўронинг хато мафкурасидан келиб чиқиб, мулоҳаза юритганлар. Бир шоиримиз муаллифни тарихий ҳодисаларни «замонлаштириб» талқин қилганлигида, айрим қаҳрамонларни «бугунги замон минбарига чиқариб» қўйганлигида айбласа, бир адабиётшунос олимимиз «драмада қаҳрамоннинг дунёқарашидаги чекланганлиги тўғри ёритилган» деб таъкидлайди. Яна бир ерда шоир танқидчимиз Жалололидин асосан «...тожи давлатининг қақшамаслиги, бирлиги учун...» курашган, деган мулоҳазани олдинга суради.

Қизиқ мулоҳазалар. Тарих замонга хизмат қилмаса, айниқса, икки мамлакатнинг қирғин урушига тарих воқеалари билан муносабат билдирмаса, бундай асарнинг халққа кераги бормикан? Бу жиҳатдан қарасак, Шайхзоданинг бадиий кашфиётларини тўла оқлаш мумкин. Шоир Ватан фарзанди эканлигини, унга астойдил хизмат қилганлигини, халқнинг адолатли курашига тарихни маҳорат билан бўйсундирганлигини исбот қилган.

Яна шу нарсани айтиш керакки, муаллиф Жалололидиннинг дунёқарашидаги чекланганлигини кўрсатмаган, аксинча, унинг улуғворлигини, замоннинг энг илғор кишиси эканини очиб берган.

Доим бадий асарнинг талабларидан келиб чиқиб, уни таҳлил қил- сак, ҳақиқат мезонига амал қилган бўламиз.

Маълумки, бадий асар ҳужжат ёки фактлар мажмуасидан иборат эмас. Унда муаллиф ўз ғоявий ниятини амалга ошириш учун ўзининг асосий ҳуқуқи бўлган бадий тўқимадан кенг фойдаланиши мумкин. Улуғ рус танқидчиси Белинский айтганидек, «трагедияга ўз қаҳрамо- нини маълум тарихий вазиятда кўрсатишни истайди: тарих унга вазия- т беради, агар бу вазиятдаги тарихий қаҳрамон трагедиясининг ғоясига мувофиқ келмаса, уни ўзича ўзгартиришга у тўла ҳуқуқлидир». Шуни очиқ-ойдин айтишимиз керакки, Шайхзода тарихий воқеаларни ба- дий ҳақиқатга, тарихий шахсни бадий қаҳрамонга моҳирлик билан айлантирган. Лекин, драматург ўтмишнинг асл маъносини ва йўнали- шини шахсларнинг туб моҳиятларини ўзгартиб юбормай, тарихга со- диқ қолган. Баъзи ҳодисалар ва шахсларнинг фаолиятини кўздан ке- чирайлик. Маълумки асарда воқеалар XIII асрнинг биринчи ярмида ўтади, яна ҳам аниқроғи 1221 йилгача бўлган кураш қаламга олинган. Тарихдан аёнки, Жалолиддин 1227 йилгача мўғуллар билан жанг олиб борган ва 1231 йилда ҳалок бўлган. Саркарданинг ўлими ҳақида турли манбаларда турли хил талқин қилинади. Бир ерда у курд қароқчила- рининг қўлига тушиб, улардан бири ўлдирилган акасининг ўчини олиш мақсадида унга найза санчиб ҳалок қилади деса, бошқа манбада, у Курдистон тоғларида ов пайтида фожиона ҳалок бўлгани кўрсатилади. Яна бир манбада эса, Жалолиддин мўғуллар билан бўлган қаттиқ жан- га қурбон бўлганлиги хабар қилинади. Бу турли-туман маълумотлар драматургни қийин аҳволга солиб қўймадимиз? У бош қаҳрамоннинг тақдирини қандай ҳал қилган? Асарда бирдан-бир тўғри ечим то- пилган. Воқеа 1221 йил билан тугагини назарга олиниб шундай яқун- ланади: Жалолиддин:

*Эшит, халқ ҳам куйдай, мангу пойдор.
Биласанми биз қайтар кунда у мақом
Йўлимизни белгилар у кунга салом.*

Найнинг узоқдан чалинаётган садоси ва мўғулларнинг кучайиб тур- ган нидоси асносида иккаласи (синглиси — Ҳ.А.) жарга тушиб кета- ди». Бу финалда бир томондан мағлубият сезилиб турса, иккинчи томондан келажакка оптимистик руҳ уфириб туради. Бир тарихий манбанинг хабар беришича, Жалолиддин яқин кишиларини ёв қўлига туширмаслик учун онаси, хотини ва синглиси Султонбегимни Синд дарёсига фарқ қилиб юборган экан. Шундан маълумки, драматург бу фожиали ҳодисани ўзгача талқин қилган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, етакчи қаҳрамонлар асосан тарихдагидек ўз аксини топган. Хоразмшоҳ ҳам, Темур Малик ҳам, Насавий ҳам, онаси ҳам, Султонбегим ҳам шунингдек, Чингизхон ҳам ўзларининг ички тарихий қиёфалари билан бадий шаклда асарда намоён бўладилар. Шу билан бирга, Элборс паҳлавон каби халқдан чиққан тўқима образда ҳам тарихийликдан чекинилмаган. Тўғри, асар- да Темур Малик ўлдириб юборилиб, Жалолиддиннинг қайғу-аламла- ри, изтироблари очиб берилади. Аслида эса, Темур Малик Жалолид- дин вафотидан 19 йил кейин оламдан ўтади. Ҳа, бадий асарда ҳоди- саларни бир даврдан иккинчисига суришга муаллифларга ҳуқуқ бе- рилган. Бу билан Шайхзода драматизмни, воқеалар кескинлигини оширган. Бош қаҳрамоннинг ички изтиробларини кучайтиришга эри- шади, бадий ниятига етади. Асарда ватанпарварлик мотивлари фа- қат Жалолиддин образи орқали ифодаланмасдан, ҳар бир шахсда, унинг хатти-ҳаракати, қилмиши, кураши ва муҳ-аббатига ўз аксини топиб борган.

Темур Маликнинг кучига-куч, мардлигига-мардлик қўшган ҳам шу эзгу туйғулардир. Бу халқ қаҳрамони ёвга арслондай ташланиб, унинг

қўшинига ларза солган ажойиб саркардалардан бири, Жалолиддиннинг ўнг қўли. Унинг ботирлиги, довюраклиги ҳам дoston бўлган.

*Ёв ўрдуси уч ойдиш шунда овора,
Фанимларнинг кўксига очдим кўп яра.
Бир киши қолганда ҳам, ахир енгамиз,
Шу шарт билан сипоҳ, деб туйғди онамиз!*

Драматург эл-юртга бўлган муҳаббатни она меҳри билан чамбар-час боғлайди. Онанинг ишончини оқлай десанг, Ватанингни ҳимоя қил, унинг шон-шухрати, мустақиллигини сақлаш учун қалқон бўл. Бу луқма ҳам унинг Ватанига содиқлигини, мустақилликни сақлаш йўлида ҳар қандай курашга шай эканини, ҳатто ўлимдан ҳам қайтмаслигини яққол исбот қилиб турипти. Муаллиф унинг она юртига чексиз муҳаббатини, садоқатини очиш учун қаҳрамонини фанимлар билан учраштиради. Темур Малик ёвга асир тушгач, Чингизхон унга кўп нарсаларни бериб, уни амалдор қилиб қўйишга, бойлик-давлат билан кўмиб ташлашга ваъда қилганда ҳам «у чет юртда шоҳ бўлгандан кўра, ўз юртингда гадо бўлганинг афзал» тарзида иш тутади. Эрксевар, чин ватанпарвар инсон эканлигини намойиш этади. Эрксеварлар ҳақида гап кетганда: Султонбегим, Элборс паҳлавон, тарихчи Насавий, Она, Имомлар бўй-бастлари билан кўз ўнгимизда намоён бўладилар. Уларнинг ҳар бири ўзига хос. Уларнинг тақдирлари ҳам, қилмишлари ҳам турлича. Бири севги ўти билан ёнади, иккинчиси фанимлардан ўч олиш, уларни қириб ташлаш нияти билан яшайди, учинчиси ўглининг қайғу-алами, ниятига ҳамдард бўлиб ҳаёт кечиради. Яна бири эса, мамлакатда тинчлик ўрнатиб, мустақилликни сақлаш учун жон куйдуради.

Султонбегим ҳаётининг бутун мазмунини кўз очиб кўрган севгилиси — Амир Бадриддинда деб билади. Ўзининг тақдирини ҳам, қувончини ҳам ёрининг тақдири билан пайванд бўлиб кетган, деб ўйлайди ва шунга амал қилиб юради. Ўз бахтига Амир Бадриддин орқали эришганлиги учун уни жондан азиз кўради, доим бирга бўлишни орзу қилади. Бироз айрилиққа учраб қолса, соғинчлари қалбидан отилиб чиқади. Аммо ўртага Ватан муаммоси тушади булоқ сувидай тоза туйғулар чилпарчин бўлади. Улкан муҳаббатли инсонлар икки бир-бирига зид томонларга ажраб кетади.

Гап шундаки, Ватан тақдири қил устида турганда Султонбегим юрти билан бирга қолади. Эри эса, унга хиёнат қилади, ёвнинг малайига айланиб, дўстларини сотди. Хоинга ёрининг чиқарган ҳукми, худди халқ ҳукмидай янграйди:

*У ишқидан айниди, айнидим ундан,
Унинг юзин унутдим мен ўша кундан!
Шу қалбаки севги учун топталди кўнглим,
Шу хўрланган севгим деб: хабисга ўлим!*

Муаллиф ўз қаҳрамони онгидаги ўзгаришларни изчиллик билан кўрсатиб боради. Аввал эрини севса, кейин ундан шубҳалана бошлайди. Бадриддин хотинининг қалбини зебу зийнатлар билан забт этмоқчи, шу билан айбларини яширмоқчи бўлганида, Султонбегимнинг туб моҳияти, олижаноб нияти очилади:

*Не керак Самарқанд лаълу тилласи?
Раҳмат дердим бўлса мўғил калласи.*

Бу мисралар Султонбегимнинг асл ватанпарвар, юрт фидойиси, ёвларга эса, нафрати чексиз эканини исботлаб турибди.

Султонбегимнинг босқинчиларга газаби уни фаол, мард кураш-

чига айлантириб юборди. Тарихий маълумотларга қараганда, душманга қарши курашда жуда кўп аёллар жонбозлик билан жанг қилганлар. Булардан бири тарихий шахс Султонбегимдир. У Жалолиддиннинг синглиси бўлиб, кўпинча акаси билан ёнма-ён туриб, қўлига қурол олиб, жанг қилиб, жасурлик намуналарини кўрсатган. Драмада ҳам худди шундай шахс-қаҳрамонни кўрамиз. Фарқи шундаки, муаллиф унга бадиий либос бичган, тарихий шахсни янада ёрқинроқ қилиб кўрсатган. Жалолиддиннинг яқин аъёнларидан бўлган машҳур тарихчи Насавий асарга бўйи-басти билан кириб бориб, устозининг мардлигини қоғозга туширган.

Трагедияда яна бир жиддий масала кўтарилган. У ҳам бўлса мамлакат тақдири ва дин, руҳонийларнинг унга муносабати. Шайхзода катта жасорат билан қатағон даврида ислом намояндасининг ижобий сифатларини очиб беради. Чунончи, Имом софдил, ҳалол, пок, иймони мустаҳкам, виждонли, иродаси бақувват инсон. Унинг бу олижаноб сифатлари эл-юртини кўз қорачиғидай ҳимоя қилишга, ёвга қарши мардона курашга даъват этган. Адолатли курашда у қурбон бўлади. Имом пухта чиққан, ўзига хос образ. Шайхзоданинг катта ижодий кашфиёти Элборс образи билан боғлиқдир. Драматург халқдаги кўп фазилатларни йиғиб, оддий чўпонда мужассамлаштиради. У жасорати, мардлиги туфайли юзлаб ғанимларни қиличдан ўтказди, уларнинг додини беради, Жалолиддиннинг ишонган тоғига айланади. Жалолиддин Элборс паҳлавон орқали халқ оммасидан куч ва қувват олгандай ҳис қилади. Бу эса, образнинг пухта чиққанлигидан далолатдир.

Санъаткор ғанимлар қиёфасини чизишда ҳам ўз маҳоратини намойиш этган. У яратган Чингизхон образи адабиётда мавжуд Наполеон, Пётр биринчи, Искандар Зулқарнайн каби образлар қаторидан жой олишга ҳақли. «Жалолиддин Мангуберди» драмасининг тили бой, халқ ибора ва афоризмлари билан безатилган. Мисолларга мурожаат қилайлик: «Киши туғилмайди бошда тож билан», «Эл-ўлка соғ бўлсин, тож келиб-кетар», «Бўри кирар бўшанг бўлса, албат, посбон», «Вилоятни ким сақласа удир ҳукмрон», «Қўрқоқ ўлар ҳар лаҳза, мард фақат бир гал», «Номард ёвга ялинганлар киши эмас», «Тўғри гапга увол йўқ, ахир», «Хушомадгўйликда айтилган ёлғон — қўшинга хиёнат қилишдан ёмон». Трагедиянинг хусусиятлари ҳақида яна кўп гапириш мумкин, лекин, қисқа қилиб шундай хулоса чиқарамиз. Бу асар жаҳон тарихий драматургиясида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Ҳафиз Абдусаматов,
филология фанлари доктори.

«Чўпон» романининг тарихий хусусияти ва таркиби

Тарихий шахслар ҳақидаги романларнинг яратилишида ўзига хос қонуният бор экан. Миллатнинг машҳур сиймолари аввалига халқ орасида машҳур бўларкан: илмий, тарихий, мемуар асарларда тасвирланаркан. Бундай фикрнинг туғилишига Амир Темур, Аҳмад Яссавий, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур, Машраб, яна Маҳмуд Таробий, Намоз Пиримқул ўғли шахси, уларнинг халққа танилганлиги, илмий-тарихий мемуар асарларга материал бўлганлиги, ниҳоят, романларнинг қаҳрамонларига айланганлиги сабаб бўлди. Тарихий шахслар тўғрисида ҳар бир ёзувчи ўз услуби, материал моҳиятидан келиб чиқиб роман ёзди. Амир Темур ҳақидаги асарини, масалан, Муҳаммад Али, Бўриов Аҳмедов «тарихий роман», Евгений Березиков «роман — хроника», дейишган. Пиримқул Қодиров Бобур ҳақидаги романлари тарихий эканлигини билдирган. Хайриддин Султонов «Бобурийнома»ни маърифий роман деган.

Наим Каримовнинг «Чўлпон» асари «маърифий роман» аниқловчиси билан китобхонга ҳавола этилди.

Мазкур маърифий роман шунчаки осон ўқиладиган, наридан-бери ҳазм қилинадиган асармас. Чўлпон — тонг юлдузи, демак, нур йўли, таралиши осон кузатилмайди, энгил тасвирланмайди. «Чўлпон»¹ бадиийликка йўғрилган нозик таҳлил, талқин, юзлаб хотира, кўрсатма, далил, тафсилларни ягона ракурсга жамлаш, ўнлаб шахс, персонажлар суврат, сийратини жонли акс эттириш. Илмий-фалсафий ифодаланса, маърифат оммани (китобхонни) маданият, билим манбаларидан баҳраманд этиш, инсон тафаккурининг чексиз имкониятларини ҳаракатга келтиришдир. Маърифий роман бетакрор ижтимоий-сиёсий-экологик-адабий муҳитдаги шахснинг изланишлари, интилишлари, курашлари, руҳий-жисмоний изтироблари тасвирдир. Чўлпон XX асрда пайдо бўлган сиёсий-ижтимоий-мафкуравий-маданий-адабий муҳитнинг забардаст, тиниб-тинчимас намояндаси бўлиб, табиатан эрксевар, миллатпарвар, тазйику зуғумнинг ҳар қандай кўринишларига қарши курашадиган истеъдодли сиймо эди. У хоризм ҳукмронлиги вазиятда туғилди, вояга етди. Аини ақли тўлишган, оқу қорани таниган, ижоди гуллаган пайтида шўро ҳукуматининг сохталикларини очиқ-ойдин кўрди. Аниқроғи, Чўлпон сиёсату расмий ҳаётдаги ёзув-чизув, қонун-қоидалар бир томону ҳаёт оқими, асил турмуш тамоман бошқача эканлигини теран англади. Октябр тўнтаришининг илк ўн йиллигида энди ўсиб-униб кела-ётган авлод янги, тузум йўлидан борди, мафкура йўригидан чиқмади. Олим Шарафиддинов, Боту, Сотти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Фафур Фулом, Файрағий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон сингарилар маълум даражада янги тузум мақомига йўрғаладилар. Чўлпон ёшлар руҳи, кайфиятини яхши тушунди, улардан юз ўгирмади. Аксинча, Файрағийнинг «қип-қизил» шеърларига яна ранг киритди, Ботунинг ўғлига «Эркли» деган исм қўйиб берди. Яшин босмачилик ҳаракатини қоралаб, «Икки коммунист»ни ёзганида ранжиганини зинҳор билдирмади. Наим Каримов ёзганидай, 30-йилларнинг ўрталарида Чўлпон Умаржон Исмоиловга «Рустам», Аббор Ҳидоятювга «Аваз» асарларини ҳада этиб юборган. Аммо Чўлпон Туркистон мухториятини қонга ботганлигини, босмачилик дея номланган ҳаракат қай тарзда пайдо бўлганини кўра била туриб, «Фарғона фожиаси»ни ёзган Ҳамзани кечира олмади, ўтли мақола ёзди. Москвага ишга кетган Назир Тўрақулов табиатида қизиллашув, ҳақиқатга тик қарай олмаслик аломатини сезган Чўлпон, Заҳриддин Аълам ўзларини босиб туролмадилар, ҳақиқатни айтиш йўлини топдилар.

«Чўлпон» романида характерлар аро кураш, сюжет чизиқлари, композицион мураккабликлар кўзга аниқ ташланмайди. Сулаймонқул баззоз, Солиҳа, Фоиқа ая, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Мунаввар қори, Низомиддин Хўжаев, Абдулҳай Тожиев, Турсуной Саидазимова, Абдулла Қодирий, Яшин номлари нисбатан кўпроқ тилга олинади. Асарда ота ва ўғил аро зиддият бирмунча кенг тасвирланган. Чўлпон илк мақоласида, «Бой» драмасида, яна бир ўринда Миркомилбойни танқид қилгани айтилади. Хуллас, «Чўлпон» романини, одатланиб қолганимиздай, характерлар аро зиддиятлар, сюжет тугуни, ечими сингарилар орқали талқин, таҳлил қилишлари мушкул. Англашимизча, «Чўлпон» романи таркибий (структуравий) таҳлилда ўзини намоеън этади. Таркиб (структура) — бадиий асарнинг изчил, бетакрор тузилмаси. Бадиий асар таркиби дейилганда, маънолар жамулжами, уларнинг батартиб жойлаштирилиши англашилади. Таркиб ҳақида нафосатшунослар, тилшунослар, адабиётшунослар кўп ёзганлар. Адабиётшунослик (структура) таҳлилда маъно моҳиятининг асар бўйлаб табиий жойлаштирилишини ўрганади. Аини вақтда, адабиётшунослик таркибидаги ёт, сунъий ўринларни маъно-моҳият нуқтаи назаридан танқид қилади. Структура (таркиб) адабиётшунослик ва лингвистикани туташтириб турадиган пулсехрдир.

«Чўлпон» таркибини таҳлил қилишда бош қаҳрамондаги икки-учта муҳим нуқтага эътибор бериш зарур. Абдулла Қодирий, масалан, фардтабиат бўлган, ўз дунёсини «кезишни» ёқтирган. Чўлпон, аксинча, одамларсиз, улфатларсиз, суҳбатдошларсиз яшай олмаган. У қаерда бўлмасин, атрофини ҳаммаслақлар, журналистлар, санъаткорлар қуршаб олишарди. Чўлпоннинг биринчи хотини Моҳирўя ҳақидаги мана бу фикр унинг характерини ёритади: «Бошқа муҳитда тарбия кўрган, фақат ўзининг тинчи ва ҳаловатини кўриқлашга кўниккан Моҳирўяга меҳмон кутиш энг азобли машғулотлардан бирига айланиб борди. Ахийри, у эрини йўқлаб келган кишиларга кўрслик қиладиган ва бундай ҳулқ-атвори билан Чўлпонни шарманда этадиган бўлди». (93-бет). Чўлпоннинг одамохунлиги, дилкашлигида катта маъно бор: у ҳамиша, ҳамма ерда одамларнинг кўзини очиш-

¹Наим Каримов. Чўлпон. Маърифий роман. Тошкент. «Шарқ» НМАК. 2003 йил.

га, рўй бераётган фожиа, сохталикларга қарши курашишга ундаган. Аммо у зинҳор курашнинг кўпол, ваҳший йўлидан бормаган. Яқин кишилари, умидли шогирдлари хато қилганида, руҳан эзилган, ичидан зил кетган. У Абдулла Қодирий, Фитрат, Ғози Юнус, Ғуллом Зафарий, Элбек билан эмин-эркин гаплашган: Ғайзулла Хўжаев, Акмал Икромовга мос муомалани топган: Вадуд Маҳмуд, Мўминжон Муҳаммадjon, Абдулҳай Тожиевларга ишонган: янглишаётган Ғайратий, Боту, Ғафур Ғуллом, Яшинларга зинҳор силтаб гапирмаган. Чўлпон рус тилини яхши билган: В.Ян, А.Фадеев сингарилар билан яқин муносабатда бўлган. Чўлпон ҳаётини, муносабатларини театрсииз, санъаткорларсииз, саҳна асарларсииз тасаввур этолмаган. У Ҳалимаҳоним, Сораҳоним, Турсуной истеъдодини эъзозлаган, Саидазимова ҳалокатини юрагига қаттиқ олган, Зеби тимсолида бу санъаткорга хос белгиларни жонлантирган. Чўлпон миллатпарвар, ғурури баланд ўзбек бўлган, лекин зинҳор миллатчи бўлмаган. Унинг қадрдонлари орасида ўзбеклар, татарлар, руслар, озарбойжонлар, турклар кўп бўлган.

«Чўлпон» романи таркибидаги етакчи белги яна шундаки, муаллиф асосий қаҳрамонни сал-пал кўриниб ўтадиган персонажлар куршовида тасвирлашни маъқул кўрган. Эътибор беринг, романдаги ақсарият увоқ персонажлар ўзбек адабиёти мухлисларига жуда таниш. Асарда улардан бир персонаж ҳақида бундай маълумот берилди: «Чўлпон «таълим ва тарбия техникумига бориб, она тили ва адабиёти ўқитувчиси Султон Жўраевнинг дарсида қатнашган ва унга қандайдир маслаҳатлар берган» (439-бет). Султон Жўраев ҳақида шундан ортиқча маълумот (хабар)ни роман таркиби ҳазм қила олмас эди. Ваҳоланки, Султон Жўра — 30-йилларнинг номдор, нишондор шоири, «Учқур поездлар» (Омон Мухтор) қисси, достону шеърлар қаҳрамони.

Бадиий асарнинг битилимаган бир қонуни бор: асарга киритилган ҳар бир образ ўзлигини, ғояни ёритишдаги вазифасини талаб қилади. Шу нуқтаи назардан «Чўлпон»да ғоявий юкломаси йўқ даражадаги персонажлар анчагина бор. Аммо Наим Каримов персонажларни ўзига хос тасвирлашга, ўсиш-ўзгаришда кўрсатишга интиланган. Назир Тўрақулов, масалан, Чўлпон билан уч бора учрашади, юзма-юз келади... Ҳар гал у Чўлпонга бўлган салбий муносабатини намоён этади. Романдаги Акмал Икромов шеърят мухлиси, дидли китобхон сифатида Чўлпонни ҳурмат қилади, ундан ёрдамини аямайди. Аммо коммунистик фирқа арбоби сифатида у Чўлпонни аёсиз танқид қилади. Ғайзулла Хўжаев ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Аммо бу инсон раҳбар сифатида ҳам Чўлпонни соғ-омон асраб қолишга интилади. «Чўлпон» романида ота ва ўғил аро низо бир мунча кенг тасвирланган. Сулаймонқул баззоз ва Чўлпон аро зиддият пардали ифодаланганлиги маъқул келган. Романдаги тиниқ тимсоллардан бири Солиҳадир. У тағлихтагли оила фарзанди, суврати ҳам, сийрати ҳам гўзал хилқат. Чўлпон бу аёл билан яшаганида чин оилавий бахтни, тотувликни ҳис қилди. Умрининг шу палласида Чўлпон гўзал шеърларини битди. Улар орасида шахсий кайфиятини акс эттирган асарлар талайгина.

*Холи боғда, кучли бода, хуш сабода бир кеча...
Тўлғон ойнинг нурлари ўпса сочингни тонггача,
Сўнгра оппоқ бир булут бошингда юрса шомгача,
Шунда ҳам кўнглинда сезмайсанми озроқ уйғониш? (210-бет).*

сингари ўтли мисралар биронта мухлисни бефарқ қолдирмайди. Қолаверса, Солиҳага бағишланган севги шеърларида ички драматизм, ўтинч, илтижо бор. Чўлпон севгидан, оилавий тотувликдан сархуш бўлганида кўплаб ажойиб шеърлар битди. Етук асар — иждокорнинг эрка, ардоқли фарзанди. Солиҳа-да Чўлпонни севди, аммо у инсоний бахтни одмигина, ўз даражасида англарди. Мана шу ҳолат Солиҳани Чўлпондан йироқлаштирди. Наим Каримов Солиҳа бошқа эридан фарзандлар кўрганини, бахтиёр бўлганини билдиради.

«Чўлпон» романида бош қаҳрамоннинг журналист сифатидаги фаолияти, санъат-театр соҳасидаги хатти-ҳаракатлари, актёру режиссёрларни тарбиялаш йўлидаги интилишлари кенг тасвирланган. Аниқроғи, мана шу жабҳаларда Чўлпоннинг маърифатпарварлиги, оммани маданиятли, тамаддунли бўлишга чорлаши аниқ сезилади. Чўлпон миллий журналистиканинг асосчиларидан бири, у ўзига ҳамфикр Абдулҳай Тожиев, Тошқин, Ғози Юнус сингарилар билан турли вилоят, шаҳарларда янги газеталар ташкил этади. Чўлпон мактабларни маърифатнинг чин ўчоғи деб билади, кўп ўқитувчилар билан суҳбатлашади, техникум, билим ўчоқларида бот-бот бўлади. Чўлпон ҳаётининг кўп қисми театр ташкил қилиш, актёру режиссёрлар билан ишлашга сарф қилинади. Мироқилов, Уйғур, А.Ҳидо-

ятов, Л.Назруллаев, Ш.Қаюмов, С.Эшонгўраева, М.Муҳамедов, Х.Носирова, Қориёқубов сингарилар Чўлпонни ўз одамлари — санъат кишиси деб биладилар, касб-корларига оид барча муаммолар бўйича Чўлпонга мурожаат қиладилар. Чўлпон ҳам театр, санъаткорлар таъсирида 14 та саҳна асари яратади, жаҳон драматургияси дурдоналарини ўзбек тилига таржима қилади. Айтиш мумкинки, санъат, театрга яқинлик Чўлпонни таржимонлик соҳасига олиб киради.

«Чўлпон» романида асосий қаҳрамоннинг тиниб-тинчимаслиги, Андижон, Тошкент, Москва, Уш, Самарқанд, Фарғона, Бухорода бот-бот бўлишига эътибор қаратилган. Андижон — Чўлпоннинг киндик қони тўкилган жойи. Бу ерда унинг ота-онаси, қариндошлари яшаган, биринчи муҳаббати шу ерда бошланган, илк шеър, мақолаларини ота уйида ёзган. Шу маконда у ўзлигини таниган, шахс сифатида шаклланган. Чўлпон ҳаётининг Самарқанд, Тошкент, Москва даври ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиниш лозим. Тошкентда, масалан, Чўлпон дўст-ёрлар орттирди, театр билан алоқасини мустаҳкамлади, «Чақар» маҳалласидан боғ ҳовли, марказдан хонадон (квартира) олди. Мени ажаблантирган нарса шу бўлдики, Усмон Носир, Чўлпон ҳақида катта китоб ёзган Наим Каримов бу икки истеъдодли шоирнинг, бирон марта бўлса-да, учраганини кўрсатмайди. Ваҳоланки, Усмон Носир ҳам «Чақар»да ижара уйда яшаган, Чўлпон билан қўшни бўлган... Москва Чўлпон ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Чўлпон бу ерда кўп нарсани англаб етди, рус тилини сидқидилдан ўрганди, адабий давраларда бўлди. Екатерина Ивановна Токарева билан танишди, унга уйланди. Бир қанча хотираларда Чўлпоннинг Москвадаги ҳаёти тасвирланган. Уттизинчи йилларнинг бошларида Чўлпон Москвадаги масъул идорада таржимон бўлиб ишлади. Шу шаҳарда Ф.Хўжаев, А.Икромов, Боту ва бошқалар билан унутилмас суҳбатлар қуради.

Чўлпон сайр-саёҳатни ёқтирган. У Фарғона, Уш атрофларини кезади, ҳосилдор ерлар руслар томонидан эгаллаб олинганлигини, муҳими, ерли деҳқонлар бой мужиклар қўлида қорандалик қилаётганидан куйинади. Чўлпон мустамлакачиликка тиш-тирноғи билан қарши эди: эрксизлик, бир миллатнинг бошқа миллат, давлатга тобелиги унингча инсон шаънига ҳақорат эди. Чоризм ҳам, шўро давлати ҳам Чўлпоннинг ҳур фикрларини зинҳор қўллаб-қувватламади. Шўро сиёсатининг адабиётдаги ижрочилари XX асрнинг 80-йилларида ҳам Чўлпон асарларининг чоп этилишига тиш-тирноқлари билан қаршилик қилдилар. Чўлпон орзу қилган давр келди, Ўзбекистон мустақил республика бўлди. Лекин ҳозир инсониятни янги муаммолар ўз домига тортган. Башариётни глобаллашув жараёни масалалари ўйлатмоқда, изланишга ундамоқда. Иқтисодий-экологик муаммолар аҳли жаҳонни ягона жамият томон етакламоқда. Жаҳоний, яхлит иқтисодий сиёсат давлат, қитъаларни ўзига тобе этмоқда. Йирик-йирик корпорациялар фаолияти чегара деган тушунчани эскитиб қўймоқда. Табиий ресурсларнинг, чучук сувнинг, тоза ҳавонинг тансиқлашиб бораётганлиги, ер юзидаги ҳароратнинг салпал кўтарилиши умуминсоний муаммоларни туғдирмоқда. Бундай шароитда Чўлпон қандай йўл тутган бўларди? Биринчидан, Чўлпон дилкаш, одамохун, зукко инсон сифатида у эллар, юртлар билан умумий тил топа оларди. Иккинчидан, у жаҳон тилларини қунт билан ўрганарди. Учинчидан, Чўлпон миллий қадриятларни янада жиддийроқ авайлаган, улуғлаган бўларди: ўз илдири, таянч нуқтаси бўлмаганлар ҳозирги замонда бетайин учиб юрган хас, сомон парчаси бўлиб қолиши ҳеч гапмас. Тўртинчидан, Чўлпон инсониятни маърифат, маданиятга чорлаган, тамаддунни қаттиқ ҳимоя қилган бўларди. Бошқача айтганда, Чўлпон — тонг юлдузи инсониятга сирли, бетакрор нурини аямай сочган — гўзал асарлар яратган бўларди.

Чўлпон дунё кезишни ёқтирганини, одамохун бўлганини кўп бор таъкидлади. «Чўлпон» романида бош қаҳрамоннинг вақти-вақти билан осмони фалакка кўтарилиб кетиши, гўзал Чўлпон янглиф сирли, ҳаётбахш нурлар таратиши — шеър, драма, наср ёзиши кўрсатилган. Романнинг маъно-моҳияти, маърифийлиги Чўлпон шеърлари, уларнинг яратилиши тарихи билан узвий боғлиқ. Муаллиф «Гўзал», «Сезги», «Тилак йўлида», «Оғриганда», «Галдир», «Гўзал Туркистон», «Мен қочмадим», «Қаландар ишқи», сингари шеърларини қандай вазият, ҳолатда яратганини нафис тасвирлайди. Чўлпон ҳаётининг юлдузли онлари — ижод, янги асарлар яратиш палласи. Илҳом париси оғушида Чўлпон ер ташвишларини, турмуш уринишларини, арзимас зиддияту гина-қудуратларни тамоман унутади. Афсуски, романда ижод жараёнини кўрсатиш имкони кенгрок, мўлрок бўлгани ҳолда муаллиф улардан унумли фойдаланмайди. Романда «Кеча ва кундуз»нинг яратилиши, унинг прототиплари ҳақида айтилган гаплар китобхонда қизиқиш уйғотади. Аслида, ёзувчи кўрган-билганларини асарида акс эттиради. Зеҳн солинса, «Кеча ва кундуз» романида Сулаймонкул баззоз, Екатерина,

Низомиддин Хўжаев, Абдулхамиднинг онаси, момосига ўхшаб кетадиган тимсолларни аниқ фарқлаш мумкин. Унинг ҳикоя ва драмаларида ҳам таниш-билишлар фитрати, қиёфаси — адабий кўриниши акс этган. Эътибор берилса, Чўлпон асарларида жойлар аниқ, вақт тайинли кўрсатилади. Наим Каримов ҳам Тошкентнинг Чақар, Сарпараз, Қаллаҳона сингари маҳаллаларини, Москвадаги жойларни, Қуршоб қишлоғи, Кўгарт водийси, Самарқанд кўчалари, Бухоро муҳитини тиник тасвирлайди.

Ҳамонки биз «Чўлпон»нинг структураси (таркиби) ҳақида фикр юритаётган эканмиз, романнинг тузилмасига синчиклаб назар ташлаймиз. Бадиий асарда таркиб ва тартиб (композиция) ўзаро боғлиқ. Таркиб асарнинг сийратига тааллуқли, тартиб эса сувратга боғлиқ. Аммо таркибни тартибдан айрим тасаввур этиш мумкинмас. Таркибан мусбат, маънони залворли қиладиган фикр тартиб нуқтаи назардан ортиқча бўлиб қолиши мумкин. Бундай камчиликнинг сероб бўлиши ҳавфи «Чўлпон» романида кучли эди. Чунки роман материални муаллиф заррама-зарра йиққан, архив материалларини тита-тита керакли маълумотларга эга бўлган, ўнлаб одамлар сўзини диққат билан тинглаб битта-иккита зарур гапни топган эди. Машаққат билан қўлга киритилган материалдан воз кечишдай оғир юмуш йўқ. Аммо таркиб ўз қонуниятларига эга: асар табиатига сингмаган, ортиқча материални четга суриб ташлайди. Қолаверса, материални зўрлаб, ниқталаб тиқиштиравериш тартибидаги нуқсонга айланади. Мана, битта мисол: «Аминжон Пўлатовнинг исм-шарифи тилга олинганда унинг ёнига, албатта, «малах» сўзини ҳам қўшиб айтганлар, «Аминжон малах» деб. «Малах» — чигиртка дегани. Рус тилидаги «Малах», «Малахов» сўзлари ҳам шу маъно билан боғлиқ. Аминжон Пўлатов 1900 йили Бухорода туғилган. Миллати тожик. Касби созанда. Унинг Маҳбуба деган иккинчи хотини артистка бўлиб, Солиҳа шу Маҳбуба баҳона Аминжон Пўлатов уйига бориб-келиб юрган» (351-бет). Шу парчада таркибга сингиб кетмаган, маълумот кўзга дарҳол ташланади.

Наим Каримов «Ҳамид Олимжон», «Ойбек», «Усмон Носир» китобларида бадиий асарлар тарихини мукаммал, қизиқарли ёритиши билан диққатни жалб этганди. «Чўлпон» романида «Кеча ва кундуз», қатор ҳикоялар қаҳрамонлари тарихи, биографияси ҳақида кўпроқ маълумот олиш истаги бор эди. Маълумки, Чўлпон ижодида, унинг эстетик принципларининг шаклланишида «Адабиёт надир?» мақоласининг ҳиссаси катта. Аммо муаллиф бу мақола, унинг яратилиши тарихи ҳақидаги фикрларни роман таркибига асосли равишда сингдира олмаган. Бизнингча, «Улуғ ҳиндий» мақоласидаги уч гуруҳ ўзбек ёзувчилари ҳақидаги фикрнинг талқини ҳам унча теранмас. «Чўлпон» романида бош қаҳрамоннинг қанд касали ҳақидаги маълумот мўллиги билан тартибга «юк» бўлган.

Қизиқ, бир асар таркибидаги мусбат томонлар ҳам, манфий ҳолатлар ҳам кўзга дарҳол ташланади. «Чўлпон» романида иккита жумла борки, унинг ёғдуси, қат-қат маъноси асар таркибига салобат, руҳ бахш этган. «Буюк асарлардаги қирқ томирнинг камида биттасида ҳозирги замонга уйқаш бўлган қон оқиб туради». (402-бет). Бундай залворли фикрни умрини асарлар ўқиш, уқиб, уларни талқин қилишга бахшида этган олимгина айтиши мумкин. Бир ўринда Наим Каримов: «Совет давлати яна бир синфни — хоинлар ва сотқинлар синфини вужудга келтирди», (442-бет) деб ёзадики, мана шу жумланинг ўзи залворли бир асар гоёси, тағзаминидир. Бадиий асар структураси (таркиби) деганда, аслида, сермаъно, ўрнида қўлланган фикрлар талқини англашилади.

«Чўлпон» романида китобхонга мурожаат, руҳлардан кечирим сўраш сингари ўринлар бор. Уларни китобхон қабул қилади. Лекин муаллифнинг ҳолислик мезонини унутиши, адабиётшунос сифатида воқеа-ҳодисаларга аралашиб кетиши, сал бўлса-да, қизиққонликка берилиши ўзини оқламайди. Наим Каримов Олим Шарафиддиновни Чўлпонга илк мафкуравий тошни отганликда айблайди. Мантиқан қаралса, Олим Шарафиддинов бўлмаса, бошқа бирон адабиётшунос истевдодли шоирга шўро мафкураси тошини отарди. Роман муаллифи Комил Алиевни юзсизликда айблайди, Эль-Регистонни ижирганиб тилга олади. Айтмоқчимизки, зийрак китобхон «оқ» билан «қора»ни ўзи топиб олади. Муаллифнинг воқеа-ҳодисалар иштирокчисига айланиб кетиши таркиб табиатига сингмайди. Таркиб (структура) матнга синчиклаб қараш, унинг қоидаларига риоя қилиш экан, уни бориचा кўрсатиш зарурдир.

Хуллас, Наим Каримов «Чўлпон» романи билан таркиб яратишдай мураккаб юмушни уддалаган. Муаллифдан яна таркибан изчил, тартибан мукаммал асарлар кутиб қоламиз.

Абдуғофир Расулов,
филология фанлари доктори

Азиз Абдураззоқ

«Фарзона Афангиси» изидан

Адҳам акани оғзаки ёзувини дейишар эди. Бирор ҳикояни туқиб, айтиб берса, оғзини оғилиб қоларди. Аммо қўлига қалам олиб ёдса, ўзи ижро этилганлик таъсирли йўқмас эди. У киши эшитмаган янги латифани айтиб берганимиз, сал-қал мийинида қулиб қўярдим, да, бир неча диккирдан кейин ўзи қайта ишлаган шаклини айтиб бериб, суҳбатдошларини ўнотам қўлдорар эдики, буни таърифлашга тараф йўқ.

Мен Адҳам, ҳамдам билан бўлиб ўтган баъзи қизик-қизик воқеаларни эслаб қолганман. Уларни эплаганимга қозога туширдим.

Қувноқликнинг бошланиши

Бир куни Адҳам ака ўзининг қувноқлиги ҳақида гап борганида, урушдан олдин бўлиб ўтган воқеани айтиб берган эди:

«— Ёшлигимда анча жаҳддор эдим, — деб ҳикоя қилган эди Адҳам ака. — Сиркам сув кўтармас эди. Унча-мунча ҳазил-ҳузунли ҳазм қилавермас эдим. Бир куни ўртоқларимиз билан ўтириш қилдик. У ерда мен танимайдиган бир одам ҳам бор эди. Ҳаммани аския қилаверди. Менинг гашим кедди. Гижиниб-гижиниб ўтириб, ахийри зиёфатдан ҳайдаб чиқардим. Лекин жаҳли чиқмади.

— Хўп, ака, хўп, — деб кўкрагига қўлини қўйганча қуллуқ қилиб, илжайиб чиқиб кетди.

Бир ҳафтадан кейин ҳарбий комиссарликдан «с вешами» деган чакирув қоғози келди. Юкларимни кўтариб бордим. Йўлга чиқишимиздан олдин ҳаммамизни сафга тизди. Шу пайт ҳалиги зиёфатдан ҳайдаб чиқарган одамим ичкаридан ҳарбий кийимда чиқиб келиб, саф олдидан ўта бошлади. У ҳарбий комиссар экан. Менинг олдимга келганида ўзи салом берди-да:

— Ҳа, кетяптиларми? — деди.

— Ҳа, кетяпмиз, — дедим энсам қотиб.

Бизни вокзалга олиб боришди. У ерда ҳам сафга тизишди. Ҳалиги бошлиқ яна саф олдидан ўта бошлади. Менинг қаршимга келиб, яна:

— Ҳа, кетяптиларми? — деди.

— Ҳа, кетяпман, — дедим гижиниб.

Бизни вагонларга жойлаштиришди. Кейин битта зобит мени вагондан тушириб олиб кетди. Бекатдаги кичик бир уйчага олиб кирди. Қарасам, ҳалиги комиссар ўтирибди.

— Ҳа, кетяптиларми? — деди.

Ўзимдан катта бўлса ҳам сенсираб юбордим:

— Кўриб турибсан-ку, кетяпман! — дедим. — Нега яна сўрайсан?! Нима, сендан кўрқадиган жойим борми?! Дунёнинг нариги томонига юборсанг ҳам кетавераман!

У заррача хафа бўлмади. Қайтага кулиб туриб, ҳужжатларимни қўлимга берди.

— Мана, ҳужжатларингиз, — деди. — Сизни армияга олмаймиз. Фақат одамлар билан билиб муомала қилинг.

Ўша соатдан бошлаб жаҳддан тушдим. Одамлар билан билиб муомала қиладиган бўлдим. Қувноқлик йўлига ўтиб олдим. Ўша гап менга бир умрга сабоқ бўлди».

Соқоли қирилган «Адъютант»

Уруш бошланганида ўзбек дивизияси ташкил этилган эди. Ўша дивизия учун ўзбек йигитларини аскарликка олиш бошланган, лекин улар жанг қилишни мутлақо билмайдиган, милтиқ тепкисини босишга ҳам ярамайдиган бўз болалар экан. Шунинг учун уларни Ўзбекистоннинг ҳар ер-ҳар ерида ташкил этилган ҳарбий қароргоҳларга тўплаб, озми-кўпми жанг машқлари ўтказиб, кейин урушга жўнатишган экан. Жумладан Марғилоннинг ёнида ҳам шундай қароргоҳ ташкил этилиб, Адҳам ака у ерда ёшларга сабоқ берувчи зобитлардан эканлар.

«Бир куни, — деган эди Адҳам ака. — Йигитларимдан ўн бир киши илтимос қилиб қолишди:

— Ўртоқ командир, қишлоғимиз мана шу кўриниб турган қирнинг орқасида. Бориб бир кеча уйимизда ётиб келсак. Эрта-мерта яна қайтиб келамиз.

Бечораларга раҳмим келди. Чунки ҳаммаси ҳам янги уйланган куёв болалар эди. Таваккал қилиб жўнатвордим. Кечки пайт ўзимга ўхшаган бир командир ўртоғим олдимга келиб:

— Нечта боланг йўқ? — деди.

— Ҳаммаси жойида, — дедим.

— Ёлғон гапирма, ўн битта боланг йўқ, — деди.

— Қаёқдан биласан? — дедим. — Буни сенга ким айтди?

— Бойко деган зобит сени полк командирига сотиб қўйди.

— Хўш, сотса сотибди. Нима бўпти? Шунга ҳам ота гури — қозихонами?

— Сен қизиқ экансан-ку, — деди ўртоғим. — Ахир, кечаси полк командири болаларингни ўрнидан турғазиб сафга тизади. Санайди. Ўн битта боланг кам чиқади. Ана ундан кейин энангни Учқўрғондан кўриб кетаверасан. Сени қамаб, ҳарбий трибунал суд қилади. Отиласан! — деди куйиб-пишиб.

— Ҳеч бало бўлмайди, — дедим парво қилмай. — Сенинг болаларингни турғазиб санамайдимми?

— Йўқ. Менинг ҳамма болаларим шу ерда.

— Бўпти. Сен болаларингдан ўн биттасини менга бир кечага бериб қўй. Кетган болаларининг ўрнига ётқизиб қўяман.

Шундай қилдик. Кечаси ўртоғим айтгандай полк командири болаларимни ўрнидан турғазиб, сафга тизиб санади. Қарайдики, битта ҳам ками йўқ. Бойко деган командир ҳам биз билан бирга эди. Полк командири уни зобитча қилиб яхшилаб сўқди-да, «ёлғон» маълумот бергани учун ўн кунлик қамоққа ҳукм қилиб юборди. Менинг ўн битта аскар болаларим тонг саҳарда қайтиб келишди.

Энди бу ёғини эшитинг. Қутулиб кетиш осон экан деб яна бир иш қилдим. Адъютант йигитим бор эди. Бир куни илтимос қилиб қолди:

— Адҳам ака, ўзим марғилонликман, эшигимиз шу ерда, — деди. — Онам бечора ҳар куни келади. Бориб бир кеча ётиб келгин, оғзингга ёқадиган овқат қилиб берай, деб қўймаяпти. Рухсат берсангиз.

— Бор, рухсат, — дедим.

Кетди. Бир кун кутаман, йўқ, икки кун кутаман, йўқ. Хуллас, бир ҳафта ўтдиёмки, келмади. Ёнимга битта аскарни олиб, уйига бордим. Эшиқдан онаси чиқиб келди.

— Қани, ўғлингиз? — десам:

— Йўқ, келгани йўқ, айланай, — дейди.

Ўтгиз-ўтгиз беш ёшлардаги чўққи соқоли бир одам ҳам ичкаридан чиқиб қолди.

— Сиз кимсиз? — десам:

— Акасиман, — деди.

— Юринг биз билан, — дедим.

Олдимга солиб ҳайдаб келдим. Соқол-мўйловини қирдириб ташлаб, ҳарбийча кийингирдим.

— Укангиз топилгунча ўзингиз менга адъютантсиз, — дедим.

Эртаси адъютантим бошини эгиб, кечирим сўраб кириб келди. Роса сўқдим. Кейин акасига:

— Сизга жавоб, кетаверинг, — дедим.

— Йўқ, кетмайман, — дейди.

— Ҳа, нега?

— Энди соқолим ўсгунча шу ерда тураман. Нима иш буюрсангиз қиламан, овқат бермасангиз ҳам майли, ҳайдаманг, жон командир, — дейди.

Кейин билсам, у бечора маҳалласида қори экан».

Дўппи билан шляпа

Ҳамма қатори Адҳам акага ҳам дўппи ярашарди. Бироқ у киши аксар шляпада юрар, дўппини аҳён-аҳёнда, асосан баъзи ўзбекона маросимларда кияр эди.

— Сизга дўппи жуда ярашадию нега уни доим кийиб юрмайсиз? — деб сўрадим бир куни.

— Тўғри, — дедилар Адҳам ака. — Мен уни ўтгиз беш сўмга олганман. Бошимдаги мана бу похол шляпанинг нархи уч ярим сўм. Ўн ҳисса арзон. Лекин гап бунда эмас. Мен хасислик қилаётганим йўқ. Гап шундаки, кўпчилик одамлар мени шляпамга қараб ҳурмат қилишади. Ўтгиз беш сўмлик дўппининг бу замонда уч ярим сўмлик шляпачалик қадрини йўқ.

Мен бу воқеани эслаб, ўзбек дўпписи энди қадр топганига суюнаман.

Иштаҳа учун ичилган сув

Совутгичда меҳмонлардан ортган ярим шиша ароқ бор экан. Адҳам

ака уни ичиб, ўрнига сув қуйиб қўйибдилар. У бир неча вақтгача қан-доқ бўлса шундоқлигича тураверибди. Озодахон аямиз уни ҳар кўрган-ларида хурсанд бўлиб, Адҳам ака нафсини тийиб, ичмабди, деб ўйлар эканлар. Бир куни Озодахон аямизнинг укалари битта ўртоғи билан келибди. Аямиз уларни меҳмон қилиб, овқат келтириб қўйибдилар.

— Иштаҳа учун бирон нарса борми, опа? — дебди укалари.

— Бор, — дебдилар-да, ҳалиги шишани келтириб, дастурхонга қўйибдилар. — Поччангга Худо инсоф берди шекилли, алла замондан бери турибди, қиё боқмайдилар.

Меҳмон йигитлар қуйиб ичишибдию бир-бирига сир бой бермай, аяга ҳам ҳеч нима демай овқатни еб жўнаб кетишибди. Эртасими, ин-динига Адҳам ака совутгични очиб қарасалар, шиша йўқ эмиш.

— Менинг ароғимни ким ичди? — деб сўрабдилар аядан.

Ая бўлган воқеани айтибдилар.

— Ҳа, майли, ош бўлсин, — дебдилар Адҳам ака.

Орадан бир неча кун ўтиб қайн иниларини бозорда учратиб қолибдилар.

— Менинг ароғимни ичиб кетибсизлар-да, — дебдилар.

Қайн уни Адҳам аканинг ҳийласини аллақачон пайқаган бўлса ҳам, сир бой бермай кулиб:

— Ароғингизга ачинмай қўяқолинг, почча, бари бир дами чиқиб кетган экан, — дебди.

«Касал» шоир

Адҳам ака Фарғонада чиқадиган «Коммуна» рўзномасида муҳаррир муовини бўлиб ишлаб юрган вақтларда у ердаги ходимлар ўз дардини муҳаррир Абдулла Мирзаевга эмас, Адҳам акага айтар экан. Жумладан, бир куни Охунжон Ҳақимов илтимос билан мурожаат қилибди:

— Адҳам ака, Тошкентга боришим керак, — дебди Охунжон. — Лекин Абдулла ака, биласиз, ҳеч қачон жавоб бермайди.

— Нима қиласан Тошкентда?

— У ерда ёзувчиларнинг Дўрмондаги боғида узоқроқ туриб, бир дoston ёзишим керак.

— Кетавер, Абдулла акага ўзим жавоб қиламан, — дебдилар Адҳам ака.

Охунжонга жон кирибди. Қанот боғлаб Тошкентга учибди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Абдулла ака Охунжонни йўқлаб қолибди:

— Охунжонга бир топшириқ бор, топинг, — дебди.

— У касалхонада ётибди, касали оғир, — дебдилар Адҳам ака. Қандайдир касалликнинг номини айтиб, ишонтирибдилар.

Бир куни Абдулла ака иш билан Тошкентга келганида узоқдан Охунжон Ҳақимовни кўриб қолибди. Охунжон ҳам у кишини кўрибди-ю, кўрмасликка олиб жуфтакни ростлабди. Абдулла ака Фарғонага қайтиб борганидан кейин, Адҳам акани ҳузурига чақирибди:

— Охунжон касал деган эдингиз, Тошкентда юрибди-ку.

— Фарғонадаги докторлар тузатолмагач, энди Тошкентдаги катта докторлар даволаяпти, — дебдилар Адҳам ака.

Бу гапга содда муҳаррир чиппа-чин ишонибди.

Турфа одам ёки ёзувчилар ҳаётидан тўқилмаган ҳангомалар

«Шарқ юлдузи» журналида янги иш бошлаган кезларим Саид Аҳмад домланинг «Жимжитлик» романи журналди чоп этила бошлади. Романнинг биринчи қисми чиққан куни тушдан кейин, бош муҳаррир ўринбосари Мурод Муҳаммад Дўст ҳузурига чақирди. Ёшларга ҳамиша ўзгача ғамхўрлик кўрсатувчи бу одам олдига кирган киши билан ҳазил-мутойиба қилишни хуш кўрарди.

— Ишлар қалай, жўра? — дастлабки сўралган нарса шу бўлди.

— Ёмон йўқ, — дедим ўша пайтда журнал ходимлари орасида урф бўлган, аканинг ўзиям айтишни ёқтирадиган иборани ишлатиб.

— Маишат қалай бўляпти?

— Кетяпти, — дедим. Айни чоғда сал камхаржроқ бўлсам-да бўш келмай.

— Рабочий тарафларни биласизми?

— Биладан.

Ака тандирдан янги чиққандай босмахона ҳиди уфуриб турган икки-та журнални олдimgа сурди.

— Саид Аҳмад аканинг ҳовлиси ўша томонда: Манзилини ёзиб қўйдим. Манави журналларни олиб бориб берсангиз...

Ўша кезлар Мустақиллик майдонидан у томонларга троллейбус қатнардди. Атиги тўрт тийинлик чипта билан айтилган жойга етиб бордим. Домла журнални кўриб хурсанд бўлди. Қайтишга ҳозирланганимни сезиб қўлини чўнтагига тикиб сўради:

— Болам, қатта турасан?

— Чилонзорда, — дедим бир нарсадан умидвор бўлиб.

Домла чўнтагидан ўн беш сўм чиқариб қўлимга тутқазди.

— Автобусма-автобус осилиб юрмай таксида кет.

Кечкида ўқийдиган талаба учун бу катта пул эди.

Журналнинг навбатдаги сонини интизорлик билан кута бошладим. Кейинги сон чиқиши билан бир жуфтини олиб домланикига чопдим. Саид Аҳмад ака бу гал ҳам хурсанд бўлиб кетди. Қайтаётганимда яна ўша ҳол такрорланди.

— Болам, қатта турардинг?

Ҳеч иккиланмай:

— Қўйлиқда, — дедим.

Чилонзорга ўн беш берган одам Қўйлиқ томоннинг ҳурматини жойига қўйишига ишончим комил эди. Домла чўнтагидан битта йигирма бешталик чиқарди.

— Ма, болам. Трамвай-прамвай қилиб юрмай таксида кет.

Очиғини айтганда, романни охири чиқадиган навбатдаги сонини Саид Аҳмад домладан кўра мен бетоқат бўлиб кутган бўлсам керак. Навбатдаги сон чиқиши билан ўзимга анча қадрдон бўлиб қолган ҳовли томон учдим. Домла журнални варақлаб кўриб кўнгли жойига тушгандек мамнун бўлди. Ўтган сафаргидек ҳолат яна қайтарилди.

— Болам, қатта турардинг?

Шу жойда каллам машинадай ишлаб кетди. Чилонзорда, девдим ўн беш берди, Қўйлик, девдим йигирма беш келди. Ҳеч иккиланмай узоқроқ жойни айтдим:

— Ўртаовулда.

— Ўртаовулинг қатта?

— Янгийўлнинг шундоқ биқинида.

Саид Аҳмад домла бу гал ҳам чўнтагидан битта йигирма бешталикни олиб узатди.

— Болам, дарахт бир жойда кўкаради. Жойдан-жойга кўчаверма.

* * *

Носир Фозилов «Шарқ юлдузи» журналида масъул котиб бўлиб ишлаб юрган пайтлар эди. Тушликни қаерда қиламиз, деган таклиф тушганда Носир ака ҳаминиша Туркман бозори олдидаги лағмонхонага бошларди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Носир ака бошчилигида Ўткир Ҳошимов, Неъмат Аминов ва камина йўлга тушдик. Тушлиқдан сўнг ишхонага қайтаётганимизда орамиздан биров «Марварид» номли заргарлик дўконига ишора қилди:

— Бир айланиб чиқмаймизми?

Дўкон ходимлари тушликка чиқишни мўлжаллаб туришган экан. Бирданига шунча ёзувчининг кириб келиши уларни шошириб қўйди. Мудира опа ойнаванд пештахталар чироғини қайтадан ёқиб, турли хилдаги тақинчоқларни кўрсата бошлади. Ўша кезлар уйланиш тараддудида юрган кунларим эди. Секин Носир акага шипшидим:

— Оқсоқол, никоҳ узугини ҳали олмаган эдим.

Носир ака бунақа пайтда яйраб кетади. Мудира опага юзланиб мени кўрсатди:

— Синглим, бу шоирни уйлантиряпмиз. Шунга битта яхши никоҳ узутидан кўрсатиб юборинг.

Мудира опа ҳам энг қимматбаҳо узукларни кўрсата бошлади. Олти юз, беш юз, тўрт юз, уч юз, икки юз. Охирида кўрсатилган бир юз ўн сўмлик узук менинг имкониятим даражасидегидек кўринди:

— Шуниси яхши экан.

Носир ака яна чаққонлик қилди:

— Мана шунисини бериб юборинг.

Мудира опа ойнаванд пештахта ичидан биз кўрсатган узукни олиб, менга узатди. Тақиб кўрувдим лоп-лойиқ келди.

— Кассага бир юз ўн сўм тўлаб юборинг.

Ишнинг бу даражада тезлашиб кетишини кутмаган эдим. Чўнтак жонивор ҳар-доимгидек бўм-бўш. Мўлтираб Носир акага қарадим:

— Оқсоқол, пул уйда қолувди.

Носир ака шошиб қўлини киссасига тикди. Арзимаган пул чиқди. Дарров Ўткир акага қаради:

— Шоир, пулингиз борми?

Ўткир аканинг ҳам аксига олиб ёнидан мўлжалдаги пул чиқмади. Неъмат ака ҳам ўша куни пулсиз чиққан шекилли, бошини сарак-сарак қилиб, чиқиш эшиги томон йўналди. Ўткир ака мудирага илтимос қилди:

— Шу нарса юзароқ жойда турсин. Ярим соатда қайтиб келиб олиб кетади.

Узун-қисқа бўлиб дўкондан чиқдик. Ўша чоғлар Неъмат аканинг матбуотда «шунда мен» деб тугалланувчи ихчамгина ҳангомалари пайдар-пай чоп этилиб, кўпчилик қизиқиш билан ўқиётганди. Назаримда тилла дўконидаги ҳолат ҳаммадан ҳам Неъмат акага қаттиқ таъсир қилгандек кўринди. Орадаги хижолатпазликни кўтариш учун Неъмат акага юзландим:

— Аксига олиб бугун пулсиз чиққанимни қаранг.

Шунда Неъмат ака:

— Ўзи бугун лағмонхўрликка эмас, ўсал бўлгани чиққан эканмиз, — деди.

* * *

Носир Фозилов ҳақида, у кишининг сал маллароқ эканлиги борасида кўп латифалар тўқилган. Биз айтмоқчи бўлган воқеа ҳам у кишининг ташқи кўриниши туфайли содир бўлди. Бирда Носир ака дам олиш куни уйга келинг, Дўрмонга чиқиб, оқсоқолларни зиёрат қилиб келамиз, деб қолдилар. Шанба куни йўлга тушдик. Саид Аҳмад аканинг боғида Шухрат домлаям ўтирган экан, у кишиниям зиёрат қилдик. Саид Аҳмад ака бир чўқим ошга ҳозирлик кўриб ҳам қўйибдилар. Ош тайёр бўлгунча Носир ака билан Қибрайга чиқиб дўконларни айланиб келмоқчи бўлдик. Уч-тўрт дўконга кириб томоша қилгандек бўлдик. Айниқса телерадио маҳсулотлари сотилувчи дўконларда Носир ака узоқ қолиб кетар, оқсоқолни пештахта олдидан олиб кетиш жуда қийин эди. Носир ака турли хилдаги техникаларнинг ашаддий ишқибози.

Пулим йўқлигидан бўлса керак, дўкон айланиш менга унча ҳузур бағишламасди. Энди кетамиз деб турганимда оқсоқол навбатдаги дўконга судради:

— Шоир, мана шу дўконниям бир кўриб чиқайлик, зўр костюмлар бўлади.

Очиги, ансам қотди. Буёғи қорин ҳам таталай бошлаган эди. Дўконга кираверишда қўйилган касса аппарати олдида чиройли сотувчи қиз ўтирган экан.

— Оқсоқол, чарчаб кетдим. Сиз баҳузур томоша қилаверинг, мен эшик олдида кутиб тураман, — деб кираверишдаги пештахтага териб қўйилган ҳар хил нарсаларни ҳафсаласизлик билан қарай бошладим. Бир маҳал сотувчи қизнинг товуши хаёлимни бўлди:

— Гражданин майку уронили, поднимайте пожалуйста!

Дўконда одам унчалик кўп эмасди. Ҳайрон бўлиб Носир ака томонга қарадим. Оқсоқол ҳар хил ўлчамдаги футболкаларни синчиклаб қарар, ёқмаса бошқасига ўтарди. Оппоққина футболка оёғи остига тушиб қолганини сезмасди ҳам. Сотувчи қиз касса аппаратини ёпаётганда минғирлаган сўзларидан шуни сездимки, у Носир акани ўрис деб ўйлапти. Оқсоқолнинг дўконма-дўкон судрайверганидан тинкам куриб алам қилиб турувди. Бир хумордан чиққим келиб қолди. Сотувчи қизга далда бердим:

— Қаттиқроқ айтаверинг, яхши эшитмайди шекилли.

Сотувчи қиз олдинги хитобига бир-икки янги теша телмаган жумла қўшиб баландроқ овозда яна такрорлади. Мен бекорчиликдан эрмак топилганига хурсанд бўлиб охирини кута бошладим. Табиийки, Носир ака рус тилида бўлаётган чақириққа мутлақо эътибор бермасди. Тоқати тоқ бўлган қизча шаҳд билан ўрнидан турганида, Носир акаям икки хилдаги болалар футболкасини олиб касса томон йўналди.

— Шоир, мана булар Қувончга тўғри келармикин? (Носир ака ўғли Хондамирни эркалаб шундай чақирарди.) Мен томонимдан маъқул ишораси бўлгач, сотувчига юзланди:

— Сулув қизим, буларни чиройли қилиб ўраб беринг.

Сотувчи ҳанг-манг бўлиб қолди. Харид қилинган нарсаларни чиройли қилиб ўраб бераркан, ерга қараб паст овозда «кечирасиз, амаки» деб қўйди.

Дўрмонга қайтаётганимизда оқсоқол сўраб қолди:

— Сотувчи қиз нимага кечирим сўради?

Мен ҳам ҳайрон бўлган кишидек елкамни қисдим:

— Бир нарса харид қилган одамдан кечирим сўрашса керак-да.

* * *

Шоир Маъруф Жалил, қайсиям йили қиш чоғи яхмалақда тойиб кетиб, оёғини синдириб олиб уйда ётиб қолдилар. Журналнинг навбатдаги сони чиқиши ҳамда қўлимизга қалам ҳақи текканлиги сабабли оздан олиб шодиёнани ювгандек бўлдик. Журналдан кўнглимиз тўлгани ҳақида барчамиз ўз фикримизни билдирдик. Мазкур сонда Маъруф Жалилнинг ҳам достони чоп этилган эди. Шунда Омон акадан, Маъруфжонни кўриб келмаймизми, деган тақлиф тушди. (Ёзувчи Омон Мухтор билан Маъруф Жалилнинг қариндошчилиги ҳам бор). Озгинадан отиб олганимиз таъсиридан бўлса керак, ташқарида ёмғир челақлаб қуйиб турганига қарамай, йўлга тушдик. Юнусободнинг чекка мавзеларидан бирида жойлашган Маъруф аканинг уйини қийналмай топдик.

Хонадон соҳиби ташрифимиздан хурсанд бўлиб боши кўкка етди. Анча пайтгача чақчақлашиб ўтирдик.

Орадан бирор ойларча вақт ўтиб болалар шоири Турсунбой Адашбоев телефон қилиб қолди:

— Маъруфжонникида девзирага ош қиялман. Ишдан чиқиб келсанглар. Бир оз гурунг қилардик.

Соат бешларда Омон Мухтор, Икром Отамурод, Бахтиёр Карим ҳамда камина йўлга тушдик. Аксига олиб, Маъруф аканинг уйини ҳеч тополмасак. У йўлакка кирамиз, йўқ, бунисига кирамиз, йўқ. Очиғи, асаблар ҳам ўйнаб кетди. Тоқати тоқ бўлган Икром ака сўраб қолди:

— Яқинда келиб кетувдинглар, шекилли?

Мен ҳайронлигимни яширмадим:

— Ҳа, қийналмай топиб келувдик. Аммо ўшанда юз граммдан отиб олувдик, ёмғир ҳам шаррос қуйиб турувди.

Кўп гапирмайдиган, аммо битта гапи билан ичак узди қилиб қўядиган, бир оз қитмирлиги ҳам йўқ эмас Бахтиёр ака лўқма ташлади:

— Юз граммни-ку, тўғрилаш мумкин, аммо ёмғирни қаердан ола-миз?

Тушкун кайфиятда турганимизга қарамай, ҳаммамиз кулиб юбордик. Буни қарангки, бу ҳангома Маъруф аканинг уйи йўлагига келиб қолганимизда бўлиб турган экан.

МУНДАРИЖА

СЎЗ СЎРАЙМАН	
Аҳмаджон Мелибоев. Тадбиркор маънавияти..	5
АБАДИЙ МУЛК	
Аҳмад Югнакий. «Ҳибатул ҳақойиқ»..	10
АСРЛАР, АСАРЛАР	
Абдуҳаким Фозилов. Башоратли дуо. Ҳикоя...	23
Зулфия Қуролбой қизи. Нафс.Ҳикоя.	31
ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ	
Охунжон Ҳаким. Саодатни сабот билан топгил	41
Маҳмуд Абдуллаев. Исмингни қайтадан ёза бошлайман.	45
ШАҲС ОЛАМИ	
Омон Мухтор. Буюк фаррош. Роман	47
ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР	
Зилола Хўжаниёзова. Ёмғир кўнглимнинг бўлақларидир	98
Қамолiddин Мингбоев. Қалбингизни очдингиз бир кун	100
Гуландом Тоғаева. Ишқнинг сунбуллари тўккан хотира.	102
ТЕРАН ТОМИРЛАР	
Элчин. Тирик қолган товуқ. Қисса.	105
Гулнора Саид Али. Насрий назмлар.	127
ҚУТЛОВ	
Нормурод Назруллаев. Кўксимдаги уйғоқ муҳаббат.	134
Роза Азизова. Ўзбек театр санъати фидойиси	138
УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ	
Сафар Барноев. Кўзларингда кўз нурим қолсин..	153
Ҳамида Нусратова. Болалар ҳикоячилигида урушга нафрат мотивлари.	154
АДАБИЙ ДАВРА	
Ҳафиз Абдусаматов. «Мангуликдан жой олган — яшар абадий».	157
Абдуғофир Расулов. «Чўлпон» романининг тарихий хусусияти ва таркиби.	163
ГУЛҚАЙЧИ	
Азиз Абдураззоқ. «Фарғона Афандиси» изидан	168
Юсуф Файзулло. Турфа олам ёки ёзувчилар ҳаётидан тўқилмаган хангомалар.	172

Компьютер таъминоти: Манзура Файзиева

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Журнал матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси * Обунага монъелик кўрсатилса ёки журнал ўз вақтида етиб бормаса Тошкент — 700000, Амир Темура тор кўчаси, 2. Республика матбуот тарқатиш марказига мурожаат қилинсин.

Теришга берилди 20.12.2004 й. Босишга рухсат этилди 02.02.2005 й. Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1200 нусха. Буюртма № 1129.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси.
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41